

"Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты"
жауапкершілігі шектеулі серіктестігі

Scientific Journal

"CENTRAL ASIAN COURIER"

"ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КУРЬЕРІ"

ғылыми журнал

Научный журнал

"ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИЙ КУРЬЕР"

2 № 3 (2026)

EDITOR-IN-CHIEF

Zhumatai Samat — General Director of the Institute of History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

Azmukhanova Aiman — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Kazakhstan).

Deputy Editor-in-Chief:

Cherepanov Konstantin — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Head of the Department of the History of Kazakhstan in the 20th Century at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD:

Abazov Rafis — PhD, Adjunct Professor, Columbia University; Vice-Rector for International Cooperation, Kazakh National Agrarian Research University; Director, Institute for Green and Sustainable Development; Coordinator, MBA Program.

Abdyrakhmanov Tolobek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Zhusup Balasagyn Kyrgyz State University (Kyrgyz Republic, Bishkek).

Abil Yerkin — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan).

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Auanasova Alima — Doctor of Historical Sciences, Professor. L. N. Gumilyov Eurasian National University.

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas, (USA).

Dzhumashev Askar — Doctor of Historical Sciences, Professor, and Head of the Department of History at the Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities – Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

Ismagulov Orazak — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan).

Kabuldinov Ziyabek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, general Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK (Kazakhstan).

Karasayev Gani — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of State History of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana.

Kokebayeva Gulzhaukhar — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan).

Kozhirova Svetlana — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan).

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford (UK).

Muminov Ashirbek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Istanbul, Turkey).

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter).

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Shaydullaev Shapulat — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of the History of Uzbekistan at Termez State University.

Shinji Kato — PhD, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Japan.

Turdaliev Cholpon — Doctor of Historical Sciences, Professor at the American University of Central Asia.

Werner Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university (USA).

Zhomart Simtikov — Candidate of Historical Sciences, Doctor of Political Sciences, Head of the Department of Political Science and Social-Philosophical Disciplines at Abai Kazakh National Pedagogical University.

EXECUTIVE EDITOR

Tashbaeva Kadicha — Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archaeology at the B. Dzhamgerchinov Institute of History, Archaeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic.

ACADEMIC EDITOR

Utegenov Marat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Geography and Social and Humanitarian Sciences Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov.

Mukanova Gulnar — Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Astana Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology.

TECHNICAL SECRETARY

Agzam Raiymbek — Master's degree, staff member of the Institute of the History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

БАС РЕДАКТОР

Жұматайұлы Самат — Қазақстан және Орталық Азия тарихы институтының бас директоры (Қазақстан).

Азмұханова Айман Махсұтқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (Қазақстан).

Бас редактордың орынбасары:

Черепанов Константин Владимирович — тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының XX ғасырдағы Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі, (Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Абазов Рафис Фанисұлы — PhD, Колумбия университетінің адъюнкт-профессоры, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің халықаралық ынтымақтастық жөніндегі проректоры, Жасыл және тұрақты даму институтының директоры, МВА бағдарламасының үйлестірушісі.

Абдырахманов Толобек Әбілұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғыз Республикасы, Бішкек).

Ауанасова Әлима Мүсірқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры.

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан).

Әлімбаев Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті, (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті, (АҚШ).

Джумаев Аскар Мамбетович — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасының Ғылым Академиясы Қарақалпақстан бөлімшесінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар зерттеу институтының Тарих бөлімі меңгерушісі.

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры.

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан).

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан).

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас директоры (Қазақстан).

Қарасаев Ғани Мұқашұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Астана қ.

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Әшірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия, Стамбул қ.).

Оутрам Алан — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер).

Симтиков Жомарт Құдайбергенұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, саясаттану ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Смағұлов Оразак Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Астана, Қазақстан).

Турдалиева Чолпон Жапарбекқызы — тарих ғылымдарының докторы, Орталық Азиядағы Американи университетінің профессоры.

Шайдуллаев Шапулат — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Термез мемлекеттік университетінің Өзбекстан тарихы кафедрасының меңгерушісі.

Шинджи Като — PhD, Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандарқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Б. Жамгерчинов атындағы Тарих, археология және этнология институтының археология бөлімінің меңгерушісі.

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Өтегенов Марат Зеннатұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ тарих, география және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері.

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Агзам Райымбек Рзабекулы — магистр, Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институтының қызметкері (Қазақстан)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Жуматай Самат — Генеральный директор Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан)

Азмуханова Айман Махсотовна — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)

Заместитель главного редактора:

Черепанов Константин Владимирович — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом истории Казахстана XX века Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абазов Рафис Фанисович — PhD, адъюнкт-профессор Колумбийского университета, проректор по международному сотрудничеству Казахского национального аграрного исследовательского университета, директор Института зелёного и устойчивого развития, координатор программы МВА.

Абдырахманов Толобек Абилович — доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР, Кыргызский государственный университет им. Жусупа Баласагына (Кыргызская Республика, г. Бишкек).

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Институт истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Ауанасова Алима Мусировна — доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.

Вернер Синтия (Werner Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет (США).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США).

Джумашев Аскар Мамбетович — доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом истории Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук (Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан).

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва.

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, Генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Карасаев Гани Мукашевич — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории государства Комитета науки Министерство Науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Астана.

Като Синдзи (Shinji Kato) — PhD, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара).

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан).

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби. (Казахстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция, г. Стамбул).

Оутрам Алан — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер).

Симтиков Жомарт Кудайбергенович — кандидат исторических наук, доктор политических наук, заведующий кафедрой политологии и социально-философских дисциплин Казахского национального педагогического университета имени Абая.

Турдалиева Чолпон Джапарбековна — доктор исторических наук, профессор Американского университета в Центральной Азии.

Шайдуллаев Шапулат — доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Узбекистана Термезского государственного университета.

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандаровна — кандидат исторических наук, Заведующая отделом археологии Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики.

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Утегенов Марат Зеннатович — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой истории, географии и социально-гуманитарных наук НАО «Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова».

Муканова Гюльнар Кайроллиновна — кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова.

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Агзам Райымбек Рзабекулы — магистр, сотрудник Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан).

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 3, pp. 406–417, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_406-417

ПОЛОЖЕНИЕ ЖЕНЩИНЫ В ОБЩЕСТВЕ ТУРКЕСТАНСКОГО РЕГИОНА И КИТАЯ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Жамолова Дилноза¹

¹ Институт истории АН РУз

(70, Я. Гуломов, 100047, Ташкент, Узбекистан)

заместитель директора Института истории АН Руз по научной работе, доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-3703-3781>. E-mail: muyidinovna.83@gmail.com

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Жамолова Д., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается эволюция социального положения женщин в Китае и Туркестанском регионе в конце XIX – первой половине XX века. Анализируются традиционные представления о роли женщины в обществе, влияние религиозных и культурных норм, а также процессы модернизации и реформ, направленных на расширение прав и возможностей женщин. *Актуальность исследования* обусловлена необходимостью изучения исторического опыта трансформации положения женщин в странах Востока в условиях модернизации общества. *Объектом исследования* является социальное положение женщин в Китае и Туркестанском регионе в конце XIX – первой половине XX века. *Цель исследования* заключается в сравнительном анализе положения женщин в Китае и Туркестанском регионе, выявлении общих тенденций и особенностей реформ, связанных с женским вопросом. Для достижения поставленной цели были рассмотрены процессы развития женского образования, общественной активности женщин, борьбы за их права и участия в социальных преобразованиях. *Результаты исследования* показывают, что в обоих регионах в конце XIX – начале XX века происходили значительные изменения в отношении к роли женщины. В Китае реформы были связаны с борьбой против традиционных практик, развитием женского образования и расширением участия женщин в общественно-политической жизни. В Туркестанском регионе преобразования осуществлялись под влиянием джадидского движения, а позднее советской политики, что привело к неоднозначным последствиям для процесса эмансипации женщин. *В заключении* отмечается, что, несмотря на наличие сходных проблем, пути решения женского вопроса в Китае и Туркестанском регионе существенно различались. Китай как независимое государство проводил реформы самостоятельно, тогда как в Туркестане модернизационные процессы происходили в условиях внешнего политического влияния и колониальной зависимости.

Ключевые слова: женщины, Китай, Туркестанский регион, женское образование, гендерное неравенство, реформы, джадидизм, эмансипация женщин, социальные преобразования, общественное положение женщин.

Для цитирования: Жамолова Д. Положение женщины в обществе туркестанского региона и Китая: сходства и различия (конец XIX – начало XX века) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 406–417. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_406-417

ТҮРКІСТАН ӨНІРІ МЕН ҚЫТАЙ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДІҢ ОРНЫ: ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Жамолова Дилноза¹

¹ Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институты
(70, Я. Гуломов, 100047, Ташкент, Узбекистан)

Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Тарих институты директорының ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары, тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-3703-3781>. E-mail: muyidinovna.83@gmail.com

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Жамолова Д., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қытай мен Түркістан өңіріндегі әйелдердің қоғамдық жағдайының эволюциясы қарастырылады. Әйелдің қоғамдағы рөлі туралы дәстүрлі көзқарастар, діни және мәдени нормалардың ықпалы, сондай-ақ әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған жаңғыру үдерістері мен реформалар талданады. *Зерттеудің өзектілігі* Шығыс елдеріндегі қоғамды жаңғырту жағдайында әйелдердің әлеуметтік жағдайының тарихи трансформациясын зерделеу қажеттілігімен айқындалады. *Зерттеу нысаны* – XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қытай мен Түркістан өңіріндегі әйелдердің қоғамдық жағдайы. *Зерттеудің мақсаты* – Қытай мен Түркістан өңіріндегі әйелдердің әлеуметтік жағдайына салыстырмалы талдау жүргізіп, әйел мәселесіне қатысты реформалардың ортақ үрдістері мен ерекшеліктерін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін әйелдер білімінің дамуы, олардың қоғамдық белсенділігі, құқықтары үшін күресі және әлеуметтік өзгерістерге қатысу үдерістері қарастырылды. *Зерттеу нәтижелері* XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында екі өңірде де әйелдің қоғамдағы орнына деген көзқарастың елеулі өзгерістерге ұшырағанын көрсетеді. Қытайда реформалар дәстүрлі тәжірибелерге қарсы күреспен, әйелдер білімінің дамуымен және олардың қоғамдық-саяси өмірге қатысуының кеңеюімен байланысты болды. Түркістан өңірінде өзгерістер жәдидтік қозғалыстың, кейіннен кеңестік саясаттың ықпалымен жүзеге асып, әйелдерді эмансипациялау үдерісіне қарама-қайшы әсер етті. *Қорытынды.* Ұқсас мәселелердің болғанына қарамастан, Қытай мен Түркістан өңірінде әйел мәселесін шешу жолдары айтарлықтай ерекшеленді. Қытай тәуелсіз мемлекет ретінде реформаларды дербес жүргізсе, Түркістандағы жаңғырту үдерістері сыртқы саяси ықпал мен отарлық тәуелділік жағдайында жүзеге асырылды.

Түйін сөздер: әйелдер, Қытай, Түркістан өңірі, әйелдер білімі, гендерлік теңсіздік, реформалар, жәдидизм, әйелдер эмансипациясы, әлеуметтік өзгерістер, әйелдердің қоғамдық жағдайы.

Дәйексөз үшін: Жамолова Д. Түркістан өңірі мен Қытай қоғамындағы әйелдің орны: ұқсастықтары мен айырмашылықтары (XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басы) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 406–417 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_406-417

THE STATUS OF WOMEN IN THE SOCIETY OF THE TURKESTAN REGION AND CHINA: SIMILARITIES AND DIFFERENCES (LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY)

Jamolova Dilnoza¹

¹ Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

(70, Y. Gulomov, 100047, Tashkent, Uzbekistan)

Deputy Director for Research in Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan; Doctor of Historical Sciences, Professor

 <https://orcid.org/0000-0003-3703-3781>. E-mail: muyidinovna.83@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Jamolova D., 2026

Abstract. *Introduction.* This article examines the evolution of the social status of women in China and the Turkestan region from the late nineteenth to the first half of the twentieth century. It analyzes traditional perceptions of women's roles in society, the influence of religious and cultural norms, and the processes of modernization and reform aimed at expanding women's rights and opportunities. The relevance of the study lies in the need to explore the historical experience of transforming the status of women in Eastern societies during the modernization process. *The object of the research* is the social status of women in China and the Turkestan region in the late nineteenth and the first half of the twentieth century. *The purpose* of the study is to conduct a comparative analysis of the status of women in China and the Turkestan region and to identify common trends and distinctive features of reforms related to the women's issue. To achieve this objective, the study examines the development of women's education, women's public activity, their struggle for rights, and their participation in social transformation. *The results* of the study demonstrate that significant changes in attitudes toward the role of women occurred in both regions during the late nineteenth and early twentieth centuries. In China, reforms focused on eliminating traditional practices, promoting women's education, and expanding women's participation in public and political life. In the Turkestan region, transformations were influenced by the Jadid movement and later by Soviet policies, resulting in mixed outcomes for the process of women's emancipation. *Conclusion.* Despite facing similar challenges, China and the Turkestan region adopted substantially different approaches to addressing the women's issue. As an independent state, China implemented reforms on its own initiative, whereas modernization in the Turkestan region took place under external political influence and conditions of colonial dependence.

Keywords: women, China, Turkestan region, women's education, gender inequality, reforms, Jadidism, women's emancipation, social transformation, social status of women.

For citation: Jamolova D. The Status of Women in the Society of the Turkestan Region and China: Similarities and Differences (Late 19th – Early 20th Century) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 406–417. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_406-417

Введение. К концу XIX века женский вопрос стал одной из важных тем повестки дня во всём мире. Изменения в государственном управлении, науке, технике и культурной сфере в различных странах не могли не оказать влияния и на положение женщин в обществе. В этот период положение женщин в семье и обществе на территории Туркестанского региона и Китая в значительной степени определялось религиозными нормами, и во многих случаях их социальная активность и участие в общественной жизни ограничивались. Великий китайский философ Конфуций, рассуждая о положении женщины в семье и нормах её поведения, подчёркивал, что женщина должна быть послушной своему отцу, после замужества – подчиняться мужу, а после смерти мужа – повиноваться своим сыновьям (Helweg, 1990:5). Эти

представления были характерны и для религиозных учёных Туркестанского региона. В обществе Туркестанского региона девочкам с детства также внушались подобные правила.

В Китае гендерное неравенство ещё больше усиливало подчинённое положение женщины по отношению к мужчине. Мужчины имели право брать наложниц, тогда как женщины были лишены возможности повторно выходить замуж. Вторичный брак считался позором и строго осуждался.

С раннего детства по отношению к китайским женщинам применялась практика физического насилия – «бинтование ног», известная как древний обычай. Когда девочке исполнялось 14–18 месяцев, ей начинали бинтовать ноги. В период правления династии Тан этот обычай был распространён среди знати, а к эпохе династии Мин он получил широкое распространение и среди простого народа. В поздний период династии Цин начали предприниматься практические меры по запрету этой традиции. После образования Китайской Народной Республики обычай бинтования ног был полностью искоренён.

В конце XIX века с созданием «Общества небесных ног» начался отказ от обычая бинтования ног. Термин «тяньцзу» («естественные ноги») получил широкое распространение, и всё китайское общество стало призывать к прекращению практики бинтования женских ног.

Среди реформаторов периода династии Цин, Кан Ювэй поддерживал освобождение женщин, верил в личную свободу, равенство и независимость и прилагал значительные усилия для продвижения данных идей. Кроме того, Лян Цичао также поддерживал данные взгляды, считая, что женщины способны внести большой вклад в развитие нации, укрепить её, помогать своим мужьям и воспитывать детей (Тихвинский, 1980: 134 – 140). Движение «Фаньцзу» («Освобождение ног») 1920-х годов, а также инициативы периода Республики стали одними из первых важных шагов на пути решения этой проблемы посредством просвещения и её полного искоренения (Ко, 2005: 1119).

Следует также отметить, что именно с этого периода в Китае началось активное участие женщин в социальных, политических и экономических процессах. Во второй половине XIX века во время Тайпинского восстания женщина по имени Ли Синмэй проявила особую храбрость и стойкость; под её командованием находилось военное подразделение численностью около двух тысяч человек (Гусева, 2015:103). Тайпины призывали мужчин относиться к женщинам как к равным, как к своим сёстрам (Антонов, 2006:601).

В этот же период в Бухарском эмирате, Хивинском и Кокандском ханствах, согласно шариату, разрешалось иметь до четырёх жён. Женщины не привлекались к общественным делам. Их материальные расходы сначала обеспечивались отцом, затем мужем, а позже – детьми. В отличие от китайского общества, в ханствах вдова могла повторно выйти замуж после смерти мужа. При вступлении девушки в брак ей выплачивался махр (Махр – денежное или имущественное вознаграждение, выплачиваемое невесте при заключении брака) в размере 150 танга на личные расходы, а женщине, вышедшей замуж во второй раз, – 75 танга (Миллий маишат, 1911).

Женщины рассматривались, прежде всего, как матери, которые должны рожать и воспитывать здоровое потомство. В ханствах для женщин было обязательным появляться на улице в покрытом виде. Крупный представитель и лидер джадидского движения Махмудходжа Бехбуди, побывав в Стамбуле, Каире и Дамаске, был удивлён тем, что женщины там ходят с открытыми лицами, посещают мечети и совершают молитву, а также занимаются там шитьём, сидя так же, как дома. На рынках он также стал свидетелем того, что женщины наравне с мужчинами занимаются торговлей и являются настоящими мастерами своего дела (Махмудхужа, 1914: 1120 – 1125). Выступая за проведение реформ во всех сферах, Махмудходжа Бехбуди в вопросе положения женщин в обществе Туркестана придерживался мнения о сохранении прежних традиций и оставался сторонником традиционного подхода к женскому вопросу. Он писал: «...Например, вопрос о женщинах сейчас следует снять с повестки. Ибо это может стать причиной разногласий во всём Туркестане, ранить сердца наших друзей и порадовать наших врагов. Мы просим тех, кто желает нашего единства, чтобы

они пока не дискутировали на вопрос о женщинах и временно отложили его до будущего времени» (Махмудхўжа, 1917).

Муфтий Бухарского эмирата, один из выдающихся улемов своего времени Домла Икром, делил людей, которым женщина может показывать своё «внутреннее украшение», на три группы. К первой группе относится супруг, который считается махрамом, и для него дозволено видеть всё тело женщины. Ко второй группе относятся сын, отец, братья, дед, отец мужа, кровные родственники, а также малолетние дети. Им разрешалось смотреть на волосы женщины, её грудь, голень и руки до локтя. К третьей группе он относит людей преклонного возраста, умственно слабых, а также рабов, служащих женщине. Однако, по его мнению, если женщина молода, то в присутствии представителей этой группы она должна сидеть в длинной одежде, полностью закрывающей её тело (Бухоро, 1912:85).

В Китае женщины из простого сословия были лишены образования, навыков и ремёсел и полностью подчинялись мужчинам. Только женщины из высших слоёв имели право на обучение (Лю, 2012:21). В этот период в ханствах Туркестанского региона девочек привлекали к обучению в школах, организованных старшими родственницами – отинойями и бибилахфами, где их учили письму, чтению, счёту и различным ремёслам. Также давали религиозное образование. К началу XX века джаиды стали поддерживать получение женщинами светского образования. Абдурауф Фитрат считал важным, чтобы матери получали современное образование, поскольку именно они занимаются воспитанием детей, подчеркивая этот вопрос: «Поскольку получение знаний является религиозным и светским обязательством для каждого человека, женщины также должны учиться» (Абдурауф, 2006:304–306).

Материалы и методы. В исследовании использованы историко-генетический, сравнительно-исторический и системный методы. Источниковую базу составили архивные документы, материалы периодической печати, труды общественных и политических деятелей, а также научная литература по истории Китая и Туркестанского региона конца XIX – первой половины XX века.

Результаты. В Китае за защиту прав женщин, борьбу с физическим насилием и массовое внедрение образования для женщин в движениях лидировали реформаторы из Шанхая. Известной писательницей и одной из крупных представителей и лидеров этого движения была Сюэ Шаоухэй. В 1897 году она разработала программу женского образования, в которой выделялось четыре основных аспекта:

- Фудэ – добродетель женщины;
- Фуян – речь женщины;
- Фугун – труд женщины;
- Фуджун – внешний вид женщины.

Сюэ Шаоухэй также рекомендовала включить в программу женского образования преподавание географии и истории. По её мнению, через изучение географии женщины могли бы получить знания о «пяти континентах» и о горах и реках Китая, а также об их красоте. Изучение истории позволяло бы женщинам узнать, по каким критериям на протяжении веков оценивался их характер и поведение. Кроме того, обучение письму (каллиграфии) и изобразительному искусству было направлено на развитие у женщин художественного вкуса и эстетического чувства. Основы медицины предполагалось преподавать для укрепления здоровья женщин и детей (Nanxiu Qian, 2003:426 – 427).

Известный политический деятель, писатель Чжан Чжицзун также активно участвовал в реформаторском движении и призывал женщин бороться с угнетением и притеснениями. Он стал известен как автор, освещавший страдания женщин и трудности их жизни в своих произведениях (Yan Haiping, 2006:6).

В Туркестанском регионе ташкентские, самаркандские и бухарские джаиды выступали за то, чтобы не выдавать девочек замуж слишком рано, обучать их светским знаниям и иностранным языкам, а также против многожёнства. Махмудходжа Бехбуди подчёркивал

необходимость преподавания женщинам иностранных языков: «Коль матери обучают развитые нации, мы также, прежде всего, должны обучить наших матерей и дать им знание языков. Ведь наша необразованность и незнание языков следствие этого» (Махмудхўжа Бехбудий, 2021:34).

Женщины из Ташкента, Коканда и Ферганы в национальной прессе поднимали вопрос о том, чтобы девочек обучали в школах и медресе, позволяли им заниматься выбранной профессией и не ограничивали подготовку к семейной жизни. В статье «Дамский глас», опубликованной под псевдонимом «Жалилова», подчёркивалось, что пришло время отказаться от ненужных обычаев и ритуалов, открывать организованные школы для обучения девочек с самого рождения вместо накопления сундуков, преподавать им не только религиозные, но и светские знания, а также готовить женщин-преподавателей, редакторов, судей и врачей (Жалилова, 1914).

В Китае 6 декабря 1897 года впервые было создано женское научное общество под названием «Цюй Сюэхуэй». В его составе насчитывалось 122 члена, из которых 100 были женщины и 12 – мужчины. Основную часть женских участников составляли родственницы реформаторов. Первое заседание открылось обсуждением вопросов организации благотворительных сборов и разработки учебных программ, а завершилось торжественным банкетом с литературными выступлениями. Во время банкета одна из основательниц первого женского журнала, редактор и учительница открытой в 1898 году школы Цзян Лан представила эссе под названием «Совершенно и безупречно», в котором изложила план развития женского образования. Она подчеркнула, что необходимо не только материальное содействие в форме стипендий, но и развитие творческого потенциала женщин.

В результате этого заседания Цзинь Юаньшань собрал двадцать три стихотворения, написанных участниками мероприятия, и создал сборник под названием «Сборник мыслей» (1898). В том же году были также опубликованы двадцать пять поэтических произведений, отражавших дух времени и стремление женщин к образованию, в том числе «Синвэнь бао» (1898), «Нюй сюэбао» (1898) и «Ванго гунбао» (1898).

1 мая 1898 года в Китае была открыта первая школа для девочек, в которой обучались 16 учениц. Через месяц их число увеличилось до 20. Во «Временном уставе», посвящённом открытию школы, было указано, что обучаться могут только девочки из знатных семей. Осенью того же года была открыта ещё одна школа. За два года активной работы школы образование получили 70 девочек. В программе обучения насчитывалось 16 предметов, включая химию, физику, географию и математику. Девочкам также преподавали искусство и ремёсла (Смирнова:25–27).

Женщины-журналисты Ли Жун, Хуан Цзинюй и Ли Хуэйсян 24 июля 1898 года впервые основали газету «Нэйсюэбао» («Образование женщин») ((Смирнова:20–21). В первом номере к фамилиям авторов статей добавлялось звание «ньюйши», что означало «учёная женщина» или «образованная женщина». Основной целью газеты было спасение 200 миллионов китайских женщин и обеспечение для них равных прав (Ма, 2010:25).

С конца XIX века положение женщин стало рассматриваться как показатель общего состояния нации, имеющий большое значение для позиции Китая на мировой арене. До этого момента традиционный образ женщины активно пропагандировался, тогда как теперь противопоставлялся ему образ «новой женщины» - образ образованной, грамотной, патриотичной и независимой личности (Го, 2022: 62).

В 1900-е годы в китайском обществе начали появляться дискуссии по женскому вопросу, чему способствовали переводы, выполненные Ма Цзюньюнем (1881–1940), трудов европейских учёных, таких как Герберт Спенсер («Права женщин») и Джон Стюарт Милль («О свободе» и «Подчинение женщины»). Эти публикации способствовали широкому распространению среди населения, особенно среди молодёжи, таких понятий, как «равные права мужчин и женщин» и «равенство».

К 1907 году, в связи с разрешением китайского правительства на открытие школ для девочек, были основаны «Школа для девочек Убэн», «Школа для женщин Чэндун», «Школа для женщин Цзуньмэн» и «Патриотическая школа для женщин», организованная Цай Юанпеем (Захарова, 2019:97). В июле 1908 года был основан Педагогический институт для женщин Цзинши, который в 1912 году был преобразован в Пекинский педагогический колледж для женщин, а в 1919 году – в Высший педагогический институт (Ши:163–164).

К 1911 году стало известно, что женщины Китая обладают способностями и в военной сфере. Они активно участвовали в Синьхайской революции и восстании в Учане. По инициативе Гэ Цзинхуа был сформирован женский военный отряд, командиром которого была назначена уважаемая и влиятельная женщина – Чжан Чжаохан (Чжан Можун). В письме шанхайскому губернатору Чэн Цимэю она писала: «Мы поклялись собрать единомышленниц и создать справедливую армию с целью спасения наших соотечественников и поддержки основных сил» (Лю:44). Исторические документы подтверждают, что в течение десяти дней 100 женщин добровольно выразили желание присоединиться к этому отряду. В Китае физическое и психологическое насилие по отношению к женщинам способствовало формированию у них крепкой воли и стойкого характера (Макгован, 2017:222).

После Синьхайской революции вопрос эмансипации женщин (освобождения от подчинения) вышел на новый этап. В период правления партии Гоминьдан борьба за права женщин также перешла на новый уровень. Политические деятели, такие как Чэн Дусю и Лу Синь, активно выступали против феодальных нравов и фанатизма. Были созданы организации, такие как «Союз женщин» и «Новые женщины», а также газеты: «Газета молодых женщин», «Газета женщин», «Вопросы женщин и семьи», «Газета движения за свободу женщин». В этих изданиях регулярно публиковались статьи, призывающие к равенству мужчин и женщин, обязательному образованию для женщин, избирательным правам и улучшению условий труда. Женщинам предоставлялась информация о западной системе образования, освоении ремёсел и профессий – таких как шелководство и ткачество, а также о праве выбора супруга (Корноухова, 2014:49). В 1912–1913 годах был принят закон, разрешавший совместное обучение мальчиков и девочек (Захарова, 2019:112). Подобные меры способствовали укреплению их политического влияния среди населения.

В результате борьбы за реформы, начавшиеся в конце XIX века, к 1917 году в Китае число девочек, обучавшихся в колледжах и школах, достигло примерно 200 тыс. человек (Dong Jinxia, 2003:10).

К началу XX века женщины Китая нашли своё место в общественной жизни и начали участвовать в деятельности гражданских организаций. Правительство решило узаконить это и поддерживать активность женщин. Теперь женщины могли объединяться в организации, требовать для себя бесплатного образования, предоставляемого мужчинам, а также права самостоятельно распоряжаться личной и семейной жизнью. Новый закон юридически закреплял равенство мужчин и женщин. Женщинам также было предоставлено право обучаться в высших учебных заведениях: в 1920 году Пекинский университет впервые принял девять студенток (Bailey, 2007:108).

В это же время в Туркестанской автономной республике, Бухарской и Хорезмской народных советских республиках женский вопрос стал одной из ключевых задач. Начались меры по обучению девочек, запрету ранних браков и привлечению женщин к государственным и общественным делам. Впервые узбекские девушки были направлены в Россию и Германию для получения высшего и среднего профессионального образования. Одной из них была ташкентская просветительница, дочь состоятельного мецената Мажидхона Жалилова – Хайринисо Мажидхонова (1905–1938). В 1924–1926 годах обучалась в Учительской семинарии в Дармштадте и на курсах медицины, тщательно изучала немецкий язык и литературу. В 1928 году вернулась в Узбекистан и работала врачом до 13 сентября 1937 года (Турдиев, 2006:115–122). В 1937 году Хайринисо Мажидхонова была обвинена в том, что в 1922–1928 годах она состояла в антисоветской националистической организации

«Туркестан» в Германии, в 1928 году якобы действовала по её заданию в качестве шпионки в СССР и поддерживала связи с другими членами этой организации. 9 октября 1938 года была расстреляна.

Ещё одна узбекская девушка – Марьям Султонмуродова (1905–1971), родившаяся в семье просветителя Муллы Жуманиёза и активно участвовавшая в движении «Младохивинцы», в 1922 году отправилась в Германию для учёбы. Сначала она окончила курсы немецкого языка при Берлинском университете в Дармштадте. В 1924 году вернулась в Дармштадт и до 1926 года обучалась в Учительской семинарии. В 1927 году она приехала в Берлин для прохождения годовой практики. В 1928 году завершила обучение и вернулась в Узбекистан (Ирзаев, Рахмонова, 2022:94–103). С 9 октября 1938 года несколько раз была приговорёна к лишению свободы на десять лет как «враг народа» и к лишению политических прав на пять лет.

Следует подчеркнуть, что этим талантливым девушкам, которых можно пересчитать по пальцам, было нелегко учиться в Германии в условиях колониальной власти. Хайринисо Мажидхонова, хотя и отправилась на учебу при поддержке общества «Кумак», созданного в 1922 году в Ташкенте, материально полностью обеспечивалась своим отцом. Марьям Султонмуродова, хотя и уехала учиться в Германию от Хорезмской Народной Советской Республики, не получила никакой финансовой помощи от правительства. Об этом можно узнать из записей Саттора Жаббора, который в то время учился в Германии: «Среди нас есть и Марьямхон, и Хайринисо, и Саодатхон – наши самоотверженные девушки, которые ради учебы бросились в Европу, преодолевая препятствия на родине. Их учеба идет успешно. Однако хивинская Марьямхон сталкивается на пути со множеством трудностей, так как материально обеспечена плохо. Молодежь Туркестана не может не сожалеть о том, что наша ценная девушка, которая проявляет истинное мужество ради будущего своих сестер, осталась без поддержки, и Хорезмская Республика относится к ней с такой холодностью» (Эртой, 1024). Однако такие трудности не сломили силу воли этих девушек: они завершили обучение, вернулись на родину и служили своему народу.

8 марта 1924 года женщины Китая впервые отметили 8 марта – Международный женский день. Эта инициатива была выдвинута Женским отделом Центрального комитета партии Гоминьдан. 5 марта в газете «Republic Daily» в Гуанчжоу было опубликовано следующее объявление: «8 марта – Международный день, когда женщины по всему миру проводят демонстрации единства. Женщины Китая уже долгое время подвергались угнетению; в этот день они должны вести борьбу за свободу. Женщины Гуанчжоу в этот день также должны выйти на улицы, чтобы призвать общественность к пробуждению и объединению!» (Лю:70).

8 марта в 10:00 утра в Первом парке Гуанчжоу собрались около тысячи студенток из школ Цзисинь, Высшей педагогической школы, школы Туцянь, Института профессионального образования для женщин и более двадцати других учебных заведений, а также представители организаций «Федерация женщин». Активные женщины партии Хэ Сяннин и Цзэн Син выступили с речами, призывая женщин активно участвовать в Национальной революции.

Во время праздника были выдвинуты следующие важные лозунги: «Мы требуем трудовых прав женщин, равного образования, равной оплаты труда и права голоса!», «Давайте жить вместе и отменим многоженство!», «Мы требуем принятия законов о защите женщин-работниц, матерей и детей!», «Запретим рабство!», «Отменим систему выдачи юных девушек замуж!», «Отменим систему убийства и продажи женщин!», «Введем восьмичасовой рабочий день!». Эти лозунги служили интересам женщин и вызвали большой интерес, а также получили широкую поддержку среди женщин всех слоев китайского общества (Лю:70–72).

Обсуждение. Однако свобода и равенство женщин не действовали одинаково на всей территории Китая. Лишь с образованием Китайской Народной Республики вопрос о положении женщин был решён окончательно. К середине 1950-х годов женщинам были

предоставлены права защищать свои интересы в семейной жизни, равенство полов, право голосовать и быть избранными в органы власти, а также другие права.

Исторические источники подтверждают, что в то время, когда социальное положение женщин в Китае постепенно улучшалось, для женщин региона Туркестана этот процесс проходил особенно тяжело. В 1920-е годы в Туркестане, Бухарской и Хорезмской Республиках были созданы отделы по делам женщин на уровне республики, областей, уездов и кварталов. Каждое домашнее хозяйство посещалось, при этом очень тщательно объяснялось, как организовываются учебные курсы для женщин. Были созданы курсы грамотности, специальные клубы для женщин, артели и магазины. Женщинам, посещавшим эти учреждения, преподавали ремесла и проводили пропаганду грамотности, а также работы по разъяснению необходимости отказа от паранджи (Oyina).

Так как трёх-четырёхлетняя пропагандистская работа не давала заметного результата, в сентябре 1926 года было проведено совещание с участием сотрудников отделов по делам женщин партийных комитетов Средней Азии, на котором было принято решение ускорить работу по вопросам женщин и проводить её принудительно. Это принудительное мероприятие получило название «Худжум» («Наступление»). Как будто проблемы женщин решались методом «наступления». В 1926 году для реализации этой кампании в Узбекской ССР была создана специальная комиссия (Аминова, 1975:38).

8 марта 1927 года по всей территории Узбекистана были организованы сотни митингов, на которых тысячи женщин сняли паранджу. При проведении этого мероприятия не учитывались исламские традиции, отношения между мужчинами и женщинами в узбекской семье, а также национальные обычаи.

В 1927 году Компартия, численность которой составляла 25 тысяч граждан Узбекской ССР, наделила обязанностью ее членов организовать кампанию «Худжум» и подавать пример. В качестве коммунистов они приводили своих жён на места, где сжигалась паранджа, заставляли их снимать её, а вернувшись домой, приказывали снова носить. Узнав о подобных случаях, Бюро партии Средней Азии квалифицировало такие действия членов партии как бытовое преступление и приняло решение применять наказания вплоть до исключения из партии. Исключение из партии в то время для члена партии было подобно смерти (Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2000:377).

Снятие паранджи проводилось с применением насилия, принуждения, запугивания и наказаний. Кампания «Худжум» приобрела такой ожесточённый характер, что даже между республиками Узбекистан и Туркменистан была организована «социалистическая гонка» по раскрытию лиц женщин. В «гонке» участвовали также судебные органы республик. В их постановлении была предусмотрена норма: «Дела о разводе должны рассматриваться без задержки более одной недели» (Народное хозяйство Средней Азии, 1930:35). В результате этого постановления только в Узбекистане были разрушены тысячи семей, а дети оказались разлучены с родителями. Архивные документы содержат сведения о том, что многие женщины, подавшие заявления о разводе, были убиты своими мужьями или братьями. В частности, 27 июня 1927 года в селе Полосон Бувайдинского района крестьянин Абдукодир Ходжиматов повесил свою жену за то, что она сняла паранджу. Аналогичные случаи, когда мужья убивали своих жён, зафиксированы также в селе Янгикуртон Бешарыкского района (Архив администрации Президента Республики Узбекистан (ААП РУз): 65–66). В официальных документах указано, что в 1927–1928 годах в Узбекистане было убито более 2,5 тыс. женщин, снявших паранджу (Пальванова, 1982:197). Однако это число было занижено: на самом деле количество убитых женщин было в 2–3 раза больше. После убийств женщин в 1928 году 671 человек был арестован и лишён свободы на различные сроки, а 7 человек приговорены к расстрелу (Правда Востока, 1928).

В советской литературе утверждалось, что в результате кампании «Худжум» 100 тыс. женщин сняли паранджу, 5 тыс. женщин прошли курсы ликвидации неграмотности, а 5 202 женщины были избраны народными заседателями в областные, городские и уездные суды, -

стараясь представить эту кампанию как значимую и успешную. Однако следует отметить, что женщины региона Туркестан не получили «свободы». Наоборот, они были вновь обречены на физическое подчинение.

В Ферганской долине в результате данной кампании возникли многочисленные массовые выступления. Только в Намангане произошло выступление с участием 500 человек. Подобные акции протеста были подавлены большевиками с применением силы (ААП РУз:14).

Второй этап кампании «Наступление» заключался в привлечении женщин к тяжёлому труду. В Узбекистане, маскируя нехватку рабочей силы, свободные рабочие места постепенно заполнялись за счёт женщин. Считалось, что женщины способны таскать кирпичи, заниматься сбором урожая и работать в столярном производстве. Их непрерывно привлекали к работе в тяжёлой промышленности. Председатель Комиссии по улучшению труда и быта женщин при Центральном исполнительном комитете Узбекской ССР А. Вольный дал указание, что женщины могут без проблем работать также в металлургической и деревообрабатывающей промышленности. Кроме того, в своей книге «Паранжи горят», опубликованной в 1931 году, он отмечал, что из 10 000 рабочих металлургической отрасли 15 % составляют женщины, из 7 000 водителей – 50 %, а из 27 000 трактористов – 20 % женщины (Вольный, 1931:25). Подобные А. Вольному функционеры действовали с женщинами региона Туркестан под видом «равенства», фактически ущемляя их права и привлекая к тяжёлому труду. В результате «заботы» большевиков к 1939 году женщины занимали 50 % рабочих мест, которые ранее выполняли мужчины. В сельскохозяйственных работах 80 % крестьянской рабочей силы составляли женщины.

Заключение. Подводя итог, можно сказать, что в конце XIX – первой трети XX века в регионе Туркестан и в Китае существовали как сходства, так и особенности в социальном положении женщин. Главным отличием политики двух регионов было то, что Китай, будучи независимым государством, самостоятельно обеспечивал социальную интеграцию женщин, тогда как региону Туркестан приходилось проводить подобные мероприятия в условиях колониального господства Российской империи и советского государства.

Литература

- Bailey, 2007 — Bailey P.J. Gender and education in China. Abingdon, 2007. P. 108.
 Dong, 2003 — Dong Jinxia. Women, sport and society in Modern China. London, 2003. P. 10.
 Helweg P. The Changing Roles of Women in The People's Republic of China. // The Lee Honors College Western Michigan University, 1990. -P. 5.
 Ko, 2005 — Ko Dorothy Cinderella's Sisters: A Revisionist History of Footbinding. Berkeley and Los Angeles: University of California Press. 2005. - P. 1119.
 Ma, 2010 — Ma Y. Women journalists and feminism in China, 1898–1937. Amherst: Cambria Press, 2010. P. 25.
 Nanxiu, 2003 — Nanxiu Qian. Revitalizing the Xianyu (worthy ladies) tradition: Women in the 1898 reforms // Modern China. 2003. October. Vol. 29, No 4. P. 426 – 427.
 Oyina — Oyina. <https://oyina.uz/kiril/article/3405>
 Yan, 2006 — Yan Haiping, Chinese Women Writers and the Feminist imagination, 1905 – 1948. Asia's transformations. NY. 2006. P. 6.
 ААП РУз — ААП РУз. Фонд 58, опись 3, дело 1598, 14 лист.
 ААП РУз — Архив администрации Президента Республики Узбекистан (ААП РУз). Фонд 58, опись 2, дело 1423, листы 65 – 66.
 Абдурауф, 2006 — Абдурауф Фитрат. Оила ёки оилани бошқариш тартиблари // Танланган асарлар. 4-жилд. Тошкент. 2006. 304 – 306-бетлар
 Аминова, 1975 — Аминова Р. Октябрь и решение женского вопроса в Узбекистане. Ташкент. 1975. С. 38.
 Антонов, 2006 — Антонов В.И., Усов В.Н. Сун Цин-Лин // Духовная культура Китая, Т.4, М., 2006. С. 601.
 Вольный, 1931 — Вольный А. Женский труд в промышленности // Чачваны горят. Москва – Ташкент, 1931. С. 25.
 Го, 2022 — Х. Го. Концепции визуальной коммуникации в гендерной рекламе Китая (конец XIX -начало XX вв.) // Международный научно-исследовательский журнал, № 5 (119). Часть 4. 2022. С. 62.
 Гусева, 2015 — Ю. Н. Гусева. Китай в эпоху династии Цин (1644–1912): учебно-методическое пособие / сост.. Самара: СФ ГБОУ ВПО МГПУ, 2015. С. 103.
 Жалилова, 1914 — Жалилова. Хонимлар товуши // “Садойи Туркистон” газетаси. 1914 йил 11 июл.

- Захарова, 2019 — Захарова Н. В. Движение за права женщин и рождение периодических изданий для женщин в Китае в эпоху поздней Цин // Вестник Костромского университета. 2019. Т. 25. № 1. — С. 112.
- Захарова, 2019 — Захарова Н.В. Становление женской прозы в Китае в начале XX века // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2019. Том 12. Вып. 12 — С. 97.
- Ирзаев, 2022 — Б.Ирзаев, Ю.Рахмонова.Хоразм вилояти Хотира китоби. Тошкент, 2022. 94 – 103-бетлар.
- Корноухова, 2014 — Корноухова Г.Г., Луковкина Е.С. Особенности китайского женского движения в первой половине XX века.: Историографический взгляд современных китайских исследователей // Вестник РУДН, серия Всеобщая история, 2014, № 2 — С. 49.
- Лю — Лю Хун (刘宏), Лю Гуануэнь (刘观雍). 《妇女运动史话》(Fùnǚ Yùndòng Shǐhuà – История женского движения). С. 44.
- Лю — Лю Хун (刘宏), Лю Гуануэнь (刘观雍). 《妇女运动史话》(Fùnǚ Yùndòng Shǐhuà – История женского движения). С. 70.
- Лю, 2012 — Лю Гуануэнь, Лю Хун, 2012 – Лю Гуануэнь (刘观雍). 《妇女运动史话》(Fùnǚ Yùndòng Shǐhuà – История женского движения). Пекин: Издание литературы общественных наук (社会科学文献出版社) 2012. С. 21.
- Макгован, 2017 — Джон Макгован. Китайцы у себя дома. Очерки семейной и общественной жизни. Санкт-Петербург. 2017. С. 222.
- Махмудхўжа, 1914 — Махмудхўжа. Саёҳат хотиралари // “Ойина” журнали. 1914. №47. 1120 – 1125-бетлар.
- Махмудхўжа, 1917 — Махмудхўжа Бехбудий. Баёни хакикат // “Улуғ Туркистон” газетаси. 1917 йил 14 июн.
- Махмудхўжа, 2021 — Тил масаласи // Махмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент. 2021. 34-бет.
- Миллий, 1911 — Миллий маишат // “Таржимон”, 1911 йил 11 март. № 11.
- Народное хозяйство Средней Азии, 1930 — Народное хозяйство Средней Азии. 1930. № 9 – 10. С. 35.
- Пальванова, 1982 — Пальванова Б. Эмансипация мусульманки. Москва. 1982. С. 197.
- Правда Востока, 1928 — Правда Востока. 21 декабря 1928 года.
- Ризель, 1931 — Ризель Ф. Женщина – националка в борьбе за хлопкоуборочную // “Революция и национальности”. 1932. № 9. С. 31.
- Смирнова — Н.В. Смирнова, Ма Юйсинь о женщинах журналистках в Цинском Китае конца XIX века // Ученые записки Петрозаводского государственного университета. Т. 47, №2. С. 20 – 21.
- Смирнова — Смирнова Н.В. Нансю Цянь о деятельности женщин-реформаторов в Китае в конце XIX века // Ученые записки Петрозаводского государственного университета. Т. 44, №2. - С. 25 - 27.
- Тихвинский, 1980 — Тихвинский С.Л. Движение за реформы в Китае в конце XIX века. М.: Изд-во вост. лит., 1980. С. 134 – 140.
- Турдиев, 2006 — Ш. Турдиев. Улар Германияда ўқиган эдилар. Тошкент, 2006. 115 – 122-бетлар.
- Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2000 — Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Тошкент. 2000. 377-бет.
- Ши — Ши Цзя, Предпосылки развития женщин-профессиональных музыкальных педагогов в Китае в первой половине 20 века // Миссия Конфессий, Т.13. Ч.1. — С. 163 – 164.
- Эртой, 1924 — Эртой. Германияда Ўрта Осиё талабаларининг икки йили // “Туркистон” газетаси. 1924 йил 2 сентябр.
- Янги Бухоро, 1912 — Янги Бухоро. Рисолайи форсия дар баёни вужуби сатри нисо. (Трактат на персидском о необходимости ношения женщинами паранджи). 1912. 85-бет.

References

- Bailey, 2007 — Bailey P.J. Gender and Education in China. Abingdon, 2007. P. 108. (In English)
- Dong, 2003 — Dong Jinxia. Women, Sport and Society in Modern China. London, 2003. P. 10. (In English)
- Helweg, 1990 — Helweg P. The Changing Roles of Women in the People's Republic of China // The Lee Honors College, Western Michigan University, 1990. P. 5. (In English)
- Ko, 2005 — Ko Dorothy. Cinderella's Sisters: A Revisionist History of Footbinding. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2005. P. 1119. (In English)
- Ma, 2010 — Ma Y. Women Journalists and Feminism in China, 1898–1937. Amherst: Cambria Press, 2010. P. 25. (In English)
- Nanxiu, 2003 — Nanxiu Qian. Revitalizing the Xianyu (Worthy Ladies) Tradition: Women in the 1898 Reforms // Modern China. 2003. Vol. 29. No. 4. P. 426–427. (In English)
- Oyina — Oyina. <https://oyina.uz/kiril/article/3405> (In English)
- Yan, 2006 — Yan Haiping. Chinese Women Writers and the Feminist Imagination, 1905–1948. Asia's Transformations. New York, 2006. P. 6. (In English)
- AAP RUz — AAP RUz. Fond 58, opis' 3, delo 1598, list 14. (In Russian)
- AAP RUz — Arkhiv administratsii Prezidenta Respubliki Uzbekistan (AAP RUz). Fond 58, opis' 2, delo 1423, listy 65–66. (In Russian)

- Abdurauf, 2006 — Abdurauf Fitrat. Oila yoki oilani boshqarish tartiblari // Tanlangan asarlar. 4-jild. Toshkent, 2006. 304–306-betlar. (In Uzbek)
- Aminova, 1975 — Aminova R. Otkiabr' i reshenie zhenskogo voprosa v Uzbekistane. Tashkent, 1975. S. 38. (In Russian)
- Antonov, 2006 — Antonov V.I., Usov V.N. Sun Tsin-Lin // Dukhovnaia kul'tura Kitaia. T. 4. Moscow, 2006. S. 601.
- Vol'nyi, 1931 — Vol'nyi A. Zhenskii trud v promyshlennosti // Chachvany goriat. Moskva–Tashkent, 1931. S. 25.
- Go, 2022 — Go Kh. Kontseptsii vizual'noi kommunikatsii v gendernoi reklame Kitaia (konets XIX — nachalo XX vv.) // Mezhdunarodnyi nauchno-issledovatel'skii zhurnal. 2022. No. 5 (119). Ch. 4. S. 62.
- Guseva, 2015 — Guseva Yu.N. Kitai v epokhu dinastii Tsin (1644–1912): uchebno-metodicheskoe posobie / sost. Samara: SF GBOU VPO MGPU, 2015. S. 103. (In Russian)
- Zhalilova, 1914 — Zhalilova. Xonimlar tovushi // "Sadoyi Turkiston" gazetasi. 1914 yil 11 iyul. (In Uzbek)
- Zakharova, 2019 — Zakharova N.V. Dvizhenie za prava zhenshchin i rozhdenie periodicheskikh izdaniy dlia zhenshchin v Kitae v epokhu pozdnei Tsin // Vestnik Kostromskogo universiteta. 2019. T. 25. No. 1. S. 112. (In Russian)
- Zakharova, 2019 — Zakharova N.V. Stanovlenie zhenskoj prozy v Kitae v nachale XX veka // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. 2019. T. 12. Vyp. 12. S. 97. (In Russian)
- Irzaev, 2022 — Irzaev B., Rahmonova Yu. Xorazm viloyati Xotira kitobi. Toshkent, 2022. 94–103-betlar.
- Kornoukhova, 2014 — Kornoukhova G.G., Lukovkina E.S. Osobennosti kitaiskogo zhenskogo dvizheniya v pervoi polovine XX veka: istoriograficheskii vzgliad sovremennykh kitaiskikh issledovatelei // Vestnik RUDN. Seriya Vseobshchaya istoriya. 2014. No. 2. S. 49. (In Uzbek)
- Liu — Liu Hong (刘宏), Liu Guanyong (刘刚). Funn Yundong Shihua (Istoriia zhenskogo dvizheniya). S. 44. (In Russian)
- Liu — Liu Hong (刘宏), Liu Guanyong (刘刚). Funn Yundong Shihua (Istoriia zhenskogo dvizheniya). S. 70. (In Russian)
- Liu, 2012 — Liu Guanyong (刘刚), Liu Hong (刘宏). Funn Yundong Shihua (Istoriia zhenskogo dvizheniya). Beijing: Shehui Kexue Wenxian Chubanshe (社会科学文献出版社), 2012. S. 21. (In Russian)
- McGowan, 2017 — John McGowan. Kitaitsy u sebja doma. Ocherki semeinoi i obshchestvennoi zhizni. Sankt-Peterburg, 2017. S. 222. (In Russian)
- Mahmudxo'ja, 1914 — Mahmudxo'ja. Sayohat xotiralari // "Oyina" jurnali. 1914. No. 47. 1120–1125-betlar. (In Uzbek)
- Mahmudxo'ja, 1917 — Mahmudxo'ja Behbudiy. Bayoni haqiqat // "Ulug' Turkiston" gazetasi. 1917 yil 14 iyun. (In Uzbek)
- Mahmudxo'ja, 2021 — Til masalasi // Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. 2-jild. Toshkent, 2021. 34-bet. (In Uzbek)
- Milliy, 1911 — Milliy maishat // "Tarjimon". 1911 yil 11 mart. No. 11.
- Narodnoe khoziaistvo Srednei Azii, 1930 — Narodnoe khoziaistvo Srednei Azii. 1930. No. 9–10. S. 35. (In Uzbek)
- Palvanova, 1982 — Palvanova B. Emansipatsiya musulmanki. Moskva, 1982. S. 197. (In Russian)
- Pravda Vostoka, 1928 — Pravda Vostoka. 21-dekabria 1928 goda. (In Russian)
- Rizel', 1932 — Rizel' F. Zhenshchina – natsionalka v bor'be za khlopkouborochnui // Revoliutsiya i natsional'nost. 1932. No. 9. S. 31. (In Russian)
- Smirnova — Smirnova N.V., Ma Yuisin'. O zhenshchinakh-zhurnalistkakh v Tsinskom Kitae kontsa XIX veka // Uchenye zapiski Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta. T. 47. No. 2. S. 20–21.
- Smirnova — Smirnova N.V. Nansiu Tsian' o deiatel'nosti zhenshchin-reformatorov v Kitae v kontse XIX veka // Uchenye zapiski Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta. T. 44. No. 2. S. 25–27.
- Tikhvinskii, 1980 — Tikhvinskii S.L. Dvizhenie za reformy v Kitae v kontse XIX veka. M.: Izd-vo vost. lit., 1980. S. 134–140. (In Russian)
- Turdiyev, 2006 — Turdiyev Sh. Ular Germaniyada o'qigan edilar. Toshkent, 2006. 115–122-betlar. (In Uzbek)
- O'zbekistonning yangi tarixi, 2000 — O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. Toshkent, 2000. 377-bet. (In Uzbek)
- Shi — Shi Jia. Predposylki razvitiia zhenshchin-professional'nykh muzykal'nykh pedagogov v Kitae v pervoi polovine XX veka // Missiya Konfessii. T. 13. Ch. 1. S. 163–164. (In Russian)
- Ertoy, 1924 — Ertoy. Germaniyada O'rta Osiyo talabalarining ikki yili // "Turkiston" gazetasi. 1924 yil 2 sentyabr. (In Uzbek)
- Yangi Buxoro, 1912 — Yangi Buxoro. Risolayi forsiya dar bayoni vujubi satri niso (Traktat na persidskom o neobkhodimosti nosheniia zhenshchinami parandzhi). 1912. 85-bet. (In Uzbek)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal

“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 418–431, 2026

Journal homepage: <https://sjcascourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

[https://doi.org/10.64970/3105-](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_418-431)

[241X_2026_2_3_418-431](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_418-431)

ТҮРКІСТАН АТАУЫНЫҢ ШЫҒУ НЕГІЗІ МЕН КИЕЛІЛІК СИПАТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Жандарбек Зікірия ¹

¹Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты

(3 Мағжан Жұмабаев көш., Астана, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан және Орта Азия тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері

 <https://orcid.org/0000-0002-1887-3761>

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Жандарбек З., 2026

Аңдатпа. Мақалада Түркістан қаласының көне тарихы, Түркістан–Тұран атауларының шығу төркіні және өңірдің тарихи-рухани кеңістіктегі орны қарастырылады. *Зерттеудің негізгі мақсаты* – көне түркі және парсы жазба дәстүрлерінде, тарихи шежірелер мен эпикалық шығармаларда сақталған деректерді салыстырмалы талдау негізінде Түркістан атауының қалыптасу үдерісін және оның ежелгі тарихи-мәдени негіздерін айқындау. Осы мақсатта Әбілқасым Фердоусидің «Шахнама», Әбілғазы Баһадүр ханның «Түрік шежіресі», Рашид ад-Диннің тарихи еңбектері, «Оғыз қаған» дастаны, Әбу Райхан әл-Бируни еңбектері және П.И. Рычковтың Түркістанға қатысты мәліметтері дереккөз ретінде қарастырылады. Сонымен қатар эпикалық, шежірелік және этнографиялық материалдарды өзара салыстыру әдісі қолданылған. *Зерттеу барысында* «Шахнама» мен «Оғыз қаған» дәстүріндегі тарихи-мифологиялық сюжеттердің сабақтастығы, Нұх пайғамбардан кейінгі ұрпақтардың таралуы, Яфес әулетінің түркі халықтарының тарихи санасындағы орны және Тұран кеңістігінің қалыптасуы мәселелері талданады. Түркістанның ежелгі атаулары мен оның «Йасы», «Қарашұқ» және «Түркістан» атауларымен байланысы жөніндегі деректер салыстырылып, қаланың тарихи-рухани маңызын анықтауға талпыныс жасалады. Сондай-ақ Оғыз қаған тұлғасы, оның түркілік мемлекеттік құрылым мен дәстүрлі қоғамдық қатынастардың қалыптасуындағы орны, Тәңірлік дүниетанымның түркі қоғамының рухани-мәдени жүйесіне ықпалы қарастырылады. Қожа Ахмет Йасауи мұрасы осы тарихи-рухани сабақтастықтың кейінгі кезеңдегі көрінісі ретінде зерделенеді. *Мақала нәтижесінде* Түркістан тарихын зерттеуде эпикалық және шежірелік деректерді жазба тарихи материалдармен кешенді түрде салыстыра қарастырудың маңыздылығы негізделеді. Түркістан–Тұран атауларының семантикалық және тарихи қалыптасуын, қаланың киелі орталық ретіндегі мәртебесін зерттеу түркі халықтарының тарихи жадын, рухани-мәдени сабақтастығын және Еуразия кеңістігіндегі ежелгі тарихи үдерістерді тереңірек түсіндіруге мүмкіндік беретіні тұжырымдалады.

Түйін сөздер: Түркістан, Тұран, Түркістан атауы, Оғыз қаған, «Шахнама», «Түрік шежіресі», Қожа Ахмет Йасауи, Қарашұқ, Йасы, түркі тарихы, тарихи жад.

Дәйексөз үшін: Жандарбек З. Түркістан атауының шығу негізі мен киелілік сипатының қалыптасу тарихы // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 418–431 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_418-431

THE ORIGIN OF THE NAME "TURKESTAN" AND THE HISTORY OF THE FORMATION OF ITS SACRED STATUS

Zikiriya Zhandarbek¹

¹ Institute of History of Kazakhstan and Central Asia

(3 Magzhan Zhumabayev Str., Astana, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher at the Institute of History of Kazakhstan and Central Asia

 <https://orcid.org/0000-0002-1887-3761>

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Zhandarbek Z., 2026

Abstract. The article examines the ancient history of the city of Turkestan, the origins of the names Turkestan–Turan, and the historical and spiritual significance of the region. *The main objective of the study* is to identify the formation of the name “Turkestan” and its ancient historical and cultural foundations through a comparative analysis of evidence preserved in ancient Turkic and Persian written traditions, historical genealogies, and epic works. The study draws upon Ferdowsi’s *Shahnameh*, Abu al-Ghazi Bahadur Khan’s *Genealogy of the Turks*, the historical works of Rashid al-Din, the epic *Oghuz Khagan*, the works of Abu Rayhan al-Biruni, and the information on Turkestan provided by P.I. Rychkov. In addition, a comparative analysis of epic, genealogical, and ethnographic materials is employed. *The study analyzes* the continuity of historical and mythological narratives in the traditions of the *Shahnameh* and *Oghuz Khagan*, the dispersal of the descendants after the Prophet Noah, the place of the lineage of Japheth in the historical consciousness of the Turkic peoples, and the formation of the Turan region. Evidence concerning the ancient names of Turkestan and their connection with the names “Yasy,” “Karachuk,” and “Turkestan” is compared in an attempt to determine the historical and spiritual significance of the city. The study also examines the figure of Oghuz Khagan, his role in the formation of Turkic statehood and traditional social relations, and the influence of the Tengrian worldview on the spiritual and cultural system of Turkic society. The legacy of Khoja Ahmed Yasawi is considered as a subsequent manifestation of this historical and spiritual continuity. *The study substantiates* the importance of a comprehensive comparison of epic and genealogical sources with written historical materials in the study of Turkestan’s history. It concludes that examining the semantic and historical formation of the names Turkestan–Turan, as well as the sacred status of the city, contributes to a deeper understanding of the historical memory of the Turkic peoples, their spiritual and cultural continuity, and ancient historical processes in the Eurasian space.

Keywords: *Turkestan, Turan, name Turkestan, Oghuz Khagan, Shahnameh, Genealogy of the Turks, Khoja Ahmed Yasawi, Karachuk, Yasy, Turkic history, historical memory.*

For citation: Zhandarbek Z. The Origin of the Name "Turkestan" and the History of the Formation of Its Sacred Status // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 418–431. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_418-431

ПРОИСХОЖДЕНИЕ НАЗВАНИЯ ТУРКЕСТАНА И ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЕГО САКРАЛЬНОГО СТАТУСА

Зикирия Жандарбек¹

¹ Институт Истории Казахстана и Центральной Азии

(З Мағжана Жумабаева, Астана, Қазақстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института Истории Казахстана и Центральной Азии

 <https://orcid.org/0000-0002-1887-3761>

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Жандарбек З., 2026

Аннотация. В статье рассматривается древняя история города Туркестана, происхождение названий Туркестан–Туран и историко-духовное значение региона. *Основная цель исследования* заключается в определении процесса формирования названия «Туркестан» и его древних историко-культурных основ на основе сравнительного анализа сведений, сохранившихся в древнетюркской и персидской письменных традициях, исторических шежере и эпических произведениях. В качестве источников рассматриваются «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси, «Родословная тюрков» Абульгази Бахадур-хана, исторические труды Рашид ад-Дина, эпос «Огуз каган», труды Абу Райхана аль-Бируни, а также сведения П. И. Рычкова о Туркестане. Наряду с этим применяется метод сравнительного анализа эпических, генеалогических и этнографических материалов. *В ходе исследования* анализируются преемственность историко-мифологических сюжетов в традициях «Шахнаме» и «Огуз каган», расселение потомков после пророка Нуха, место рода Яфета в историческом сознании тюркских народов и вопросы формирования пространства Турана. Сопоставляются сведения о древних названиях Туркестана и их связи с названиями «Йасы», «Карачук» и «Туркестан», предпринимается попытка определить историческое и духовное значение города. Также рассматриваются личность Огуз кагана, его роль в формировании тюркской государственности и традиционных общественных отношений, а также влияние тенгрианского мировоззрения на духовно-культурную систему тюркского общества. Наследие Ходжи Ахмеда Ясави исследуется как последующее проявление данной историко-духовной преемственности. *В результате исследования* обосновывается значение комплексного сопоставления эпических и генеалогических источников с письменными историческими материалами при изучении истории Туркестана. Делается вывод о том, что исследование семантического и исторического формирования названий Туркестан–Туран, а также сакрального статуса города позволяет глубже осмыслить историческую память тюркских народов, их духовно-культурную преемственность и древние исторические процессы в Евразийском пространстве.

Ключевые слова: Туркестан, Туран, название Туркестан, Огуз каган, «Шахнаме», «Родословная тюрков», Ходжа Ахмед Ясави, Карачук, Йасы, история тюрков, историческая память.

Для цитирования: Жандарбек З. Происхождение названия Туркестана и история формирования его сакрального статуса // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 418–431. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_418-431

Кіріспе. Түркістан қаласының тарихы әлі өз құпиясын ашпай келе жатқан күрделі де киын рухани қазына. Бұл қазынаны ашу – берісі түркі, арысы Евразия тарихының әлі күнге ашылмай келе жатқан құпияларын ашуға мүмкіндік берген болар еді. Алайда, Түркістанның көне тарихы туралы жазба деректердің жоқтығы тарихтың көне қатпарларын ашуға мүмкіндік бермей келеді. Солай бола тұра Түркістан тарихына қатысты деректерді мүлде жоқ деп айтуға келмейді. Олай дейтініміз Әбілқасым Фердоусидің «Шахнаме», түркі халықтарында сақталған «Оғыз-наме» сияқты дастандар мен «Қорқыт Ата», «Түркімен шежірелері» сияқты аңыз-жырлардың сақталуы Түркістанның көне тарихынан хабар беретін дереккөздер бола

алатынына шүбәміз жоқ. Оларға қоса орыс казактары арасында сақталған тілдік және этнографиялық деректер де бұларға қосымша мәлімет беруге жарайды. Егерде осы аталған дастандар мен аңыз-эпсаналардағы тарихи деректерді және орыс казактарында сақталған деректерді дұрыс талдап шыға алсақ, онда Түркістанның құпиясын әлі ашпай келе жатқан қазынасына қол жеткізуге толық мүмкіндігіміз бар.

Бұл тақырыпты алғаш қозғап, Түркістанның көне тарихын ашуға әрекет жасап, зерттеу жүргізген зерттеуші, философ Сайран Әбушәріп ағамыз болды. Ол кісінің қаламынан шыққан «Түркістан тарихы», «Афрасиаб» атты монографиялық еңбектері Түркістан тарихының көне дәуірлері құпиясын ашуға бағытталған алғашқы қарлығаштар болды десек артық айтқандық емес. Әрине, ол кісі бұл бағыттағы өзінің ізденістерін ары қарай жалғастырғанда үлкен жетістіктерге жетуге мүмкіндігі бар еді. Алайда, ол кісінің зейнет жасына келіп, ғылыми жұмыстан шеттетілуі ойға алған мақсатын іске асыруға мүмкіндік бермеді. Енді сол жұмысты ары қарай жалғастыруды біз қолға алып отырмыз. Олай болатыны Тұран-Түркістан атауының шығуы туралы, көне дәуірден бастап Түркістанның киелілік сипатының қалыптасу себептерін анықтау қазіргі күннің өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Себебі, Түркістан қаласы еліміздегі ірі туристік орталыққа айналып келеді. Бұл Түркістан тарихының жан-жақты зерттелуін талап етеді. Біз осы назарларыңызға ұсынылып отырған мақала шеңберінде Түркістан-Тұран атауының шығу негіздеріне талдау жасау мақсатын қойып отырмыз.

Материалдар мен әдістер. Тұран-Түркістан туралы алғашқы деректер парсы-дари ақыны Әбілқасым Фердоусидің «Шахнамасында» баяндалады (Фирдоуси, 1957). Бұл шығарманың негізгі тақырыбы да, оқиғалар желісі де – Иран патшаларының тарихы. Және ол патшалардың Тұран елімен күресін баяндауға арналған. «Шахнаманың» қазақша нұсқасын жырлап, қазақ халқына танытқан тұлға Тұрмағамбет Ізтілеуов болатын (Бируни, 1957). Осы екі ақынның жырлаған нұсқасын салыстыра отырып, көне тарихты баяндамақпыз. Алайда, Тұрмағамбет Ізтілеуовтың «Шахнамасы» Әбілқасым Фердоусидің «Шахнамасының» тікелей сөзбе-сөз аудармасы емес. Белгілі ерекшеліктері бар шығарма. Бұл екі шығарманың негізгі айырмашылығы мынада. Фердауси оқиға желісін Адам Ата дәуірінен бастаса, Тұрмағамбет ағамыз Нұх пайғамбар заманындағы топан суда кейінгі адамзат баласының қайта көбейе бастаған кезеңінен бастайды. Сондықтан Фердоуси жырлаған оқиғалардың адамзат тарихының қай кезеңдеріне жататынын анықтап алу қажет.

Фердоусидің дастандағы оқиғалар желісін Адам Атадан бастауының себебін парсыларда топан суға қатысты халық санасында сақталған аңыздардың болмауымен байланыстыруға болады. Ол туралы өз заманында Абу Райхан ал-Беруни былай деп жазған екен: «Что же касается персов и большинство магов, то они совершенно отрицают потоп и говорят, что власть непрерывно принадлежало им со времени Гаюмарса 11 –Гильшаха, которого они считают за первого человека. В отрицании потопа с персами сходятся индицы и китайцы, а также некоторые (другие) восточные народы; часть персов признает потоп, но они описывают его иначе, чем он описан в книгах пророков.» (Бируни, 1957:34). Демек, парсы халқының тарихи санасында топан суға қатысты және Нұх пайғамбарға қатысты тарихи танымның болмауы адамзат тарихына парсы халқының көзқарасы өзгеше қалыптасқандығын көрсетеді. Сонымен бірге, Бируни парсылардың алғашқы патшасы саналатын Гаюмарс (Тұрмағамбет Ізтілеуов шығармасынша Кеямурс) туралы айтқан пікірі де парсылардан ерекше және былай дейді: «Такая путаница в рассказах персов внушает слышащему сомнения и побуждает его верить тому, что написано в некоторых книгах, а именно, что первым человеком был не Гюмарс, сын Яфета, сына Ноя.» (Бируни, 1957:34). Бұл дерек бір жағынан топан судан кейінгі адамзат тарихындағы алғашқы патшаның қай кезеңде өмір сүргенін көрсетіп тұрса, екінші жағынан парсы патшаларының шыққан тегі қайдан екенін де айқындап тұр. Сондықтан бұл деректің мәні ерекше. Бұл мәселенің басын айқындап алу үшін Нұх пайғамбар заманындағы топан судан кейінгі адамзат баласының жер бетіне қайта таралуына байланысты мәселенің басын ашып алуымыз керек. Сонымен бірге, Нұх пайғамбардан тараған

ұрпақтардың қайсысы қайда кетті, кім-кімнен тарады деген сұрақтарға жауап берілуі керек. Енді осы сұрақтарға жауап беруге көшейік.

Әбілғазының «Түрік шежіресінде» «Нұх пайғамбар ұшар құстың, аяқты жануарлардың әр қайсысынан бір-бір жұптан алып, мұсылмандықты қабылдаған сексен кісімен кемеге отырды. Жер бетіндегі өзге жанды-жансыз нәрселердің барлығы суға ғарық болды. Алла тағаланың әмірімен су қайта тартылды. Нұх мінген кеме Шам жұртының Мүсіл шаһары қасындағы Жуды тауынан шықты. Кемеге раджаб айының алғашқы күні мініп еді, алты ай он күн дегенде мұхаррам айының онында кемеден шықты. Таудың етегінде отырды, кісілердің көпшілігі ауру болды. Нұхтың үш ұлы мен келіндері аман қалып, қалғандары ол дүниеге сапар қылды. Нұх үш ұлын үш тарапқа: Хам атты ұлын Үндістан жаққа, Сам атты ұлын Иран жаққа, Иафес атты ұлын солтүстік жаққа жіберді. Үшеуіне айтты: Адам перзенттерінен үшеуіңізден өзге ешкім қалған жоқ, үшеуіңіз үш жұртта отырыңыз, ұрпақтарыңыз көп болса, сол барған жерлеріңізді жұрт етіп отырыңыз.» (Әбілғазы, 1992:12). Әбілғазының шежіресіндегі бұл әңгімені «Жамиғ ат-тауарих» кітабындағы деректер қолдамайды. «Мұсылмандардың тарихында айтылғандай және Бани Исраилдің «Тауратында» жазылғандай, Нұх пайғамбар жерді солтүстіктен оңтүстікке қарай үш бөлікке бөлді: бірінші бөлігін, қара тәнділердің атасы болып табылатын Хамға берді. Екінші бөлігін арабтар мен парсылардың атасы болып табылатын Самға, үшінші бөлігін түркілердің атасы Жаппасқа табыстады. Сосын Жаппасты Шығыс бағытқа аттандырды. (Оразбай, 2024:52). «Жамиғ ат-тауарихтағы» жазылған бұл жолдар шындыққа сай келеді. Одан ары қарай Әбілғазы шежіресінде тарих былай баяндалады: «Иафес атасының әмірімен Жуди тауынан кетіп, Еділ, Жайық суының арасына орын тепті. ...Иафес өте әлепті, ақылды кісі еді, атасының оған қалдырған жерін аралап көрді. Оған әсіресе Ыстықкөл деген жер қатты ұнады. (Әбілғазы, 1992:12-13). Екі жүз елі жыл сонда тұрып, опат болды. Ифестің сегіз ұлы бар еді. Ұрпақтары көп болды. Олар мыналар: Түрік, Хазар, Сақлаб, Орыс, Мең, Шын, Кеймар, Тарих. Иафес өлер алдында өз орнына үлкен ұлы Түрікті отырғызып, өзге ұлдарына: «Баршаңыз Түрікті патша біліп, оның сөзінен шықпаңыздар», - деп өсиет қылды. Оған Иафес ұғланы деген лақап қойды.» (Әбілғазы, 1992:12). Бұл туралы З.Оразбайдың «Ұлы дала тарихы» атты кітабында келтірілген шежіре де осы Әбілғазы шежіресіне ұқсас: «Тарихи жаһангирде» келген деректе Жапас (Яфес) мурсал пайғамбар болған және оның сегіз ұлы болған деп айтылған. Олардың біріншісі Түрік, екіншісі – Хазар, үшіншісі – Сақлаб, төртіншісі – Рус, бесіншісі – Мешек, алтыншысы – Чин, жетіншісі – Камари, оны Кимал деп ет атайды. Сегізіншісі – Тарах.» (Оразбай, 2024:50). Егерде осы деректерді саралап қарайтын болсақ, онда қазіргі Евразия кеңістігін мекендеген халықтардың қайдан, кімнен тарағанына көз жеткізу қиын емес. Мысалы, орыс халқының шығу тегі Иафестен екендігі шежіреде көрсетіліп тұр. Оны соңғы жылдары орыс зерттеушілерінің зерттеулері де дәлелдейді.

«Тарихи жаһангир» кітабында Самнан тараған ұрпақтар ретінде алты ұл тарағанын, оның үшінші ұлы Асуд екенін, одан Ахуаз, Пахлау туылғанын, Пахлаудан парсы халқы тарағанын жазады (Оразбай, 2024:51). Демек, парсы халқының түркілерге қарағанда жаратылысы да, табиғаты да ерекше, болмысы бөлек халық екендігін көрсетеді. Жалпы біздің «Шахнама» дастанында баяндалатын оқиғалар желісінің қай кезеңнен бастау алатынын анықтау мақсатындағы шолуымыз бұл оқиғалардың Нұх пайғамбар дәуірінен кейінгі кезеңдерден басталатынын көрсетіп отыр.

Ал, Нұх пайғамбардың өзі қай дәуірде өмір сүрді деген заңды сұрақ туындайды. Алайда, қазіргі айтылып жүрген болжамдар көңіл көншіте қоймайды. «Библия-Инжіл» кітабында Топан судың жер бетін алуы б.д.д. 2300-2348 жылдары болғандығы көрсетілген. Ал, топан судың Райана-Питмен ұсынған «Қаратеңіз теориясы» бойынша б.д.д. 5500 жыл орын алған. Шумер нұсқасы бойынша – б.д.д. 3200 жыл. Қытайлар топан су б.д.д. 1900 жыл бұрын болған деп есептейді. Ал, орыс ғалымы А. Сафронов жалпы әлемдік топан су мұздықтардың еруіне байланысты б.д.д. 8122 жылы болғанын алға тартады. (Николаева, 1990:85). Осы А.Сафроновтың жазғаны тарихи шындыққа бір табан жақын екенін айтуымыз керек. Көріп

отырғанымыздай, діни кітаптардағы мәліметтер де, ғылыми зертеулердегі мәліметтер де топан су мәселесінде нақты, дәлелді тұжырымды жауап бере алмайды. Мысалы, Інжілде Адам Атаның, жалпы адам баласының жер бетіне келуі мен Нұх пайғамбар дәуірінде болған топан су арасында бары-жоғы 2993 жыл болған деп көрсетілген. Бұл тарихи шындыққа сай келмейді. Олай дейтініміз Құран Кәрімде адамзат тарихында 124 мың пайғамбар болғандығы айтылады. Ал, Құранда бары жиырма бес пайғамбардың аты аталады. Бұл 25 пайғамбар Нұх пайғамбардан соңғы Мұхаммед (с.а.с) пайғамбарға дейін өмір сүрген пайғамбарлар. Сонда қалған пайғамбарлар қай дәуірде өмір сүрді? 124 мың пайғамбарлардың 2993 жыл ішінде өмір сүруі мүмкін бе? Мүмкін емес. Бұл адамзат тарихында Нұх пайғамбарға дейін де қаншама өркениет келіп кеткенін білдіреді. Бір ғана Атлантидаға қатысты қаншама деректердің барлығын ешкім жоққа шығара алмайды. Бұл сұраққа жауапты Қожа Ахмет Йасауи бабамыздың «Хикметіндегі» пайғамбарларың арасы шамамен 400-500 жыл деп көрсетілген деректі алға тарту арқылы жауап бере аламыз (Қожа Ахмет Йасауи, 2001:8). 124 мыңды 400-ге көбейтсе, 49600000 жыл болады. Адамзат баласының жер бетіне келгеніне осынша жыл болды деп шамалап айтуға болады. Демек, адам баласының басына түскен Нұх пайғамбар заманындағы топан су адамзат баласының рухани азғындыққа ұшырауына байланысты Жаратушы Құдіреттің жіберген бір ғана зұлматы. Нұх пайғамбарға дейінгі өркениеттер де қаншама рет жойлып, қайтадан өркендеп, жер бетіне адам баласы қайта таралып отырған. Қазіргі адамзат баласы да сол айналып отырған көштің соңғы бөлігі екендігін естен шығармауы керек. Ал, Нұх пайғамбардан бері қанша уақыт өткендігін В.А. Сафроновтың кітабындағы мына дерек негізінде көрсетуімізге болады: «Индоевропейские народы также происходят от евразийского сообщества, и откочевывали от него 1X тысячи лет до нашей эры. Около VI тысячи лет индоевропейцы развивались вдали от евразийских народов. За это время индоевропейцы перешли к производящей экономике, создали протодивилизацию в Малой Азии и в VII тысяча лет д.н.э. (Николаева, 1999: 44). Егерде біз осы үзіндіде айтылған индоевропалықтардың қазіргі Батыс Европа жеріне кеткен кезеңін біздің д.д. 9000 жыл деп қабылдайтын болсақ, онда Нұх пайғамбар заманы, топан су кезеңі 11-12 мың жыл шамасын құрайды екен. Қазіргі ғылымда бұл кезең мұз дәуірінің (Плейстоцен) аяқталуымен байланысты екендігін алға тартады. Демек, Нұх пайғамбардың өмір сүрген дәуірі сол 11-12 жылдар шамасына сай келеді. Осы деректі Рашид ад-диннің келтірген шежіре деректерімен салыстыра қарайтын болсақ, онда мынадай сабақтасты байқауымызға болады. Рашид ад-дин «Жылнамасында» Нұх пайғамбар Самға Азияның оңтүстік бөлігі мен Батыс Европа жерлерін бергенін, Самнан араб, парсы, индоевропалықтар тарағанын ескеретін болсақ, онда Нұх пайғамбардың Самнан тараған индоевропалықтардың ата-бабаларын сол б.д.д. 9000 жыл бұрын Батыс Европа жеріне жібергені айқындалады. Бұл түріктердің де, басқа Яфестен тараған басқа ұрпақтардың да осы кезеңде қазіргі Түркістан жеріне келіп орналасқандығы белгілі болады. Сол кезеңнен кейін барып, олардың басқа өңірлерге қоныс аударғандығын көреміз. Әрине, ол кезеңде халықтардың бірден есін жиып, ұйымдасып, мемлекеттерін қалыптастыруға мүмкіндіктері болған жоқ. Халықтарға қайта өмір сүру дағдыларын қайта үйрену үшін мыңдаған жылдар керек болды. Біздің болжауымызша алғашқы мемлекеттердің қалыптасып, халықтардың ұйымдасып өмір сүре бастауы сол б.д.д. 5-4 мың жылдықтарға сай келеді. Әбілқасым Фердоусидің «Шахнамасындағы» оқиғалар желісі осы кезеңнен бастау алады.

Нәтижелер. Бұл шығармада Нұх пайғамбар заманындағы топан судан кейінгі кезеңдегі адамзат баласының қайтадан өмір сүру тәсілдерін үйрену, отты қолдануды, теріден киім тігуді, егін егу процестерін қалай меңгергендігі баяндалады. Алғашқы патша Кеямұрыс Адам атадан қалған көйлектің сиқырлы құдіретімен жабайыланып кеткен халықты біріктіріп, мемлекеттік жүйені ретке келтіріп, халықты белгілі тәртіпке мойынұсындырады (Ізтілеуов, 2009). Оның ұлы Хушанг халыққа отты пайдалануды үйретті. Оны ұлы Тахмұрас халыққа жүн иіріп, одан киім тоқуды үйретті. Ал, оның ұлы Жәмшит (Фирдоуси, 1957) Нұх пайғамбардың серігі болған жастары мыңнан асқан екі қарияны тауып алады. Бірінің аты –

Бәһрам, екіншісінің аты – Күрәң. Бәһрам Жәмшитке «Мынаны Нұх пайғамбар «Жәмшитке бер деп қалдырып еді»-деп бір қалта береді. Ол қалтада түрлі дақылдар мен жеміс-жидек тұқымдары бар екен. Осыларды егіп, нығметін көріңдер деп, Жәмшитке береді. Жәмшит болса, Бәһрамға «Сіз өзіңіз егіп көрсетіңіз» деген ұсыныс айтады. Бәһрам халыққа егінді егуді, жеміс-жидекті қалай өсіруді үйретеді. Осылай адам баласы қайтадан өмір сүру тәжірибесін қайтадан қалпына келтіреді. Ал, Күрәң болса, Жәмшитке түрлі асыл тастар мен кендерді пайдалану жолдарын үйретеді (Ізтілеуов, 2009). Осылай адам баласы топан суға дейінгі халықтан қалған өмір сүру тәжірибелерін біртіндеп қалпына келтіреді. Алайда, Жәмшит патшалық соңында өзін Құдаймын деп жариялап, асылық еткені үшін тағынан айырлып, безіп кетеді. Одан кейін патшалық Зохақ атты зұлымға тиіп, халық мың жыл қиналады. Жәмшиттің Атбин атты ұлынан Феридун атты ұрпағы Зохақты өлтіріп, атасының тағына отырады. Осы Феридунның үш ұлы болады. Үлкенінің аты – Сәләм; екіншісінің аты – Тұр; үшіншісінің аты – Ираджд. Феридун өзінің патшалығын үшке бөліп, үлкені Сәләмға Рум Жерорта теңіз жағалауларын, Тұрға – қазіргі Тұран мен Шын (Қытай) жерлерін, кішісі Ираджды өзінің қасында қалдырып, Иран мен Үнді жерлерін билеуді тапсырады. Бұған риза болмаған екі үлкен ұлдары Сәлем мен Тұр әкелерінің мұндай шешіміне қарсы болып, «Ең жақсы жерлерді өзіңнің сүйікті балаң Ирадждға бердің. Біз оған келісе алмаймыз» деп хат жазады. Бұл келіспеушіліктің соңы Ираджды Тұрдың өлтіруімен аяқталады. Ал, Сәләм мен Тұрды Феридунның қыздан туылған немересі Манушеһр өлтіреді. Міне, «Шах-намадағы» негізгі оқиға желісі осылай басталады. Осы оқиғаның соңы Иран мен Тұран арасындағы мыңдаған жылдарға жалғасқан соғысқа ұласады. Бұл жердегі басты мәселе Тұрдың иелігіне берілген жерлер сол дәуірлерден бастап, Тұран-Түркістан болып болып аталып келе жатса, Ирадждың иелігіне берілген жерлер Иран аталып келеді. Демек, бұл Түркістан атауының басы қайдан басталатынын анықтауға мүмкіндік береді.

Талқылау. Ендігі кезекте бір мәселенің басын ашып алу керек болып тұр. Ол мәселе «Шахнамада» баяндалған Иран мен Тұран билеушілерінің шыққан тегі жағынан бір әулет өкілдері екендігі баяндалады. Барлығы сол алғашқы патша Каямұрыстың ұрпақтары. Федоусидің жырлауына қарағанда Каямұрыс парсы халқының өкілі. Тұрмағамбет ақын да Каямұрыстың Самнан тартайтынын айтып өтеді. Олай болса, Тұр да сол парсы патшаларының ұрпағы ма? – деген заңды сұрақ туады. Алайда, көне шежірелерге тереңірек үңілсек, екі халықтың да билеушілерінің шыққан тегі бір, бірақ Самнан тарайтын ұрпақ өкілдері емес, Яфестен тарайтын ұрпақ өкілдері екендігін көруімізге болады. Біз оған дәлел ретінде Абу Райхан әл-Бирунидің ««Такая путаница в рассказах персов внушает слыщащему сомнения и побуждает его верить тому, что написано в некоторых книгах, а именно, что первым человеком был не Гиомарс, сын Яфета, сына Ноя.» (Бируни, 1957:35) деген тұжырымын алға тарта аламыз. Бирунидің бұл тұжырымы тарихи шындыққа сай келетінін түсінуіміз керек. Демек, Иранның да, Тұранның да билеушілерінің шығу негізі бір, Яфестің әулетінен. Әрине, бұған қалай көз жеткіземіз? – деген заңды сұрақ туындайды. Ол үшін түркі халықтары арасына таралған «Оғыз-хан» дастанындағы оқиғаларды талдап, көз жеткізуімізге мүмкіндік бар. Алайда, «Оғыз қаған» дастаны «Шахнама» сияқты кең ауқымды шығарма емес. Есесіне, түрлі нұсқалары көп және «Оғыз-қаған дастаны туралы зерттеу жұмыстары да баршылық. Сондықтан, «Оғыз-қаған» дастанындағы оқиғалар желісін «Шахнамадағы» оқиғалар желісімен салыстырмас бұрын, «Оғыз-қаған» дастанының нұсқалары мен ол дастан туралы жазылған зерттеу жұмыстарымен танысып, мүмкін болғанынша Оғыз-қағанның тарихи тұлғасын анықтауға күш салып көрелік.

Алғашқы Оғыз қаған туралы деректер араб саяхатшылары мен тарихшыларның жазбаларында кездеседі. Ибн Мукаффа мен Ибн Хордадбек сияқты араб саяхатшыларының еңбектеріне сүйене отырып, тарихи мәлімет қалдырған Абу Са‘ид Гардизи. Ол жазбаларда Нух пайғамбардың ұлы Яфестен тараған ұрпақтар жайлы мәліметтер берілген. Бірақ ол жазбаларда Оғыз қаған туралы көп мәлімет жоқ (Бартольд, 1963: 25).

Біз негізге алып, зерттеу объектімізге айналған Әбілғазы Бахадүр-ханның «Түрік шежіресіндегі» «Оғыз қаған» дастаны. Бұл нұсқадағы басты ерекшелік Нұхтың ұлы Яфестен тараған ұрпақтардың барлығының дерлік шежіре тізбегінен көрініс табуы. Әбілғазы шежіресінде Яфестен – Түрік, Түріктен – Түтік, Түтіктен – Елше, Елшеден – Деббақой, Деббақойдан – Күйік, Күйіктен – Алынша. Алыншадан – Моғол және Татар деген екі ұл дүниеге келді. Моғолдың төрт ұлы болды: Қара-хан, Өз-хан, Көз-хан, Көр-хан. (Әбілғазы,1992:12-15). Бұл жерде ескерте кететін бір нәрсе, Әбілғазы шежіресіндегі мәліметтердің тарихи шындыққа жақын екендігі. Біз оны тек осы шежірелерді салыстыру арқылы ғана ғана емес, басқа тарихи деректерді салыстыра қарағанда байқауымызға болады. Мысалы, Әбілғазының «Түрік шежіресінде» мынадай жолдар бар: «Алынша хан көп жылдар патшалық қылды. Нұх пайғамбар заманынан Алынша ханға шейін барша Иафес әулеті мұсылман еді. Алынша хан заманында жұрт байып, дәулеті тасыды. «Ит семірсе, иесін қабар» деген өзбек мақалы бар еді. Әр кісі өзінің ең қимас адамы, не ұлы не қызы, болмаса аға-інісі өлсе, соған ұқсатып, қуыршақ жасатып қоятын болды. «Бұл пәленшенің суреті» деп сүйер еді. Ас келгенде оның алына ас қойып, оның жүзін өбіп, көзін сүртер еді, оған бас ұрар еді. Бұл әдет қайталана-қайталана пұтқа табынуға әкелді.» (Әбілғазы,1992:13). Бұл Иафес ұрпақтарының таухид дінінен қалай ажырап, пұтқа табыну жолына қалай түскенін көрсетеді. Халықтың пұтқа табынуы Моғол ханның ұлы Қарахан заманында күшейіп, халық арасында бірде-бір мұсылман қалмайды. Осындай халық арасында имансыздық өршіп, пұтқа табынушылық белең алғанда Оғыз хан дүниеге келеді. Ол Әбілғазы шежіресінде былайша баяндалады: «Қара-ханың үлкен әйелі ай десе аузы күн десе көзі бар бір ұл көрді. Ол үш тәулік анасын ембеді. Түнде анасының түсіне кіріп: «Ай, ана! Мұсылман бол, егер мұсылман болмасаң, өлсем де сенің емшегіңді ембеспін» деуші еді. Анасы баласын аяп, тәңрінің бірлігіне иман келтірді. Ұлы анасының емшегін емді, бірақ анасы көрген түсін, өзінің мұсылман болғанын ешкімге айтпады (Әбілғазы,1992:16). Осылай Оғыздың дүниеге келген сәті баяндалады. Ары қарай Әбілғазы оқиғаны былайша өрбітеді: «Ол кезде моғолда бала бір жасқа келгенше ат қоймайтын әдет бар еді. Бала бір жасқа келгенде, Қара-хан елге сауын айтып, үлкен той жасады. Той үстінде ұғланды көпшілікке көрсетіп, Хан билеріне: «Бұған қандай ат қоясыздар, баламыз бір жасқа жетті», - дейді. Сонда бала билердің жауап бергенін күтпей «Менің атым Оғыз болар, оны білмек баршаңызға парыз болар» депті. Тойға жиналған үлкенді-кішілі халық бұған таң қалып, ұлан өз атын өзі қойып тұр. Бұдан артық ат болмас деп, атын Оғыз қойды. Сондай-ақ халық: «Бір жасар баланың мұндай сөйлегенін ешкімнің ешуақытта естігені, не көргені болмас, бұл бір жақсылықтың нышаны болар, өмірі ұзақ, дәулетті және рухы ұзаған, жаны жайылған болсын» - деп, бата қылды.» (Әбілғазы,1992:16). Бұл Оғыздың бала кездің өзінде-ақ ерекше қасиетке ие екендігін көрсетеді. Оғыз қаған дастаны бойынша зерттеу жұмыстары баршылық. Алайда, Оғыз қағанның тарихтағы ролін ашып көрсетуге келгенде олардың барлығы дерлік шегіншектейді. Кеңес дәуірінде атеистік қоғам мүмкіндік берген жоқ. Солай бола тұра олардың барлығы Оғызды қай тарихи тұлғамен байланыстыруды білмеді. Әркім әртүрлі пікірді ұсынды. Мысалы, академик Щербак өзінің Оғыз қағанға қатысты зерттеу еңбегінде былай дейді: «Огуз қаған. К настоящему времени написано большое количество работ, специально посвященных определению личности Огуз кагана или затрагивающих этот вопрос в связи с решением других проблем. При этом каждый автор считает конечной и единственной целью своего исследования конкретно-историческую дешифровку образа Огуз-кагана и других образов, имеющих в сказании. Наиболее ранняя точка-зрения принадлежащая Иакинифу (И.А.Бичурину) связывает Огуза с Модэ китайских хроник, по сообщениям которых Модэ был старшим сыном и наследником шаньюя хуннов. Известно попытки отождествить Огуза с другими личностями, в частности с Александром Македонским.» (Щербак, 1959:92-93). Әрине, бұл жерде Оғыз қағанның тарихтағы ролін анықтау мақсатындағы зерттеушілердің мұндай ізденістерін түсінуге болады. Алайда, олардың бұл бағыттағы ізденістері ешқашан нәтиже бермейтінін ескеруіміз керек. Алайда, «Оғыз қаған» дастанында баяндалатын оқиғалар желісі тарихи шындыққа негізделгенімен

және ол оқиғалардың біздің дәуірімізден мыңдаған жылдар бұрын орын алғанын тарихты материалистік тұрғыдан танитын зерттеушілер түсіне алмайды. Адамзаттың рухани тарихынан хабары бар зерттеушілер ғана бұл мәселені тарқатып беруге мүмкіндігі бар. Киелі кітаптардағы топан су туралы деректерді шындық ретінде қабылдай алмайтын, Пайғамбарлар тарихын, Нұх пайғамбар заманындағы топан судың бізге дейінгі өркениетті жойып жібергенін мойындамайтын зертеушілер Оғыз қаған дастанындағы оқиғаларды да, «Шахнамадағы» оқиғаларды да тарихи шындық ретінде қабылдай алмайды. Егерде адамзат тарихына рухани үдерістер тарихы тұрғысынан талдау жасалатын болса ғана, онда осы күнге дейін беті ашылмай келе жатқан көне тарих құпиялары ашылған болар еді. Әбілқасым Фердосидің «Шах-намасы» да, «Оғыз қаған» дастаны да бір тарихи оқиғаны екі халықтың: парсы-түрік халықтарының өз мүдделері тұрғысынан баяндауы екендігін түсінуіміз керек. Бұл екі дастан да Нұх пайғамбар заманындағы топан судан кейінгі адамзат баласының қайтадан есін жиып, халық ретінде қалыптасып, мемлекеттігін құрып, ол мемлекетті нығайту жолындағы әрекеттерін баяндайды. Ендігі кезекте осы дастандардағы оқиғалар желісін салыстыра отырып, Евразия кеңістігіндегі мемлекеттіктің шығу негіздері мен оларды басқарып жүрген тұлғалардың тарихи ролін анықтауға күш салып көрелік. Фердоусидің «Шахнамасы» кіріспе мен әлемнің жаратылуы, адам баласының жаратылуы, Жаратушының күн мен айды жаратуы, Пайғамбар мен оның сахабаларына мадақ сияқты қысқа бөлімдерден басталып, ары қарай «Шахнаманың» жазылу себептері мен бұл дастанды жырлауды Дакики атты ақын бастағаны туралы баяндалады. Бірақ ол кісінің өзінің құлының қолынан қаза табуы Фердоусиге осы дастанды ары қарай жалғастыруды қолына алуға мәжбүр етеді. Одан кейін Фердоуси сол кездегі билеушілерге мадақ айтып, одан кейін барып, дастанның негізгі бөлігіне өтеді. Алғашқы бөлім алғашқы мемлекетті құрушы тұлға – Кеямұрысқа арналған. Фердоуси «Шахнамасында» оның ата-бабасы туралы дерек жоқ. Тек, тауда жүрген жерінен ол түсіп халыққа патша болады (Фирдоуси, 1957). Ал, Тұрмағамбет нұсқасында халықтың саны 91 мыңнан асқан кезде халық өзара қырқысып, дау-дамай көбейе бастайды. Осы кезде Кеямұрыс Адам Атадан қалған қасиетті көйлекті киіп, ерекше қасиетке ие болады. Халық оның дегеніне көніп, айтқанын істей бастайды. Солай біртіндеп халық билікке бағынуді үйрене бастайды (Ізтілеуов, 2009). Оның ұлы Сиямек диюдың қолынан қаза табады. Сиямектің ұлы Хушенг 40 жыл патша болады. Хушенг заманында отты игеріп, темір балқытуды үйренеді (Ізтілеуов, 2009).

«Оғыз-нама» дастаны басқаша басталады. Құдай тағаланың Адам алейхи-саламды жарату кезеңінен бастайды. Адам қарай жаратылды, топырағы қай жерден алынды, топырақты Жебірейіл періште алмақ болғанда, жер: «Менен топырақ алмаңыз, ертең адам перзенттері көбейгенде, бірі – кәпір, бірі – залым, бірі күнәһар болып, Құдайдан азап шегер.»-дейді. Жебірейіл бұл сөзді Жаратушыға айтып барады. Одан кейін Мәкәйілді, одан кейін Исафилді жібереді. Соңында Әзірейіл барып, Жаратушының бұйрығын орындайды. Содан адам баласы жаратылады. Дастанда Адам Атадан Нұх пайғамбарға дейінгі оқиғалар мен пайғамбарлар тізбегі аталып өтеді. Жаратушы тарапынан Нұх пайғамбарға сол кезеңдегі рухани азғындыққа ұшыраған адамзат қоғамын иманға шақыруға бұйырады. Ол адам баласын жеті жүз жыл иманға шақырады. Халық иманға келмейді. Нұх пайғамбардың соңына еріп иманға келгені ер-әйелі бары-жоғы сексен адам болады. Сонда Нұх пайғамбар «Жаратушыға иман келтірмегендерді жазалауын сұрап, дұға жасайды». Дұғасы қабыл болып, Жаратушы Нұхқа кеме жасауды бұйырады. Кеме жасалып біткенде, жер бетіндегі жан-жануарлардан бір-бір жұптан кемеге салуын, барлық жеміс-жидек, егін біткеннің ұрықтарын алып, сақтап қоюға бұйырады. Одан кейін кеменің есігін жауып ішке кірген кезде топан су басталады. Нұх пайғамбар кемесіндегіден басқа жер бетіндегі бар жаратылыс жойылады. Одан ары қарай Нұх пайғамбардың үш ұлы мен кемедегі сексен адамды қосып, әлемнің әр бөлігіне жібергені туралы оқиғалар баяндалады. Бұл оқиғалардың «Шах-намада» қамтылмағандығын және оның себептерін жоғарыда айтып өткен болатынбыз. Егерде ендігі кезекте «Шахнама» мен «Оғыз қаған» дастаны арасындағы бірлік пен айырмашылықты тауып, олардың байланысты ашып көрсете алсақ, онда алдымызға қойған мақсатымызға да жете аламыз. Бұл екі дастан

арасындағы байланыс мынада: «Шахнамада» парсы мен түркі халықтарының билеушілерінің шығу тегі бір екендігі баяндалады. Алайда, сол билеушілердің шығу тегі анық көрсетілмеген. «Шахнамада» ол билеушілердің қазіргі парсы және түркі халықтарына бірдей билік жүргізгендігі баяндалады. Алғашқы патша Каямұрыстың Яфестің ұрпағы екендігін кезінде Бируни жазып кеткен болатын (Бируни, 1957:35). Демек, Каямұрыс Яфестің ұрпағы болса, онда одан тарайтын басқа билеушілер де сол Яфестің ұрпағы болып табылады. Біздің қолымыздағы орыс зерттеушісі П.И. Рычковтың «Топография Оренбургской губернии» атты кітабындағы келтірілген деректер Түркістанның тарихы өте көне дәуірлерден бастау алатынын меңзейді. Оның аталған кітабында «О Туркестанском владении» деген тарау бар. Сол тарауда былай деп жазылған: «Сие владение и город Туркестан, в разсуждении других есть в тамошней сторон имеющихся, ныне хот не знатны, но древности надлежит ему пред всеми дать преимущество, потому что город Туркестан в татарских историях многим старше Бухары, почитается, и яко бы в древниия времена повелительство сперва в оном началась, и во всю Азию распространилось. Находящиеся в Оренбурге Ахун объявил, будто бы сей город построен внучатами Турки-хана, сына Афетова, от которого он и названия себе получил, и все тамошние города, даже в Индии и Китая, яко то: Кашкар, Табат (Тибет) Янги, Хасар, Еркен, Ходженд, Ташкент, Маргинан, Фантак, Хутиякт, Утрар, Сабрар, Барзягин и прочие, во власти Туркестанской состояли» (Рычков, 1887). Енді осы үзіндіні тарқатып көретін болсақ, онда Түркістан қаласының іргесін қалаған Яфестің ұлы Түріктің немерелері тарапынан іргесі қаланғандығын айтып отыр. Бұған қоса тағы да мынадай дерек бар: «А переводчикт Уразалин выписав из Персидких истории, показывал, что сей город построен был от Жамшид-шаха Иранского (то есть Персидкого), которой от начала Персидской монархии был червертый государ. Оный Жамшид-хан по сказанию в той истории, с прочими народами овладел Мунгалами, Татарами и Китайцами, и быв с войском своим в великой Татарии, за потребное признал, для пристанище войску своему, построит три городга. Первый из них был Тюрюкистан (то есть Туркестан), другой Утрар, третьи Саурана (который донине есить, суть малия местечко около Туркестана), где он оставилъ наместником одного из своих свойственников. Но где Туркестан, тут, связывают, еще и прежде всего крепостца, или пристанище войнских людей.» (Рычков, 1887:18-19). Бұл жазылғандар Түркістанның іргесі сонау «Шахнамада» айтылатын Жәмшит шахтың заманында қаланғанын дәлелдейді және Жәмшит шахтың ол кезеңде моғолдар мен татарларға, парсыларға түгелімен билігін жүргізгендігін көрсетеді. Жәмшиттің «Шахнама» деректерінде елді 700 жыл билегендігі, бірақ өзін Жаратушы ретінде жариялап, халықты өзіне табынуға мәжбүрлегені үшін жазаға тартылғаны баяндалады. Бірақ «Шахнамада» Жәмшиттің Түркістан қаласын салдырғандығы туралы дерек жоқ. Осы Жәмшит шахты Оғыз-намадағы Алынша ханмен байланыстыруға болады. Олай дейтініміз: біріншіден, Алынша хан ұзақ жылдар билік жүргізеді; екіншіден, Яфестен қалған таухид дінін бұзып, халықты пұтқа табыну жолына бет бұрғызады. Оның екі ұлы болады: бірінің аты – Моғол; екіншісінің аты – Татар. Моғолдан төрт ұл дүниеге келеді: үлкені – Қара-хан, екіншісі – Өз хан. Үшіншісі – Көз хан, төртіншісі – Көр хан (Әбілғазы, 1992:13). Ал, Жәмшиттің немересі Фаридун үш ұлы болады: Сәләм, Тұр, Ирадж. Үшеуін де Йаман патшасының қызына үйлендіріп, үшеуін өз билігін жүргізіп отырған Евразия аймағын үшке бөліп, үш патшалық құрады. Сәләмге – Кіші Азия мен Жерорта теңізі жағалауларын, Тұрға Евразия даласы мен Қытайды, кішісі Иражды өзінің қасында қалдырып, қазіргі Иран мен Үнді жерлерін билеуге қалдырады. Фаридунның екі үлкен ұлын сыртқа жіберіп, кішісі Иражды қасында қалдыруы ағаларының көңлінде қызғаныш сезімін тудырады да соңында Тұр Иражды өлтіреді. Мұның соңы Фаридунның немересі Манушеһрдің Сәлем мен Тұрды өлтіруімен аяқталады. Фердоусидің патшалар тарихын баяндауы осылай баяндалады. Мұның соңы мыңдаған жылдарға созылған Иран-Тұран соғысына ұласады.

«Шах-намадағы» Фаридунның «Оғыз-намадағы» Қара-хан екенін қосымша дәлелдеп жатудың қажеті жоқ. Олай болса, «Шахнамадағы» Тұрдың Оғыз-хан екендігіне де күмән болмауы тиіс. Бұл тура сол кезеңде тарихи шындық басқаша өрбігенін, біз де, көне тарих та

мойындай бермейтін әлемдік масштабтағы оқиғаның орын алғаны шындық. Ол – Оғыз ханның Тәңірлік дінді дүниеге келтіруі еді. Тәңірлік діннің дүниеге келуін мәжусилік дінді ұстанған Қара-ханды да оның соңына ерген халықты да Оғыз-ханға қарсы шығуға мәжбүр етті. Мұның соңы 70 жылға созылған соғысқа ұласқаны, соңында Қара-хан өліп, Оғыз ханның жеңіске жеткені тарихи шындық. Сол кезеңде Оғыз-ханның табан тіреп, арқа сүйеген жері Инандж атты қала болатын. (Әбілғазы, 1992:52). Осы қаланың қазіргі Түркістан қаласы екендігіне күмән жоқ. Бұл қала кейіннен «Қарачук» атанды. «Қарачук» атауын қазақ тіліне аударар болсақ, онда Киелі тау, қасиетті тау деген мағына шығады. Демек, Түркістанның киелілік сипаты сол дәуірлерде қалыптасты деп айтуға негіз бар. Бұл қаланың Тәңірлік діннің дүниеге келуімен қатар қалыптасқанын дәлел ретінде Түркістан қаласы төңрегіндегі Оғыз хан атымен байланысты жер атауларын көрсете аламыз. Қаратаудағы «Оғыз тау», «Хан тағы» атты таулардың болуы. Сонымен бірге, «Оғыз тау» деген тау Қызылқұмдағы Мұрынқарак тауында да бар. Сонымен бірге, Байылдыр, Шәуілдір деген атаулар да Оғыз хан немерелерінің атымен байланысты екендігін атап өтуіміз керек. Олай болса, бұл деректер Түркістан қаласының Тәңірлік діннің дүниеге келуімен, ол діннің пайғамбары Оғыз ханмен тікелей байланысын көрсетеді.

Тәңірлік діннің келуі адамзат қоғамының белгілі тәртіп шеңберінде дамып, өмір сүруін қамтамасыз етті. Оғыз қаған өзіне Жаратушы тарапынан тапсырылған міндетті түсіне білді және қолының жеткен жеріне дейін Тәңірлік дінді таратты. Халықтың мұсылман болғанының барлығы Оғыз ханға қосылды. Қабыл етпегені басқаларға барып қосылады. Ол бармаған жақын елдердің ешбірі қалмады. Иран, Үндістан, Шам, Мысыр барлық жаққа барып, Тәңірлік дінді жайды. Оғыз ханның осы жорықтарында оның алты ұлы негізгі көмекшілері болды. Оларға өзі жорыққа шығып, бағындырған жерлерді үлестіріп берді. Соңында Отанына келіп, үлкен той жасап, халыққа ризашылығын білдірді. Тойдан соң ұлдарын шақырып, былай деді: «Сіздер үш үлкен ұлым, алтын жақ тауып әкелдіңіздер және оны бұзып (сындырып) алдыңыздар. Сондықтан сіздерді қиямет қайымға дейін «бұзық» десін. Үш оқ тауып келген кіші ұлдарым, сіздерді «Үш оқ» десін. Жақты тапқандарың адамның ісі емес, Тәңірінің ісі. Бізден бұрын өмір сүрген халық жақты патшаға теңеп, өздерін оқып деп түсінген. Керілген жақпен оқты қалай қарай атса, оқ сол жаққа барар. Мен өлгеннен кейін ұлым Күн-хан тағыма отырсын. Одан соң халық Бұзық нәсілінен кімді қабыл қылса, сол патша болсын. Ақыр заман болғанша Бұзықтың бір жақсысы патша болып, өзгелері оң жағына отырсын. Үш оқтар сол жағына отырсын. Өмір бойы дүние таусылғанша нөкерлікке разы болсын! (Әбілғазы, 1992:23)

Оғыз хан осылай деп, жүз он алты жыл патшалық қылып, ол дүниеге өтті. Оғыз ханға ұзақ жылдар уәзір болған Ерқыл Қожа Оғыздың орнына таққа отырған Күн ханға да уәзір болды. Ол бірде оңаша отырғанда Күн ханға: « - Әкең жүз он алты жыл жаздың ыстығында саяда отырмай, қыстың суығында үйге тығылмай, жорықтарға шығып, көп жұрттарды бағындырып, алтауыңызға қалдырды. Егер сіз алтауыңыздың, сіздерден болған ұландардың баршасының ауызы бір болмаса, ол жұрттарыңызда, байрығы жұрттарыңыз да, мал-жандарыңыз да кетер, - деді. Күн хан оған: -Сіз атама кеңес берген адамсыз, қазір атамның орнына атамсыз, сіз не істе десеніз, мен соны істеймін, - деді.» (Әбілғазы, 1992:24).

Күн хан Ерқыл қожаның айтуымен құрылтай шақырып, барша халықтың алдында бар дүние-мүлікті, малды туысқандарына бөліп беріп, барлығын риза қылады. Осылай Оғыз хан құрған мемлекет 24 тайпадан тұратын ұлы мемлекетке айналды. Бұл түркі мемлекеттік жүйесінің негізгі үлгісі, іргетасы еді. Оғыз хан дәуірінен кейін қуатты мемлекетке айналған түркі мемлекеттерінің барлығы осы Оғыз салған жүйе мен діни танымын ұстанған кезеңдерде ұлы мемлекеттерді дүниеге келтірді. Алып Ертоңға, Мөде қаған, Білге қаған, соңы Шыңғыс ханға дейін Оғыз ханның жолын ұстанғанда жеңістерге жетіп, ұлы мемлекеттерді қалыптастырып отырды.

Ендігі кезекте Оғыз қаған әкелген Тәңірлік дін адамзат баласына не берді? деген сұраққа жауап беріп көрелік. Тәңірлік дін Нұх пайғамбардан кейінгі Жаратушының адамзат баласына жіберген алғашқы діні. Жаратушының бұл дінді жіберудегі мақсаты – адам

баласының жүрегіне Жаратушының барлығы мен бірлігіне иман келтіртіп, адамзат баласының өзге жаратылыстардан ерекшелігін сезіндіру және сол табиғатпен бірлесіп өмір сүру қағидаттарын қалыптастыру болатын. Рухтың, мәңгіліктің иесі Көк Тәңірі болса, адамның материалдық болмысы Ұмай анадан, жерден қуат алады. Осы екі құдіреттің арасындағы үйлестік адамды бақытқа жетуіне мүмкіндік береді. Бұл мәселені кеңейтіп жазуға болар еді. Әлі зерттеп, анықтайтын мәселелер бар болғандықтан осымен шектеліп отырмыз. Бір мәселеде күмән болмауы керек. Тәңір дінінің мақсаты да халықты Ислам діні сияқты Жаратушының бірлігі мен барлығына мойынұсындыру болды. Мақсатына жетті де.

Қорытынды. Сонымен бірге, Тәңірлік дін қоғамдық қатынастарды ретке келтіріп, адамның өмір сүруіне қажетті әдет-ғұрып салт-дәстүр негіздерін қалыптастырды. Сол кезеңдегі Тәңірлік дінге мойынұсынған халықтың жалпы рухани, мәдени болмысы да осы Тәңірлік дін шеңберінде қалыптасты. Мысалы, Оғыз ханның жорықтардан қайтқаннан кейін үлкен той жасап, ол тойда әрбір адамға қосқан үлесіне қарай құрмет көрсетуі, оларды марапаттауы кейінгіге қалдырған үлгісі болатын. Қазақ халқының қазіргі күнге дейін ұстанып келе жатқан салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы сол Тәңірлік дінмен бірге келген құндылықтар. Қазақ халқының салт-дәстүріндегі жеті ата мәселесі осы Тәңірлік дінмен келген және әлі күнге өзінің маңызын жоғалтпаған киелі дәстүр. Бұл дәстүрдің киелі болатын себебі – бұл түркі қоғамының мемлекеттік жүйесін сақтап қалудың негізгі тетігі болды. Әуел бастан Оғыз қаған түркілік мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастырғанда түркі қоғамының рулық-тайпалық жүйесін негізге алды. Сол рулық-тайпалық жүйелерді ыдыратпай ұстап тұру негізгі талап болды. Олай болатыны – рулық-тайпалық жүйе мемлекеттің ірге тасын қалады. Егерде некелік қатынастың бұзылуы негізінде рулық-тайпалық жүйелер ыдырайтын болса, онда мемлекеттің іргетасы да ыдырайды. Сондықтан ру-тайпаларды ыдыратпай сақтап қалу түркі қоғамы үшін басты талап болды. Алтын Орда мемлекетінен бастап, Қазақ хандығы ыдырағанға дейінгі түркі мемлекетігінің күйреу себептері осы «жеті ата» қағидасының бұзылуымен тікелей байланысты болғандығынан көпшілігіміздің хабарымыз жоқ. Бұл мәселе сонау Оғыз қаған заманында айнымас заң болып қабылданған жүйенің бұзылуы мемлекеттің күйреуіне әкелетін негізгі фактор болғандығын әлі ешкім мойындай қойған жоқ. Оғыз қаған кезінде бұл жүйені бұзылмас қағида ретінде өзінің Йасасымен бекіткен болатын. Ал Йаса сөзінің мағынасы қазіргі қазақ тіліне аударатын болсақ, «жосын», «заң» болып аударылады. Оны Л.Будагов былай деп түсіндірген екен: «Йаса – правила, обычай, порядок, образ действий» (Сапабекұлы, 1996:377). Демек, Йаса сөзі қоғамның барлық саласын қамтитын заңдар жүйесі. Түркі халықтарындағы иман мәселесі де, қоғамдық қатынасты реттеу де барлығы осы Оғыз қағанның «Йасасы» негізінде бекітілді. Осыған байланысты Түркістан жері сол кезеңнен бастап «Йасы елі» «Йасы халқы» деп атала бастады. Осы Түркістан жерінен тараған өзге халықтар өздерін «Ассылармыз» деп біледі және түп отанының Түркістан екенін мойындайды. Ол туралы орыс эзотеригі Ю.И.Трощей тарапынан жазылған «Ассы: казацкая историческая энциклопедия» атты кітапта мынадай жолдар бар: «Посвящается нашим доблесным, Предкам, Челла (древним) казакам и Салур казакам дальнего Туркестана. И людям белого, благородного Оленя Тал Асской, И Кен Колской долин Средней и Центральной Ассии священной Матери Земли – Умай и Создателя Всего сущего Во Вселенной Всеобщего Отца – Тенгри (Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии, 2008:34). Бұл жолдар орыс казактарының өзінің қайдан шыққанын, және өздерін «Асс» - Йасы халқымыз деп мойындап отыр. Демек, Түркістан Оғыз қағанның Йасасының ту тіккен жері. Рычковтың кітабындағы «Ту же область называли они вдревние времена и другим именем – Эсси, кое аки бы еще и Туркестанского старие. Сие выписано из Арабских и Татарских книг помянутом Ахуном.» (Рычков, 1887:18-19) деп жазған Рычковтың сөзінің тарихи негізі барлығын білдіреді. Ал, «Насаб-нама» нұсқаларында да Түркістан жері «Йасы елі» деп аталады. Қожа Ахмет Йасауиді әкесі Ибраһим шайх Йасы еліне «суфра тұту» үшін аттандырады (Сапабекұлы, 1996:66), «Йасы» атауы негізі қаланың аты емес, сол жерде тұратын халықтың аты болғандығын дәлелдейді. Олай дейтініміз Қожа Ахмет Йасауи Йасы еліндегі «Қырық қақпалы Қарашұқ»

қаласына келеді (Будагов, 1871:126). «Насаб-нама» нұсқаларында да Йасы қаланың аты ретінде емес, сол жердегі халықтың аты ретінде беріледі. Бұл Қожа Ахмет Йасауидің Қарачұқ қаласына келуі жай емес, сол көнеден келе жатқан Тәңір Тағала дінін қайта қалпына келтіру мақсатында келгендігін білдірсе керек. Олай дейтініміз Қожа Ахмет Йасауидің «Хикметіндегі» мына жолдар дәлел бола алады: Аңсау мен сағыныш туған елге,

Ұлығ Бабам қабірі тұрған жерге,
Бабам рухы салды осы дәруіштікке,
Біле алмадым, неден жазықты болдым, міне.

Қожа Ахмет сөйлегені Хақтың жады,
Есітпеген достарына қалсын насихаты.
Қайғы жеумен өз шаһарына қайта жетті,
Түркістанда мазар болып қалдым, міне.

Бұл жолдар Қожа Ахмет Йасауи бабамыздың келудегі мақсаты жалпы адамзатқа келген алғашқы Иләһи дін болған Тәңірлік дінді қайта жаңғырту болғандығын білдірсе керек. Ол кісі Мекке мен Мәдинада болып, он сегіз жыл жүріп, туған жеріне қайта оралғандағы жазған Хикметі осы. «Аңсау мен сағыныш туған елге, Ұлығ бабам қабірі тұрған жерге» деген жолдардың мағынасы не? Біз білетін тарихта ол кісінің өзінің тікелей ата-бабасы Түркістанда жоқ. Ол кісінің Ұлығ бабасы – сол алғашқы пайғамбар Оғыз қаған болса керек.

Қожа Ахмет Йасауидің Йасауи аталуының өзі ол кісінің өмір сүрген жерін емес, ол кісінің Оғыз қағаннан қалған рухани ілім мен қоғамдық қатынастарды реттеу жолын қайтадан қалпына келтіріп, исламдық қайнарлармен толықтырып, адамзат баласына қайта ұсынуымен байланысты болса керек. Олай дейтініміз Қожа Ахмет Йасауи негізін салған сопылық жол Йасауийа тариқаты мынадай құрамдас бөліктерден тұрады: бірінші бөлік, Құран мен Мұхаммед пайғамбар сүннеті (Ислам дінінің негізгі бес парызы); екінші бөлік, көне түркіден келе жатқан түркінің қоғамдық қатынастарды реттеу жолы; үшінші бөлік, сопылық таным негізінде қалыптасқан қазақтың рухани әлеммен байланысын қамтамасыз ететін рухани ілім жүйесі. Бұл ілім түркі қоғамында салтанат құрған кезде түркі қоғамы гүлденіп, түркі қоғамы өз дамуының шыңғау шегіне жетті. Алтын Орда әдебиеті, Ирандық жеті жұлдыздың тарих саханасына шығуы Қожа Ахмет Йасауи негізін қалаған Рухани әлеммен байланыс пен сопылық ілімнің дамуымен байланысты болды. Бұл бізге Қожа Ахмет Йасауи бабамыздың Йасауи атын алуы адамды бақытқа жеткізетін ілімді адамзат баласына ұсынуымен тікелей байланысты болды деп айтуымызға мүмкіндік береді. Алайда, адамзат қоғамында Рухани ілімнің салтанат құруы сол кезеңдегі Жәнібек хан бастаған абсолюттік билікті көксейтін билеушілер тарапынан қатты қарсылыққа тап болды. Билік қайтадан материалдық болмыс жетегіндегі ғұламалардың қолына өтті. Қожа Ахмет Йасауиден қалған Рухани ілім XV1-XV11 ғасырлардан бастап Қарашұқ қаласының шеңберінде, Қожа Ахмет Йасауи атамыздың кесенесі төңрегінде ғана қалды. Осы кезеңнен бастап, қала бастапқы атынан ажырап, «Түркістан» деп атала бастады. Ол – баяғы атақты Тұрдың-Оғыз қағанның аты болатын. Түркістан қаласының «Түркістан» аталуында осындай құпия бар. Тұран атауы болса, жалпы түркі халықтары мекендеген аймақтардың жалпы ортақ атауы болып қалды.

Әдебиеттер

- Әбілғазы, 1992 — Әбілғазы. «Ана тілі», 1992.
Бартольд, 1963 — Бартольд В.В. Т. 2. Часть 2. Москва: Изд. АН СССР, 1963.
Бируни, 1957 — Абурейхан Бируни (973-1048) Избранные произведения. Т.1. Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957.
Будагов, 1871 — Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарской наречии. Санкт-Петербург: 1871.
Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии, 2008 — Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии. Алматы: «Дайк-Пресс», Берн-Ташкент-Блумингтон, 2008.

- Йасауи, 2001 — Қожа Ахмет Йасауи. –Алматы: Қожа Ахмет Йасауи. Диуани Хикмет. –Алматы: «Арыс баспасы», 2001.
- Николаева, 1999 — Николаева А.Н., Сафронов В.А. Истоки славянской и евразийской мифологии. Москва: «Белый волк», 1999.
- Оразбай, 2024 — Оразбай З. Ұлы дала ақиқаты. Алматы: «Adai baspasi», 2024.
- Рычков, 1887 — Рычков П.И. Типография Оренбургской губернии. Оренбург, Типография Б.Бреселина, 1887.
- Сапабекұлы, 1996 — Сапабекұлы М. Түркістандағы тарихи зиярат Түркістан: «Мұра», 1996.
- Трошей, 2017 — Трошей Ю.М. Высшая эзотерическая школа трансцендентальных знаний. Асы: казацкая историческая энциклопедия в 10-ти томах. Том 1. Ростов: Издательство «Приазовский край», 2017.
- Фирдоуси, 1957 — Фирдоуси. Шахнаме. Том.1. Москва: Издательство АН СССР, 1957.
- Щербак, 1959 — Щербак А.М. «Огуз-наме», «Мухаббат-наме» Москва: «Издательство восточной литературы», 1959.
- Ізтілеуов, 2009 — Ізтілеуов Тұрмағамбет. Шахнаме. Астана: «Сарыарқа» Баспа үйі, 2009.

References

- Abilgazy, 1992 — Abilgazy. Almaty: «Ana tili», 1992 (In Kazakh)
- Bartol'd, 1963 — Bartol'd V.V. T. 2. Chast' 2. Moskva: Izd. AN SSSR, 1963. (In Russian)
- Biruni, 1957 — Abureikhan Biruni (973–1048). Izbrannye proizvedeniia. T. 1. Tashkent: Izdatel'stvo Akademii nauk Uzbekskoi SSR, 1957. (In Russian)
- Budagov, 1871 — Budagov L. Sravnitel'nyi slovar' turetsko-tatarskikh narechii. Sankt-Peterburg, 1871. (In Russian)
- Islamizatsiia i sakral'nye rodoslovnye v Tsentral'noi Azii, 2008 — Islamizatsiia i sakral'nye rodoslovnye v Tsentral'noi Azii. Almaty: «Daik-Press», Bern–Tashkent–Blumington, 2008. (In Russian)
- Iasaui, 2001 — Qozha Akhmet Iasaui. Diuani Khikmet. Almaty: «Arys baspasy», 2001. (In Kazakh)
- Nikolaeva, 1999 — Nikolaeva A.N., Safronov V.A. Istoki slavianskoi i evraziiskoi mifologii. Moskva: «Belyi volk», 1999. (In Russian)
- Orazbai, 2024 — Orazbai Z. Uly dala akikaty. Almaty: «Adai baspasi», 2024. (In Kazakh)
- Rychkov, 1887 — Rychkov P.I. Tipografiia Orenburgskoi gubernii. Orenburg: Tipografiia B. Breselina, 1887. (In Russian)
- Sapabekuly, 1996 — Sapabekuly M. Turkistandagy tarikhi ziiarat. Turkistan: «Mura», 1996. (In Kazakh)
- Troshchei, 2017 — Troshchei Yu.M. Vysshiaia ezotericheskaia shkola transtsendental'nykh znanii. Assy: Kazatskaia istoricheskaia entsiklopediia v 10-ti tomakh. Tom 1. Rostov: Izdatel'stvo «Priazovskii krai», 2017. (In Russian)
- Firdousi, 1957 — Firdousi. Shakhname. T. 1. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, 1957. (In Russian)
- Shcherbak, 1959 — Shcherbak A.M. «Oguz-name», «Mukhabbat-name». Moskva: «Izdatel'stvo vostochnoi literatury», 1959. (In Kazakh)
- Iztileuov, 2009 — Iztileuov Turmagambet. Shakhname. Astana: «Saryarka» Baspa uii, 2009. (In Kazakh)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal

“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 432–441, 2026

Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

[https://doi.org/10.64970/3105-](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_432-441)

[241X_2026_2_3_432-441](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_432-441)

ДІН МЕН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ЖАЙЛЫ СОҒҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Жеңіс Едіге Жомартұлы¹

¹Қазақстан мен Орталық Азия тарихын зерттеу институты
(З Мағжан Жұмабаев көш. Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих магистрі, кіші ғылыми қызметкері

 <https://orcid.org/0009-0008-7718-5417>. E-mail: Jj.edddy.98@gmail.com

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Жеңіс Е., 2026

Аңдатпа. *Мақаланың өзектілігі* ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі діннің мемлекеттік құрылым мен идеологиялық жүйенің қалыптасуына ықпалын жаңа ғылыми зерттеулер негізінде қайта қарастыру қажеттілігімен байланысты. Кеңестік кезеңде бұл мәселе жеткілікті деңгейде зерттелмегендіктен, тәуелсіздік жағдайында түркі халықтарының рухани мұрасын, діни дүниетанымының мемлекет құру үдерістеріндегі орнын айқындау маңызды болып отыр. *Зерттеудің мақсаты* – ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі діннің мемлекеттік идеология ретінде атқарған қызметін талдау, оның мемлекеттердің қалыптасуы мен дамуына әсерін көрсету және осы бағыттағы соңғы ғылыми зерттеулерге шолу жасау. *Зерттеу нысаны* ретінде ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі діни-идеологиялық үдерістер мен олардың мемлекеттік құрылымдарға ықпалы қарастырылды. *Зерттеу барысында* тарихи-салыстырмалы, тарихнамалық талдау, жүйелік және кешенді талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері, дін тарихына қатысты ғылыми зерттеулер мен тарихи деректер сараланды. *Зерттеу нәтижесінде* ортағасырлық түркі мемлекеттерінде діннің қоғамды біріктіруші, мемлекеттік билікті нығайтушы және рухани тұтастықты қамтамасыз етуші фактор болғаны анықталды. Түркі халықтарының дүниетанымдық сабақтастығы мен мемлекеттік дәстүрлерінің сақталуында діннің маңызды рөл атқарғаны көрсетілді. Сонымен қатар соңғы зерттеулерде діннің түркі мемлекеттерінің саяси, мәдени және рухани дамуындағы орнына қатысты жаңа көзқарастар қалыптасып келе жатқаны айқындалды.

Түйін сөздер: ортағасырлық түркі мемлекеттері, дін, мемлекеттік идеология, түркі дүниетанымы, ислам, дәстүрлі құндылықтар, рухани сабақтастық, мемлекеттілік, тарихнама, түркі өркениеті.

Дәйексөз үшін: Жеңіс Е.Ж. Дін мен ортағасырлық Түркі мемлекеттілігі жайлы соңғы зерттеулер // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 432–441 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_432-441

RECENT STUDIES ON RELIGION AND MEDIEVAL TURKIC STATEHOOD

Zhenis Edige Zhomartuly¹

¹Institute of History of Kazakhstan and Central Asia
(3 Magzhan Zhumabayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan)

Master of History, Junior Research Fellow

 <https://orcid.org/0009-0008-7718-5417>. E-mail: Jj.edddy.98@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Zhengis E.Zh., 2026

Abstract. *The relevance* of this study lies in the need to reconsider the role of religion in the formation of statehood and ideological systems in medieval Turkic states through the lens of recent scholarly research. Since this issue received insufficient attention during the Soviet period, examining the spiritual heritage of Turkic peoples and the influence of religious worldviews on state-building processes has become particularly important in the context of independent Kazakhstan. The purpose of the study is to analyze the role of religion as a state ideology in medieval Turkic states, to determine its influence on the formation and development of state institutions, and to review recent academic research on this topic. *The object* of the study is the religious and ideological processes in medieval Turkic states and their impact on political and state structures. *The research* employs historical-comparative, historiographical, systemic, and comprehensive analytical methods. The study is based on the analysis of works by domestic and foreign scholars, historical sources, and contemporary research on the history of religion. *The results* of the study demonstrate that religion served as a unifying force, strengthened political authority, and ensured spiritual cohesion within medieval Turkic states. *The research* highlights the significant role of religion in preserving the continuity of Turkic worldview traditions and statehood. It also reveals the emergence of new scholarly approaches that reassess the political, cultural, and spiritual significance of religion in the development of Turkic civilizations.

Keywords: medieval Turkic states, religion, state ideology, Turkic worldview, Islam, traditional values, spiritual continuity, statehood, historiography, Turkic civilization.

For citation: Zhenis E.Zh. Recent studies on religion and medieval Turkic statehood // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 432–441. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_432-441

ПОСЛЕДНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О РЕЛИГИИ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ ТЮРКСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Женис Едиге Жомартулы¹

¹ Института изучения истории Казахстана и Центральной Азии
(3 Магжана Жумабаева ул., Астана, Республика Казахстан)

Магистр истории, младший научный сотрудник

 <https://orcid.org/0009-0008-7718-5417>. E-mail: Jj.edddy.98@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Жеңіс Е., 2026

Аннотация. *Актуальность исследования* обусловлена необходимостью переосмысления роли религии в формировании государственности и идеологических систем средневековых тюркских государств на основе современных научных исследований. Поскольку в советский

период данная проблема изучалась недостаточно, в условиях независимого Казахстана особую значимость приобретает исследование духовного наследия тюркских народов и влияния религиозного мировоззрения на процессы государственного строительства. *Цель исследования* заключается в анализе роли религии как государственной идеологии в средневековых тюркских государствах, определении её влияния на формирование и развитие государственных институтов, а также в обзоре новейших исследований по данной проблематике. Объектом исследования являются религиозно-идеологические процессы в средневековых тюркских государствах и их влияние на государственно-политические структуры. *В ходе исследования* использованы историко-сравнительный, историографический, системный и комплексный методы анализа. *Источниковую базу* составили труды отечественных и зарубежных учёных, исторические источники и современные исследования по истории религии. *Результаты исследования* показали, что религия выступала важным фактором консолидации общества, укрепления государственной власти и обеспечения духовного единства в средневековых тюркских государствах. Выявлена значительная роль религии в сохранении преемственности тюркского мировоззрения и традиций государственности. Также установлено, что современные исследования формируют новые подходы к оценке политического, культурного и духовного значения религии в развитии тюркских цивилизаций.

Ключевые слова: средневековые тюркские государства, религия, государственная идеология, тюркское мировоззрение, ислам, традиционные ценности, духовная преемственность, государственность, историография, тюркская цивилизация.

Для цитирования: Женис Е.Ж. Последние исследования о религии и средневековой тюркской государственности // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 432–441. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_432-441

Кіріспе. Отан тарихы діннің дәстүрлі мемлекеттілікке ықпалы туралы жан-жақты, кешенді зерттеулерді талап етеді. Өйткені, ортағасырлық түркі мемлекеттері үшін дін мемлекеттік-идеологиялық құрылым ретінде өмірдің барлық салаларына араласты. Мемлекеттік институттар, әдет-ғұрып, салт-сана, сыртқы байланыстар, ішкі шаралар, мәдениет пен өнер де діннің әсерінен тыс қалмады. Діннің мемлекеттік идеология ретінде ықпалы сол мемлекеттердің қалыптасып дамуына тікелей қатысты болды. Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетаным түрлі себептерге байланысты өзгерістерге ұшырағанмен, тарихи кезеңдер барысында өзегі сақталып, тарих сабақтастықтың орын алғандығын көреміз. Яғни, сақтар мен ғұндар кезеңінен бастап Қазақ хандығының құлдырау кезеңі аралығында ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі тамырын тереңге жіберген дәстүрлі дүниетаным сабақтастық жолмен даму үрдісін бастан кешті.

Дегенмен, отан тарихындағы көптеген мәселелердің шешілуіне ықпал ете алатын бұл ақиқат белгілі тарихи себептерге байланысты назардан тыс қалды. Соңғы жылдары, Қазақ мемлекеттілігінің қайта қалпына келтірілуімен жас мемлекетіміздің тәуелсіздік тұғырын нығайту мақсатында отан тарихының назардан тыс қалып келген тұстарын жете зерттеу заман талабы болып отыр. Өйткені, төл тарихымызды зерттеу ұзақ жылдар бойы бір жағынан кеңестік идеологияның, екінші жағынан әлем тарихын зерттеудегі еуроцентристік көзқарастың қысымымен өз дәрежесінде жүргізілмеді. Ал, дүниеге көзқарастың атейстік қалпын негізге алған коммунистік идеология рухани процестердің тарихымыздағы орыны жайлы зерттеулер жүргізуге мүмкіншілік бермеді.

Идеологиялық құрсаудан босап, тәуелсіздікке қол жеткізген соң зерттеушілер үшін бұрын жабық болып келген зерттеу тақырыптарына жол ашылды. Тәуелсіздікпен бірге, діннің отанымыздың тарихындағы маңызы жайлы алғашқы ғылыми зерттеулер жарық көре бастады. Дегенмен, шығыс тілдері мен теологиялық ілімдерді жетік меңгерген дін тарихы бойынша зерттеушілердің әлі де болса жеткіліксіздігінен отандық ғылымда дін мен қоғам ара-қатынасының тарихы мәселесі өз зерттеушілерін күтуде. Оның себебі түсінікті де - ұзақ

жылдар бойы ислам дінімен байланыса қалыптасқан ұлттық идеологиямыздан ажырап, дүниетанымдық адасуды бастан кешудің ауыр рухани-мәдени зардаптарын жою біршама уақытты талап ететіні рас.

Аталмыш мәселелер төңірегіндегі зерттеулерді жүргізу тек тарихи таным үшін ғана емес, еліміздің тәуелсіздігін нығайту үшін тарихи дәстүрлерден сабақ алу үшін де аса маңызды. Еліміздің саяси-экономикалық тұғырының бекіп, дамуы барысында мемлекеттің дамуы үшін керекті құрал ретінде рухани құндылықтардың қажеттілігі барынша сезіліп отыр. Елімізде мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бергі мерзім ішінде өздеріне берілген конституциялық құқық негізінде идеологиялық ағымдардың түрлі нұсқалары қалыптасып үлгерді. Мемлекетіміздегі этно-демографиялық, саяси-әлеуметтік жағдайдың дамып, өзгеруіне байланысты осы идеялардың арасынан елімізде басталған реформалардың табысты жүргізіліп, оған қоғам мүшелерінің белсенді қатысуын қамтамасыз ететін, халықтың көпшілік бөлігінің рухани сұранысын қамтамасыз ете алатын дара түрін мемлекеттік дәрежеге көтерудің қажеттілігі барынша сезіле басталды. Еліміздегі жаңа ұлттық-мемлекеттік идеологияның қалыптасуы барысында тарихи құндылықтарды ескеру тәуелсіздігіміздің баяндылығының кепілі екендігі анық. Міне, сондықтан да зерттеу жұмысы туған тарихымыздың өткенінен сабақ алып, ұлттық идеяны қалыптастыру саласында болашаққа батыл қадамдар жасау үшін аса өзекті болып табылады.

Жалпы, адамзат тарихының кез-келген кезеңінде діннің мемлекеттің қалыптасуында, өсіп-өркендеуінде, немесе құлдырап, жоғалуында ерекше маңызға ие болғандығы белгілі. Мысалы, ислам дінін алсақ—дәл осы ислам діні араб халифаты мен Шығыстық көптеген мемлекеттерді құрушы, халқын біріктіруші негізге, идеологияға айналды. Саяси тұрғыда әлсіреп біткен, бірақ ғасырлар бойы қалыптасқан рухани-мәдени тұтастықтарды ыдыратып, оны жаңа дәрежеге, жаңа кезеңге көтере дамытатын да дін. Индуизмнің әбден қалыптасып, бекіген қағидаларымен жымдаса қалыптасқан дәстүрлі үнді мәдениеті де осы жайды бастан кешті. Ислам дінінің осы аймаққа енуі арқылы тұтас халықты, тұтас мәдениетті екіге жарып, бір-біріне дүниетанымдық, саяси, мәдени тұрғыда қарама-қарсы халықты, мәдениетті, мемлекетті (Үндістан, Пакистан, Бангладеш, Непал) қалыптастырды. Керісінше, әртүрлі этникалық тек пен мәдениетке, тіл мен нәсілге жататын екі түрлі халықты да бір мемлекеттің астына біріктіретін де дін. Көне ирандық дәстүрлерді бойына сіңірген, исламдағы негізгі ағымдардың бірі болып табылатын шиизм әу баста мұсылман дінбасылары тарапынан күпірлік ағым болып танылды. Осы ағымды ұстанатын Иран түріктері (шииттер) мен Осман түріктері (суниттер) бір аймақта тұрып, бір тілде сөйлегенмен өздерінің діни көзқарастары негізінде екіге жарылып, дүркін-дүркін қанды қақтығыстарды бастан кешті. Түркілер үшін осы діни ағым дезинтеграциялаушы құбылыс болса, ирандықтар үшін интеграциялаушы, біріктіруші, топтастырушы сипатқа ие болды. Қазіргі таңда Иран еліндегі әртүрлі этникалық тектерге жататын (семиттер, түркілер, ирандықтар) халықтар дәл осы шиизмнің ықпалымен бірігіп, ынтамақтасып отыр.

Ортақ тарихи тамырға ие, шаруашылық-мәдени, лингвистикалық, антропологиялық тұрғыда біртұтас ортағасырлық түркілер турасында да осыны айтуға болады. Егер қазіргі түркі халықтарының арасында қандай да бір өзара жақындық сақталса, немесе қандай да бір алшақтық болса, онда оның себебін өзге факторлармен қатар діннен де іздеген дұрыс. Ортағасырлық түркі мемлекеттеріне тән ерекшелік те дәстүрлі дүниетанымның сол мемлекеттердің саяси тарихында үлкен маңызға ие болып, олардың өркендеуі мен құлдырауына айтарлықтай әсер еткендігі.

Ортағасырлық түркі мемлекеттерімен белсенді саяси-экономикалық байланыста болған іргелі, көрші мемлекеттер тарапынан үнемі төніп тұратын қауіп-қатерден сақтану және этносаяси және экономикалық-шаруашылық ерекшеліктерге ие тайпалардан құралған мемлекеттің саяси тұрақтылығын сақтауға ұмтылысы түркілердің дәстүрлі түркілік дүниетанымның идеологиялық мүмкіншілігіне тікелей байланысты болды. Яғни, мемлекеттің

өсіп-өркендеуі немесе құлдырап жоғалуы мемлекеттегі идеологиялық дәстүрлердің тұрақтылығына тәуелді болды.

Кеңестік идеологиялық жүйе тұсында бұл маңызды мәселеге баса көңіл аударылмай, ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетанымның мемлекеттердің қалыптасуына әсерін кешенді түрде қарастыра зерттелмеді. Сондықтан да, әдетте ортағасырлық түркі мемлекеттерінің құрылу және құлдырау себептерін іздегенде көбінесе осы мемлекеттердегі саяси-экономикалық аспектілер зерттеу нысанына айналып, ал рухани-мәдени, діни факторларға жете мән берілмеді. Осының әсерінен ортағасырлық түркі мемлекеттерінің өркендеуі мен құлдырау процестерінің себептері түсіндірілгенде шынайылыққа қол жеткізіле бермеді.

Саяси тәуелсіздікке қол жеткізуімізбен, рухани қайнарларымызға бет бұрып, бұрынғы таптырауын болған көзқарастан арылып, тарихымызды шынайы зерттеу қажеттілігі туындауда. Бұл туралы Қ.Ж. Тоқаев «Тағдыр тауқыметі ұлтымыздың жүрегінен азаттық рухын өшіре алмады. Қазақтың қайсар ұл-қыздары қашанда елді бостандыққа үндеп, жігерін жани білді. Біздің мемлекеттілік тарихымыз көне заманнан бастау алады. Бір кезде бөрілі байрақ көтерген көк түріктер мәңгі ел болуға ұмтылды. Күлтегін мен Білге қаған туралы тастағы жазулар тарихымыздың тереңдігін танытады. Батыр бабаларымыз бүкіл Еуразияда ат ойнатқан қуатты мемлекеттер құрды», деп (Тоқаев, 2021), кеңестік кезеңдегі дін тарихының теперіш көру себебін дөп басып айта білді. Ал, Батыс зерттеушілері де не түркі-көшпенділер дүниетанымымен таныстықтың әлсіздігінен, немесе өздерінің белгілі бір діни-саяси көзқарасының ықпалынан, не болмаса Батыс зерттеушілерінің көпшілігіне тән еуроцентристік көзқарас әсерінен мәселеге барынша байыпты қарай алмады.

Еліміздің тәуелсіздік алуымен мемлекеттілігімізді баянды ету жолында өткенді дұрыс саралап, отан тарихындағы көмескі тұстарды қайта зерттеу үшін ортағасырлық түркі мемлекеттерінің тарихын ұлттық дүниетаным тұрғысынан қайта қарастыру мәселесі басты назарда болып отыр. Әсіресе соңғы кездері қарқынды насихатталып, іске аса бастаған жахандану процесі барысында мәселенің өзектілігі барынша айқын білініп отыр. Дәстүрлі түркілік дүниетанымның өміршеңдігі мен бейімделгіштігі қазіргі жақандану проблемаларын шешу жолындағы негізгі артықшылық пен ерекшеліктері екендігін дәлелдеп, жахандық мәселелерге тап болып отырған қазіргі жағдайда да түркі мемлекеттерінің тарихындағы рухани аспектілерді мемлекеттік-тәуелсіздік тұрғысынан жүйелі, кешенді түрде зерттеп, тарихи сабақтастық заңдылықтарын еске ала отырып, заманға лайықтыларын пайдалану өз өзектілігін жоғалтпай отыр.

Міне сол үшін де, мәселеге қатысты көкейтесті деректерді дәйектеп, дәлелдеу ортағасырлардағы түркілердің дәстүрлі дүниетанымының қалыптасу тарихына терең талдау жасаусыз күрделі болып қала береді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік негізін ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дін мен мемлекет қатынастарына арналған отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері құрайды. Атап айтқанда, Ш.Уәлиханов, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Ә.Марғұлан, К.Ақышев, Ә.Т. Төлеубаев, Қ.Сартқожаұлы, М.С.Орынбеков, А.Ғалиев, М.Бұлытай, Ю.Зуев, Н.Нұртазина, Д. Кенжетай, З. Жандарбек және басқа зерттеушілердің еңбектері талданды. Сонымен қатар түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымы, ислам дінінің таралуы, діни-идеологиялық үдерістер және мемлекет қалыптастырудағы рухани факторлардың рөліне қатысты ғылыми әдебиеттер пайдаланылды.

Зерттеу барысында тарихнамалық талдау әдісі қолданылып, мәселенің зерттелу деңгейі мен ғылыми көзқарастардың эволюциясы қарастырылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы әртүрлі кезеңдердегі түркі мемлекеттерінің діни және идеологиялық ерекшеліктері салыстырылды. Жүйелік талдау әдісі негізінде діннің мемлекет құрылымы мен қоғамдық қатынастарға ықпалы кешенді түрде бағаланды. Сондай-ақ талдау және жинақтау әдістері арқылы ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі діни фактордың мемлекеттілікке әсері жөніндегі ғылыми тұжырымдар қорытындыланды.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, ортағасырлық түркі мемлекеттерінің тағдырына дәстүрлі дүниетанымның ықпалы мен маңызы мәселесі осы күнге дейін тұтас, кешенді түрде зерттеу нысаны болмады. Түркі мемлекеттерінің тарихындағы мемлекеттік дәстүр жайлы біршама еңбектер жазылғанмен, түркі мемлекеттеріндегі рухани процестер, мемлекеттегі діннің орыны, дүниетанымдық бағыттар мен күрестер туралы арнайы зерттеулер жүргізілмеді.

Дегенмен, түркілердің наным-сенімі, олардың тарихи сабақтастығы жайлы біршама еңбектердің атқарылғандығын айтуға тиіспіз.

Нәтижелер. Осы орайда, көне дәстүрлі нанымның сабақтастығы, оның жаңа діни қабаттарға әсері жайлы алғаш зерттеулер Шоқан Уәлихановтікі екендігінде дау жоқ. Ол көне нанымдардың жекелеген элементтерінің исламданған қазақ қоғамындағы орыны жайлы өзінің атақты «Қырғыздардағы шамандықтың іздері», «Тәңірі», «Даладағы мұсылмандық туралы» атты тамаша еңбектерін жазды (Валиханов, 1984). Ол өз зерттеулерінде көне нанымдардың өміршеңдігін, олардың жаңа, ислам дінінің тасасында қала отырып, онымен жымдаса қазақ тіршілігінің жан-жақты салаларында өз маңызын сақтап отырғандығын шебер көрсетіп берді.

Қазақ зерттеушілерінің тағы бірі Мәшһүр Жүсіп Көпеев те исламданған қазақ қоғамындағы діни синкретизм мәселесіне өз шығармаларында жіті назар аударды (Көпейұлы, 1995). Ғұлама ғалым өз шығармаларында ислам дінін қабылдағаннан кейінгі қазақ дүниетанымындағы жаңа діннің ескі сеніммен үндестігін, араласуын, жымдасуын шебер көрсете білді.

Бертін келе отандық зерттеушілердің көш басы болып Ә.Марғұлан көне нанымның түркілердің ерте мемлекеттік дәстүрге ықпалын, оның тарихи сабақтастығын бұлтартпас дәлелдермен нақтылады (Марғұлан, 2003). Ғалымның әсіресе, сонау сақ-скиф дәуірінен бастау алатын сенімнің ерте формаларының, әсіресе бөрі тотемінің сол кезеңдердегі мемлекеттіліктің қалыптасуындағы маңызы мен тарихи сабақтастығын анықтап, қазіргі қазақ қоғамында сақталып отырған элементтері арқылы көрсетіп берді.

Дәстүрлі дүниетанымның көне қатпарларына талдау жасаған тағы бір ғалым—К.Ақышев. Ол археологиялық мәліметтерді (жерлеу ғұрпы, қабір құрылымы) пайдалана отырып сақтар мен үйсіндердің наным-сенімдерін қалпына келтіруге тырысты (Маргулан, Акишев, Кадырбаев, Оразбаев, Кушаев, 1966, 1963). Рулық-патриархальды қатынастардың ыдырап, ерте түркілердің мемлекеттілігінің қалыптасу кезеңіндегі наным-сенімдердің ерекшеліктерін анықтады. Дегенмен, ғалым өз зерттеулерінде көне түркі сенімін көне ирандық мифологиямен байланыстырып, сол кездегі «дәстүрге» сай еуроцентристік көзқарастың шеңберінде қалды.

Бұлардан өзге дәстүрлі дүниетанымның негізі ретінде алынған дәстүрлі түркілік дүниетаным жайлы зерттеулер де баршылық. Яғни, түркілердің дәстүрлі дүниетанымынсыз ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетанымның қалыптасу заңдылықтарын түсіну айтарлықтай қиындықтар тудырар еді. Бұл қатарға жататын еңбектерге Ә.Т. Төлеубаевтың түркілердің дәстүрлі дүниетанымы жайлы зерттеулері (Төлеубаев, 1992), Сартқожаұлы Қаржаубайдың көне түркілердің мәдениеті жайлы соңғы зерттеулері (Сартқожаұлы, 2002, 2003), С. Ақатаевтың «Мировоззренческий синкретизм казахов» (Ақатаев, 1995) атты зерттеуі, М.С. Орынбековтың «Верования древнего Казахстана» (Орынбеков, 1997), А. Ғалиевтың «Традиционное мировоззрение казахов» (Ғалиев, 1997) атты зерттеулерінде дәстүрлі түркілік дүниетанымды қазақтардың қазіргі наным сенімдерінің қалдықтарын зерделеу арқылы қалпына келтірген. Осы орайда М.Бұлытайдың «Ата-баба діні? Түркілер қалай мұсылман болды» атты еңбегінде (Бұлытай) түркілердің исламды қабылдау қарсаңында көп дінділіктен бір тәңірлікке—монотеизмге өту этапының заңдылығы зерттеу нысанына айналған.

Көне түркі қоғамындағы идеологиялық мәселелерге қатысты зерттеу жүргізіп келе жатқан қазақстандық ғалымдардың қатарына Ю.Зуевты жатқызуға болады. Ол өзінің «Ранние тюрки: очерки истории и идеологии» атты еңбегінде көне түркі мемлекеттеріне бөгде идеялардың әсерін көрсетуге тырысқан (Зуев, 2002). Зерттеушінің мәселеге бір жақты қарап, аталмыш процестерден тек жағымды нәтижелерді көруге тырысқандығына қарамастан оның

еңбектерінің ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі идеологиялық күрестерді зерттеудегі маңызы басым. Осындай зерттеушілердің қатарына көне түркі мемлекеттеріндегі билік жүйесіндегі ерекшеліктер мен идеологиялық қайшылықтар жайлы біршама зерттеулер жүргізген жас ғалым К.У. Торланбаеваны атауға болады (Торланбаева, 2002).

Жоғарыда көрсетілген зерттеулер ортағасырлық түркілер қандай дүниетанымды ұстаным етті, осы дүниетаным тарих барысында қалай өзгеріп, рухани сабақтастықты бастан кешті деген сұрақтарға толық жауап бере алды.

Дегенмен, түркі қоғамындағы діннің маңызы, оның дәстүрлі мемлекеттіліктің құрылымына ықпалы жайлы, түркі халықтарының тарихындағы діни алаалықтың зардаптары жайлы кешенді зерттеулердің саны шектеулі. Әсіресе, түркі мемлекеттеріндегі идеологиялық бағыттардың өзгеруінің саяси-мәдени салдарлары жайлы соңғы кездерде біршама еңбектер жарық көрді. Ислам дінінің енуі қарсаңындағы түркі қоғамындағы рухани-саяси өзгерістер жайлы жазылған біршама еңбектердің еңбектердің авторы, тарихшы Н.Нұртазина (Нұртазина, 2002). Ғалымның ислам дінінің түркі халықтарының рухани болмысына әсері, діннің қалжыраған, идеологиялық тұрғыда күш-қуаты түгесілген түркі қоғамындағы өркениеттік, прогресшіл маңызы жайлы тың пікірлері санасуға тұрарлық. Ислам дінін қабылдап, жаңа дінді мемлекеттік идеология дәрежесіне жеткізген тұстағы дүниетанымдық сабақтастық жайлы соңғы кездері қазақ зерттеушілері тарапынан ауыз толтырып айтарлық еңбектер жазылды. Солардың бірі Д. Кенжетай жазған «Қожа Ахмет Йассауи дүниетанымы» атты еңбегі (Кенжетай, 2004). Зерттеуші өз еңбектерінде көшпенді қоғамға ислам дінінің йассауи ілімі арқылы ену ерекшеліктеріне талдау жасады. Аталмыш тақырыпта іргелі зерттеулерімен көзге түсіп жүрген отандық ғалымдарымыздың бірі – З. Жандарбек. Ол діни шежіре деректері арқылы ортағасырлық түркі мемлекеттері мен Қазақ хандығының қалыптасып, дамуындағы Қожа Ахмет Йассауи мен сопылық ілімнің орыны туралы біршама нәтижелерге қол жеткізді (Жандарбек, 2000). З.Жандарбектің «Йассауи жолы және қазақ қоғамы» атты жаңа зерттеуінде (Жандарбек, 2006) түркі халықтарының, қазақ халқының тағдырына діни қайшылықтардың ықпалы жайлы кең тоқталады. Аталмыш зерттеулер отан тарихындағы түркі-қазақ қоғамымен қалыптасып, дамыған діннің сипатын, түркі-қазақтардың ислам дінін қабылдау ерекшеліктерін зерделейді. Дегенмен, бұл зерттеулердің ауқымы хронологиялық тұрғыда шектеулі. Сондай-ақ дінді тұтас жүйе ретінде емес, тек бір ғана дін–ислам шеңберінде қарастырады.

Талқылау. Қазіргі кезеңдегі еліміздің мемлекеттік-ұлттық идеологиялық тұғырнама таңдау кезеңінде аталмыш мәселенің тарихи маңызын ашып, көрсетіп беру де зерттеудің басты мақсатына жатады. Бұл туралы Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «ұлттық идея ол ең алдымен өзінің ұлттық тұтастығын айқын сезінуге негізделеді. Ұлттық идея қоғамның өз ізінде пісіп жетіледі. Онда сырттан таңылған сипат болмайды. Ұлттық идея идеологиялық жәдігөйлерінің ашқан жаңалығы емес, миллиондаған адамдардың өздерінің ұлттық міндеттерін түсінуінің жемісі болып табылады. Ұлттық идеяны қалыптастыруымыз өзіміздің төл тарихымызды жаңаша ұғыну негізінде ғана мүмкін болмақ» (Тоқаев: 237) деген еді. Осыған орай, жас тәуелсіз еліміздің тарихи құндылықтарын қайта түгендеп, тарихи ақиқаттарды қайта қалпына келтіру арқылы тәуелсіз еліміздегі идеологиялық бағыттардың тарихи негізін жасау да күн тәртібінен түскен жоқ.

Ерте ортағасырлырдан бастау алған тарихи сабақтастық бүкіл ортағасырлар бойы сақталып, қазіргі заманымызға дейін өз көкейтестілігін жоғалтпады. Орта ғасырлар мен қазіргі заманымыз аралығында бірнеше ғасырлар өтіп, сол дәуірлердегі тарихи оқиғалар мен саяси үрдістер ауылы алыстағанмен, олардың салдарларының қазіргі кездегі әсері әлі де аса маңызды. Қазіргі кездегі әлемнің бір бөлшегі ретіндегі түркі мемлекеттері бетпе-бет келіп отырған саяси-рухани мәселелердің шығу себептері мен шешілу түйіндерін іздестіргенде де олардың негізінің тарих қойнауларына алып баратынын байқаймыз. Қазіргі әлемнің назарын аударып отырған сәт жахандану кезеңіндегі қазіргі заманғы түркі әлемінде де

мемлекеттіліктің, дәстүрлі түркілік дүниетаным негіз болған мәдениеттің, тіл мен салт-сананың, сол арқылы ұлттың сақталуы маңызды мәселеге айналып отыр.

Жахандану үрдісіне аяқ басқан тұста халқымыздың ұлттық бітім-болмысының сақталуының, өзге елдермен тең дәрежеде қарым-қатынас жасауда, ақпараттық майдан жағдайында ұлттық қауіпсіздігіміздің мызғымастығының кепілі бола аларлық бірден бір күш дәстүрлі дүниетанымды қайта түлету қажеттілігі барынша сезіліп отыр.

Осыған қарамастан, тәуелсіздіктің алғашқы жылдары діннің идеологиялық мүмкіндіктерін қоғамымыздың дамуына пайдалану туралы ұсыныстарға «бір ғана ұлттық идея біздің идеологиямыздың басты арқауы бола алмайды. Тұрғын халықтың құрамы көп ұлтты болған жағдайда мұндай бір ұлт идеясы қарама қарсылықтар туғызып, жағдайды ушықтырып жіберуі мүмкін деп, осындай моноидеологияға дінді жатқызады. Олар орта ғасырлардағы діни идеологияға қарсы шыққан Жанна Д’Арк, Бруноларды мысалға келтіріп, діннің идеология бола алмайтынына Республика тұрғындарының тақуалықтығымен көзге түспегендіктерін, екіншіден, белгілі бір діннің қасиеттілігі мен маңыздылығын жасанды түрде дәріптеу, қолдап көтермелеу басқа дін таным иелерінің қарсылығын туғызуы әбден мүмкін» деген себептермен бұдан тартынды (Кішібеков, 1995:10). Тәуелсіздікке жаңа қол жеткізіп, кеңестік идеологияның зардаптарынан әлі де ес жыя алмай отырған тұста діннің идеологиялық мүмкіншілігіне бұлайша баға беру түсінікті де.

Қорытынды. Дегенмен, қазіргі түркі қауымдастығындағы демократиялық құндылықтардың шынайылығын қамтамасыз ету үшін барлық түркі халықтарының талабынан шығатын ортақ идеялық құндылықтарды көтеретін ислам дінінің сарқылмас идеялық мүмкіншілігін пайдалану осы олқылықтың орнын толтырар еді. Тек ислам ғана түркілерді бір идея төңірегіне шынайы топтастырып, біріктіре алады. Оның бірнеше себептері бар. Олардың ең бастысы, ислам діні ұзақ мерзімдерге түркі мемлекеттерінің ресми идеологиясына айналып, осы міндетті абыроймен орындап шыққандығында болып тұр. Өткенгі және қазіргі түркі мемлекеттерінің қайысы болмасын белгілі бір дәрежеде исламның идеялық қайнар көзінен сусындаған. Тарихтағы түркілік селжүктер, ғазнауилер, темірлер, Шыңғыс ұрпақтары, османлылар, Қазақ хандығы сияқты мемлекеттер өздеріне исламды идеялық ұстаным ете талай жетістіктерге жеткендігі белгілі. Діннің еліміздегі идеялық бағдарға айнала алуының тағы бір дәлелі оның соңғы бір-екі ғасырға дейін қазақ халқының заңды бірден-бір мемлекеттік идеологиялық құқыққа ие болуында еді. Сонау ортағасырлардан бері ұзақ уақыттар бойы қазақ мемлекетінде ислам діні, ресми идеологиялық тұғырда болып, қазақ мемлекеттерінің негізгі бағыт-бағдарын белгілеп беріп отырған. Дәл осы идеология қазақ хандығының қабырғасының қатайып, Қытай, Ресей, Иран сияқты елдерге қарсы мықты идеологиялық тұғырға айналғаны тарихтан белгілі. Өкінішке орай, түркі мемлекеттерінің түгелге жуығы дерлік әр түрлі саяси себептерге байланысты исламның идеологиялық потенциалын сарқа пайдаланбастан, дінді бар болғаны от басы, ошақ қасы қажетін өтейтін өзіне лайықты емес орынға кері шегеріп тастады. Осыған ұқсас жағдайлар түркі мемлекеттерінің түгелге дерлігін шарпыды.

Еліміздегі ислам дінінің ықпалының өсуі Республикада қазақ лингвистикалық фонетикасының күшеюіне әсер етіп отыр. Орыс тілі түркі тілдестер тығыз орналасқан аудандарда ұлтаралық функциядан айырылып, орнын қазақ тілі басуда. Көріп отырғанымыздай, Қазақстан мысалында ислам діні түркі халықтарының өзара жақындасуына оң ықпалын тигізіп отыр.

Бұдан өзге, бір идея мен ортақ құндылықтар төңірегінде қалам тербеп, жалпы түркілік-исламдық-адамзаттық озық қасиеттерді дәріптеген, түркілік дәстүрлі дүниетанымнан нәр алған барша түркіге ортақ Йссауи, Абай, Жүсіп Баласағұн, Мақтұмұлы, Манас, Низами, Шәкәрімдердің ойларына шын мәнісіндегі сұраныстар туып, олардың қазіргі түркі қоғамына араласу дәрежесі арта түсіп, олар көтерген идеялардың пайдалану механизмдері іске қосылар еді. Бұл дегенің Көне түркі жазбаларындағы ел бірлігі туралы ойлар мен кешегі өткен түркі

қоғамының ойшылдарының рухани мұраларының екінші өмірінің басталуы еді. Бұл өз кезегінде түркі әлеміндегі қайта өрлеу кезеңінің басталуына себепкер болған болар еді.

Соңғы кездері еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаевтың тарапынан көтеріліп жүрген «Орталық Азия мемлекеттерінің одағын» құру жөніндегі идеясының жүзеге асуы үшін де қажетті осы мемлекеттердің бірігуінің тарихи негізділігін анықтауда, түркі мемлекеттерінің болашақ одағының идеялық негізін қалауда да осындай зерттеулердің өзектілігі анық.

Әдебиеттер

- Акатаев, 1995 — Акатаев С. Мировоззренческий синкретизм казахов. Автореферат док. дисс. -Алматы, 1995. -38 с.
- Акишев, 1963 — Акишев К.А. Г.А.Кушаев. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Изд. АН КССР, -Алма-ата. 1963. 214с.
- Бұлытай — Бұлытай М. Ата-баба діні? Түркілер қалай мұсылман болды? –Алматы: Білім. 200. 504 б.
- Валиханов, 1984 — Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-томах // том I. (отв. ред. Маргулан А. и., др). -Алматы: Каз.сов.энцикл, 1984. 310 с.
- Галиев, 1997 — Галиев А.А. Традиционное мировоззрение казахов. -Алматы: Фонд Евразии,1997. 167 с.
- Жандарбек, 2000 — Жандарбек З.З. Маулана Сафи ад-дин Оруң Қойлақидың “Насаб-намасы”. Оңтүстік Қазақстанның YIII–XII ғ.ғ. тарихының дерегі. Тар.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. Түркістан: 2000. 156 б.
- Жандарбек, 2006 — Жандарбек З.З. "Йассауи жолы және қазақ қоғамы". Ғылыми зерттеу. Алматы: Ел-шежіре, 2006. 256 б.
- Зуев, 2002 — Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. -Алматы: Дайк пресс. 2002. 338 с.
- Кішібеков, 1995 — Кішібеков Д. Біздің идеологиямыз қандай болу керек? //Халық кеңесі. 1995 жыл, 7 қазан.
- Кенжетай, 2004 — Кенжетай Д. Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымы.-Түркістан: Тұран. 2004 ж. 341 б.
- Көпейұлы, 1995 — Көпейұлы М.Ж. Адам және жұлдыздар ара-қатынасы. Қазақстан тарихы. № 6. 1995. 23 – 30 бб.
- Қаржаубай, 2003 — Сартқожа Қаржаубай. Орхон мұралары: тарихнамалық-деректанулық талдау. 1 кітап. –Астана: Елорда. 2003. 392 б.
- Маргулан, 1966 — Маргулан А.Х., Акишев К.А, Кадырбаев М.К, Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Ғылым, 1966. 328 с.
- Марғұлан, 2003 — Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. 14 Т// 3 Т. Сарыарқа петроглифтері. Бөрі тотемі бейнеленген жартас гравюралар. 4 Т. Ислам дінінің келуіне дейінгі Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер. Құрастырған Д.А.Марғұлан. Д.Марғұлан. Алматы: Дайк-пресс, 2003 ж. 50 б. +жапсырма -246 б.
- Нұртазина, 2002 — Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи-мәдениеттанулық зерттеу). – Алматы, Өнер, 2002. 208 б.
- Орынбеков, 1997 — Орынбеков М.С. Вера древнего Казахстана. Алматы: Ғылым, 1997. 137 с.
- Сартхожаулы, 2002 — Сартхожаулы К. Объединенный каганат тюрков в 745–760 годах. Астана. Фолиант: 2002. 204 с.
- Тоқаев, 1984 — Тоқаев: Біздің мемлекеттілік тарихымыз көне заманнан бастау алады//
- Толеубаев, 1992 — Толеубаев А. Реликты до исламских верований казахов. - Афтореф. канд. филос. наук. -Алматы: КазГУ, 1992. 33 с.
- Торланбаева, 2002 — Торланбаева К.У. Институт каганской власти. Автореферат дисс. на соиск. уч. степени канд.ист.наук. Алматы. 2002. 23 стр.

References

- Akataev, 1995 — Akataev S. Mirovozzrencheskii sinkretizm kazakhov. Avtoreferat doktorskoi dissertatsii. Almaty, 1995. 38 s. (In Russian)
- Akishev, 1963 — Akishev K.A., Kushaev G.A. Drevniaia kul'tura sakov i usunei doliny reki Ili. Alma-Ata: Izd. AN KSSR, 1963. 214 s. (In Russian)
- Bulytai — Bulytai M. Ata-baba dini? Turkiler qalai musylman boldy? Almaty: Bilim, 2000. 504 b. (In Kazakh)
- Valikhanov, 1984 — Valikhanov Ch.Ch. Sbranie sochinenii v 5 tomakh. T. I / отв. red. Margulan A.Kh. i dr. Almaty: Kaz. sov. entsikl., 1984. 310 s. (In Russian)
- Galiev, 1997 — Galiev A.A. Traditsionnoe mirovozzrenie kazakhov. Almaty: Fond Evrazii, 1997. 167 s. (In Russian)

- Zhandarbek, 2000 — Zhandarbek Z.Z. Maulana Safi ad-din Orung Qoilaqidyn «Nasab-namasy». Ontustik Qazaqstannyn VIII–XII gg. tarihnyn deregi. Diss. na soiskanie uchenoi stepeni kand. ist. nauk. Turkistan, 2000. 156 b. (In Kazakh)
- Zhandarbek, 2006 — Zhandarbek Z.Z. «Iassau zholy zhane qazaq kogamy». Gylymi zertteu. Almaty: El-shezhire, 2006. 256 b. (In Kazakh)
- Zuev, 2002 — Zuev Yu.A. Rannie tiurki: ocherki istorii i ideologii. Almaty: Daik-Press, 2002. 338 s. (In Russian)
- Kishibekov, 1995 — Kishibekov D. Bizdin ideologiamyz kandai bolu kerek? // Halyq kenesi. 1995. 7 qazan. (In Kazakh)
- Kenzhetai, 2004 — Kenzhetai D. Qozha Akhmet Iassau duniestanymy. Turkistan: Turan, 2004. 341 b. (In Kazakh)
- Kopeiuly, 1995 — Kopeiuly M.Zh. Adam zhane zhuldyzdar ara-katynasy // Qazaqstan tarihy. 1995. No. 6. B. 23–30. (In Kazakh)
- Karzhaubai, 2003 — Sartkozha Karzhaubai. Orkhon muralary: tarikhnamalyk-derektanulyq taldau. 1 kitap. Astana: Elorda, 2003. 392 b. (In Kazakh)
- Margulan, 1966 — Margulan A.Kh., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. Drevniaia kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana. Alma-Ata: Gylym, 1966. 328 s. (In Russian)
- Margulan, 2003 — Margulan A.Kh. Shygarmalary. T. 3. Saryarka petroglifteri. T. 4. Islam dininin keluine deiingi Ulytau toniregindegi tas musinder / qurast. D.A. Margulan, D. Margulan. Almaty: Daik-Press, 2003. 50 b. + zhapsyrma 246 b. (In Kazakh)
- Nurtazina, 2002 — Nurtazina N. Qazaq madenieti zhane Islam (tarikhi-madeniettanulyk zertteu). Almaty: Oner, 2002. 208 b. (In Kazakh)
- Orynbekov, 1997 — Orynbekov M.S. Verovaniia drevnego Kazakhstana. Almaty: Gylym, 1997. 137 s. (In Russian)
- Sartkhozhauly, 2002 — Sartkhozhauly K. Ob"edinennyi kaganat tiurkov v 745–760 godakh. Astana: Foliant, 2002. 204 s. (In Russian)
- Tokaev, 1984 — Tokaev. Bizdin memlekettik tarihimyz kone zamannan bastau alady. (In Kazakh)
- Toleubaev, 1992 — Toleubaev A. Relikty doislamskikh verovani kazakhov. Avtoreferat kand. filos. nauk. Almaty: KazGU, 1992. 33 s. (In Russian)
- Torlanbaeva, 2002 — Torlanbaeva K.U. Institut kaganskoi vlasti. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Almaty, 2002. 23 s. (In Russian)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 3, pp. 442–454, 2026
Journal homepage: <https://sjcascourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_442-454

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРІК МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫНДАҒЫ ЙАССАУИ ОРЫНЫ

Жеңіс Жомарт ¹

¹ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
жетекші ғылыми қызметкері
(28 Шевченко көш., Алматы, Қазақстан Республикасы)
 <https://orcid.org/0000-0001-7556-6939>. E-mail: zhzhengis@gmail.com

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026
© Жеңіс Ж., 2026

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық түрік мемлекеттеріндегі дәстүр сабақтастығын сақтауда Қожа Ахмет Йассауидің тарихи рөлі қарастырылады. *Зерттеудің өзектілігі* ортағасырлық түрік мемлекеттерінің саяси және рухани дамуындағы дәстүрлі құндылықтардың сабақтастығын, сондай-ақ Йассауи ілімінің мемлекеттік басқару, қоғамдық қатынастар мен рухани мәдениетке ықпалын кешенді зерделеу қажеттілігімен айқындалады. *Зерттеудің мақсаты* – Қожа Ахмет Йассауи мұрасының ортағасырлық түрік мемлекеттеріндегі мемлекеттік дәстүрдің, рухани құндылықтардың және исламдық дүниетанымның сабақтастығын қалыптастырудағы орнын анықтау. *Зерттеу нысаны* ретінде ортағасырлық түрік мемлекеттеріндегі мемлекеттік басқару жүйесі, қоғамдық-рухани өмір және Йассауи ілімінің олардың дамуына ықпалы алынды. *Зерттеу барысында* тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелік, деректанулық және тарихнамалық талдау әдістері қолданылды. *Зерттеу нәтижесінде* Қожа Ахмет Йассауи ілімі түркі халықтарының рухани тұтастығын сақтауға, исламдық құндылықтарды дәстүрлі түркі дүниетанымымен ұштастыруға және ортағасырлық түрік мемлекеттеріндегі мемлекеттік дәстүрдің сабақтастығын нығайтуға елеулі ықпал еткені анықталды.

Түйін сөздер: Қожа Ахмет Йассауи, ортағасырлық түрік мемлекеттері, дәстүр сабақтастығы, түркі дүниетанымы, ислам, рухани мәдениет, мемлекеттік дәстүр, түркі өркениеті.

Дәйексөз үшін: Жеңіс Ж.Ж. Ортағасырлық түрік мемлекеттеріндегі дәстүр сабақтастығындағы Йассауи орыны // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 442–454 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_442-454

THE ROLE OF YASAWI IN THE CONTINUITY OF TRADITIONS OF MEDIEVAL TURKIC STATES

Zhenis Zhomart ¹

¹ Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, Republic of Kazakhstan)

Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-7556-6939>. E-mail: zhzhengis@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Zhengis.Zh. Zh., 2026

Abstract. This article examines the role of Khoja Ahmed Yasawi in preserving the continuity of traditions in the medieval Turkic states. *The relevance* of the study lies in the need for a comprehensive analysis of the continuity of political, spiritual, and cultural traditions of the medieval Turkic states, as well as the influence of Yasawi's teachings on the development of statehood, social relations, and spiritual culture. *The aim* of the study is to determine the place of Khoja Ahmed Yasawi's legacy in ensuring the continuity of state traditions, spiritual values, and the Islamic worldview in the medieval Turkic states. *The object* of the research is the system of state governance, the socio-spiritual life of the medieval Turkic states, and the influence of Yasawi's teachings on their development. *The study* employs historical-comparative, historical-systematic, source-based, and historiographical research methods. *The findings* demonstrate that the teachings of Khoja Ahmed Yasawi played a significant role in preserving the spiritual unity of the Turkic peoples, integrating Islamic values with the traditional Turkic worldview, and strengthening the continuity of state traditions in the medieval Turkic states.

Keywords: Khoja Ahmed Yasawi, medieval Turkic states, continuity of traditions, Turkic worldview, Islam, spiritual culture, state tradition, Turkic civilization.

For citation: Zhengis Zh. The role of Yasawi in the continuity of traditions of medieval turkic states // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 442–454. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_442-454

МЕСТО ЯССАУИ В ПРЕЕМСТВЕННОСТИ ТРАДИЦИЙ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

Жеңіс Жомарт Жеңісұлы¹

¹ Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(28 Шевченко ул., Алматы, Республика Казахстан)

Ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-7556-6939>. E-mail: zhzhengis@gmail.com

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Женіс Ж., 2026

Аннотация. В статье рассматривается роль Ходжи Ахмеда Яссауи в сохранении преемственности традиций средневековых тюркских государств. *Актуальность исследования* обусловлена необходимостью комплексного изучения преемственности политических, духовных и культурных традиций средневековых тюркских государств, а также влияния учения Яссауи на развитие государственности, общественных отношений и духовной культуры. *Цель исследования* заключается в определении места наследия Ходжи Ахмеда Яссауи в обеспечении преемственности государственных традиций, духовных ценностей и исламского мировоззрения в средневековых тюркских государствах. Объектом исследования являются государственное устройство, общественно-духовная жизнь средневековых тюркских государств и влияние учения Яссауи на их развитие. *В работе использованы* историко-сравнительный, историко-системный, источниковедческий и историографический методы исследования. В результате установлено, что учение Ходжи Ахмеда Яссауи сыграло значительную роль в сохранении духовного единства тюркских народов, интеграции

исламских ценностей с традиционным тюркским мировоззрением и укреплении преемственности государственных традиций средневековых тюркских государств.

Ключевые слова: Ходжа Ахмед Яссауи, средневековые тюркские государства, преемственность традиций, тюркское мировоззрение, ислам, духовная культура, государственная традиция, тюркская цивилизация.

Для цитирования: Женис Ж.Ж. Место Яссауи в преемственности традиций средневековых тюркских государств // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 442–454. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_442-454

Кіріспе. YI-XIII ғ.ғ. түркі даласында салтанат құрған көшпенділер мемлекеттеріндегі мемлекеттік дәстүрлер бір-бірімен сабақтас, тамырлас ортақтықтарға ие болды. Осындай дәстүрлердің бірі негізін дәстүрлі дүниетанымнан алған діни идеология ортағасырлық түркі мемлекеттерінің тарихында маңызды орынға ие. Осы тұста баса назар аударуға тұрарлық мәселе осы діни идеологияның бүкіл ортағасырлардан бастап күні бүгінге дейін бір-бірімен сабақтаса, тарихи дәстүрлерді сақтай отырып дамуында болып отыр. Қазіргі таңдағы түркі халықтарының санасында терең із қалдырып, сақталып отырған дәстүрлі дүниетаным элементтері арада бірнеше ғасырлар өтіп, өзгерістерге ұшырағанымен әр түрлі формаларда өз дүниетанымдық міндеттерін әлі де атқаруда.

Түрлі саяси жағдайларға байланысты түркі қоғамына енген бөтен идеология дәстүрлі түркі дүниетанымымен өзара ымыраға келе отырып, мемлекет өміріне орныға алды. Ал, түркі дүниетанымымен қайшылықтағы идеялар осы қоғамда табан тірей алмай жоғалуға мәжбүр болды. Сол себепті де, ортағасырлық идеологиялық сапырылыстардан дара шығып, түркі қоғамына орныққан діни идеологиядан дәстүрлі түркілік дүниетанымның ең көне элементтері өз болмыстарын жаңа идеялардың құрамында сақтап қала алды.

Түркі қағанаттарының құрылып, қалыптасуының алғашқы кезеңінде олардың алдында салтанат құрған алғашқы дала мемлекеті - ғұндардан қалған дәстүрлі мемлекеттік жүйе элементтері сақталып қалды. Ерте ортағасырлық қарапайым мемлекеттік жүйе жаңа құрылған Түркі қағанатының қалыптасу кезеңінде дайын құрылымдық қызметін жалғастырды. Одан басқа түркілерге ғұндардан жүйеленген дәстүрлі дүниетанымға негізделген діни идеология қалды. Көшпенділердің сыртқы саясаты да бұрынғы мемлекеттің бағытына негізделіп, көшпелі түркі-моңғол тайпалары, Қытай, Иран сияқты елдер ғұндарда да Түркі қағанатының да сыртқы саясатында басты бағдар болды. Ғұн мемлекетінен соң саяси бытыраңқылыққа ұшыраған көшпелілерді біріктіруде, қағанаттың территориясын кеңейтіп, көрші елдермен тиімді экономикалық қарым-қатынастарды реттеуде де дәстүрлі діни идеологияның потенциалдары пайдаланылды.

Ерте ортағасырлық түркілердің діни идеологиясы ерте түркілердің дәстүрлі дүниетанымымен тығыз байланысты болды. Түркі қағанатында діни идеология түркілердің дәстүрлі дүниетанымындағы Тәңірі, Жер-Су, Ұмай, Құт, Ата-баба әруағы, Апат сияқты негізгі діни ұғымдардың аясында қалыптасты:

Міне, осы негізгі ұғымдар Түркі мемлекетінің қалыптасып, қоғамдағы әлеуметтік қарым қатынастарды реттеуге, қағанаттағы сыртқы-ішкі істерді дұрыс ұйымдастыруға бағытталған іс-шаралардың шеңберін белгілеп берді. Бұлардан өзге қосымша, аспан денелеріне, киелі жерлерге, ұсақ ырым-жоралғыларға қатысты діни ұғымдар да түркілердің дәстүрлі діни сенімі жүйесіне еніп, қосымша міндеттерді атқарды.

Дегенмен, мәселеге қатысты деректерді талдау Түркі қағанатындағы әлеуметтік жіктелу нәтижесінде орын алған діни идеологиядағы қайшылық қағанаттың ішіндегі әлеуметтік қайшылықтарды тереңдетіп, мемлекеттің құлдырап, соңында қағанаттың екіге ыдырауына себеп болғандығын көрсетеді.

Екінші қағанат тұсында діни идеологияның дағдарысы одан әрі тереңдей түсіп, ыдыраған түркі қоғамында жат діни ағымдардың әсерінен діни идеология өзіндік ерекшеліктермен дамыды. Шығыс түркі қағанатында мемлекеттің ыдырауының негізгі себебі

ретінде әлеуметтік жіктелу екендігі ескеріліп, билікке билеуші ашина ұрпақтарымен қатар, ашидә ұрпақтары да араласты. Осылайша қағанатта бұрынғы түркі қағанатының даңқын қайта жаңғыртуға, бұрынғы діни идеологияның негізі де пайдаланылды. Бірақ, бұл әрекеттер сыртқы идеологиялық факторлардың, қытайланған табғаш мемлекеті, Қытай, Византия, Иран сияқты елдердің тарапынан үздіксіз жүргізіліп отырған идеялық шабуылдардың әсерінен аса нәтижелі болмады. Осы кезде қарқын алып, күшейе бастаған жат жұрттық діни идеялар қағанат ішіне саяси-рухани іріткі салып, бұл өз кезегінде қағанаттың одан әрі ыдырауына себеп болды. Ал дәстүрлі діни идеология бұл бөгде діни идеяларға тосқауыл бола алмады. Тіпті, дәстүрлі діни идеология дағдарысқа ұшырағанда бұл діни ағымдар түркі қоғамында жетекші дәрежеге ұмтылды.

Түркілердің дәстүрлі дүниетанымының идеологиялық дағдарысы кезінде, түркі билеушілерінің ел үшін жаңа идея іздеу жағдайында әлемдік діндердің бір қатары түрлі жолдармен өз мақсаттарына жетті. Солардың бірі - будда діні де түркілер билеушілерінің назарына олқылықтың орнын толтырар идея ретінде ілікті. Бірақ, бұл ілім түркілердің дәстүрлі дүниетанымымен рухани, өркениеттік тұрғыда сәйкес келе алмады. Осы дінді қабылдаған түркілер не осы дінді ұстанушы халықпен ассимиляцияға түсті, не өздеріне тән мәдени-шаруашылық ерекшеліктерінен ада етіп, бұрынғы саяси белсенділіктерінен айырылды. Дәстүрлі діни идеология болса рухани тығырықтан шығар жол таппай өз міндетін атқарып біткен, ескі жүйе ретінде түркі қоғамынан шеттетіле бастады.

Түркілердің мемлекеттерінің ыдырауымен сол мемлекеттерге ұстын болған діни идеология да терең дағдарысты бастан кешірді. Бөгде идеяларға қарсылық көрсетуі тиіс жүйеленген дәстүрлі дүниетаным да терең трансформация үрдісін бастан кешіріп, бұрынғы мемлекеттік, ресми тұғырынан айырылып, тар ру-тайпалық ыдырау кезеңін бастан кешірді. Анағұрлым жетілген, жас діни идеялар күшейіп түркі қоғамының ыдырау процесін одан әрі күшейтті. Бұл діни идеялар бір жағынан жекелеген түркі мемлекеттерінің қайта құрылып дамуын жеделдеткенмен, көшпенділердің арасындағы жаңа сипаттағы саяси-мәдени қайшылықтардың тууына себепкер болды. Нәтижесінде бұрынғы біртұтас түркі мемлекеттері енді бір-бірімен идеялы тұрғыда қарсылас, жау мемлекеттерге айналды.

Жалпы, түркілік дүниетаным негізіндегі діни идеологиядан айырылған түркілердің дәстүрлі, жүйеленген шаруашылық үндестігінен де жаңылды. Мал жайылымы, тіршілік үшін күрес барысында түркілер одан әрі әлеуметтік тығырыққа тіреліп, көршілес, отырықшы аймақтарға ығысып, қоныс аударды. Өздерінің көшпенділерге тән жаугершілік қасиеттерінің арқасында отырықшы мемлекеттердің шекарасына тақау орналасып, сол мемлекет билеушілерінің жалдамалы әскеріне айналды. Осылайша, көшпенділердің бір тобы отырықшы мемлекеттердің өзара феодалдық қырқыстары кезінде олардың қолындағы әскери құрал болса, екіншілері отырықшы мәдениетті көшпенділердің шабуылынан қорғайтын шекара қорғаушы жалдамалы әскерге айналды.

Өздерінен ертерек ислам дінін қабылдаған отырықшы-мұсылман өркениеті аймағына кіру, исламмен дүниетанымдық ортақтықтарға ие болу түркілердің ислам дінін қабылдауына ықпал етті. Жаңа дінді қабылдаған көшпенділердің саяси белсенділігі енді ислам әлеміндегі саяси оқиғалардың дамуында шешуші роль атқаруымен қатар жүрді.

Материалдар мен әдістер. Дегенмен, аталмыш мәселе төңірегінде зерттеу жүргізген ғалымдардың дені түркілердің орта ғасырлардағы мұсылман әлемі тарихындағы алар лайықты орнын көрсете білгенмен, көшпенділердің діни белсенділігінің себебін түсіндіре алмады. Әсіресе, исламды қабылдағанға дейін әртүрлі діни нанымдарды ұстанған түркілердің кенеттен ислам жауынгерлері болып шыға келуі олардың заңды танданысын тудырады. Бұл танданыс зерттеушілердің түркілер қозғалысына тек саяси-экономикалық рең беріп, негізгі-діни сипатына жеткілікті дәрежеде назар аудармауына себеп болып отыр. Бұл қателіктің басты себебі, осы тақырыпта зерттеу жүргізген ғалымдардың түркілердің дүниетанымы мен ислам дінін бөле-жара қарап екі сенім арасындағы негіздік ұқсастықтарға назар аудармағандығында болып отыр. Жалпы, түркілердің исламға қатысын жан-жақты қарастыруға болады. Әрине,

олардың ішінде талас туғызбайтын жағрапиялық, саяси-әлеуметтік сияқты бірнеше маңызды факторлардың да болғаны рас. Дегенмен, зерттеушілердің назарынан тыс қалған тағы бір маңызды факторына – исламның түркілердің дәстүрлі дүниетанымымен, әсіресе, тәңірі сенімімен тамырластығына назар аудару мәселеге жаңаша қарауға негіз болады.

Әр түрлі саяси-экономикалық (араб жаулап алулары, отырықшы елдерімен саяси-экономикалық қарым-қатынас, көрші елдердің саяси мүдделері, Ұлы Жібек жолы, ислам дінінің кеңінен насихатталуы) себептерге байланысты түркі даласына әртүрлі наным сенімдер мен әлемдік діндердің енуіне әсер етті. Бірақ, олардың ешқайсысы да дәл ислам сияқты түркілер арасында табан тірей алмады. Тәңір дінінде Исламның қағидаларына қарсы келмейтін, қайта адамның рухани дамуына бір-бірін толықтырып, бірдей қызмет ететін элементтердің мол болуы түркілердің жаңа дінді тез қабылдауына оң әсер етті. Бұған әсіресе екі діндегі абсолютті рухтың сипаттарының ұқсастығы себеп болды. Түркілер де Тәңірге серік қоспады, оны жалғыз деп білді. Исламды қабылдаған соң түркілер өздерінің түсініктері жетпеген, үнемі мазалаған сұрақтарына қасиетті Құран кітабы арқылы жауап тапты, діни түсініктерін кеңейтті.

Түркілердің исламды қабылдауда табысты болуларына түркілердің билік жүйесі мен исламдағы басқару принципін тамырластығы да әсер етпей қоймады. Исламның алғашқы кезеңдеріндегі әлі деспоттана қоймаған мемлекетті билеу жүйесі мағыналық жағынан түркілік дәстүрмен ұқсас болды. Біртұтас мемлекет билеушісі ретінде көшпенділер табиғатына да монархия мен деспотизм жат болды. Түркілер мемлекетті басқаруда биліктің сатылы-еншілес жүйесін пайдаланды.

Нәтижелер. Сонымен, исламның түркі мемлекетінде ресми дәрежеге жетуімен діни идеология жаңа формаға ие болып, өз міндетін қайта атқара бастады. Бұл жолы түркі билеушілері түркі елі идеясын ислам-түркі діни идеологиясымен алмастырды. Бұл өз кезегінде түркі қоғамын мұсылмандар және дәстүрлі дүниетанымда қалғандар деп екі этномәдени топтарға бөлінуіне алып келді.

Дегенмен, исламданған түркі қоғамында дәстүрлі түркілік дүниетаным ислам құндылықтарымен толығып, діни идеологияның екінші өмірі басталды. Бұрынғы көшпенділерден қалған, терең дағдарысты бастан кешірген дүниетаным ислам шапанын жамылып, көне идеялар жаңа дін шеңберінде өз өмірін қайта жалғастырды. Ислам дәуірінің бастапқы кезеңінде жаңа дінге қайшы, дөрекі, тек көшпенділерге тән саналған дәстүрлі түркілік дүниетаным болмай қоймайтын синтезге түсіп, исламмен біте қайнасты. Осы кезеңде пайда болған Ислам өркениетінің материалдық мәдениетінде де түркі дүниетанымының элементтері батыл енді. Адамзат тарихындағы өркениеттердің бір кезеңі саналатын ислам өркениетінің қалыптасуында жергілікті мәдениеттердің бірі–түркі өркениеті өз үлестерін қосты.

Бастапқыда жаңа дінді қабылдауда діни қасаңдыққа ұрыну, жаңа дінді өзгеріссіз қабылдауға ұмтылу түркі мемлекеттеріндегі саяси қайшылықтарды болдырмай қоймады. Бүкіл ислам әлемін жайлаған исламшілік діни ағымдардың саяси күресіне ислам әлемінің бір бөлігіне айналған Түркі қоғамы да тартылды. Жаңа исламды қабылдаған түркі мемлекеттері дайын исламдық мемлекеттік үлгі ретінде өздерімен көршілес тәжіктік-парсылық мемлекеттік дәстүрлерді қабылдады. Ал бұл дәстүр өз кезегінде исламнан бұрынғы шығыстық деспоттық жүйені сақтап қалып, жаңа жағдайға бейімделген құрылым болды. Дәстүрлі түркілік дүниетанымға негізделген мемлекеттік дәстүр отырықшы, ирантектес мемлекеттік заңдарға бағындырылып, дәстүр сабақтастығын бұзған қайшылықтарды тудырды. Мұхаммед (ғ.с.) пен алғашқы дұрыс халифтар кезіндегі исламдық билік жүйесі де, алғашқы түркілердің де басқарудың сатылы-еншілес жүйесі де өздеріне дейін өмір сүрген отырықшы мемлекеттердің дәстүрлі билік жүйесімен бірыңғайлыққа түсіп, деспоттық-монархиялық сипат алды.

Бұл үрдіс исламданған түркі мемлекеттерінің ыдырап, не болмаса ирандық саяси-мәдени қалыпқа түсіп жұтылуына әсер етті. Түркілік дүниетанымның элементтерін сіңіре білген, олардағы қағидалар мен ережелерді исламдық шариғатпен шебер жымдастыра білген

исламның сопылық ағымы мен оның көрнекті өкілі Қожа Ахмет Йассауи ілімі түркілер арасында исламды таратуда табыстарға жетті. Бұл үрдіске түркілік дүниетанымның исламмен аса қайшылыққа келе қоймауы, керісінше түп негіздегі ұқсастықтың да оңтайлы әсер еткені сөзсіз. Осы негізде түркілердің исламды қабылдауы қандай да бір зорлықсыз, дүниетанымдық қарсылықсыз, еркін түрде жүргізілді.

Ұлы дала мен Азияның басым бөлігіне өз мемлекетін құрған моңғол-түркілері исламданған түркі әлемінде орын алған саяси-рухани дағдарысты жойып, дәстүрлі түркі-көшпенділерінің мемлекеттік жүйесін қайта қалпына келтіруге тырысты. Шыңғысхан әскерінің көпшілік бөлігі түркі тайпаларының өкілдерінен тұрды. Моңғолдар жергілікті түркілерді өздерінің тектік жақындықтарын алға тарта отырып өз жоспарларына орай пайдаланып отырды. Моңғолдардың алдында Орта Азияның отырықшылар мекендейтін аймақтарына әскери жалдамалылар, билеуші жақтастары ретінде келген түркілер жергілікті мәдениет пен ділдің ықпалына түсіп өзгеріске ұшырай бастаған болатын. Жаулап алған жерлердегі түркілердің әрекеттеріне орай моңғолдар оларды жазалап отырды. Егер олар моңғолдармен ынтымақтастыққа барса онда олар өздеріне тиісті сенімге ие болып, жорыққа қатыстырылды. Ал егер олардан келер титтей де күмән туса, олардың моңғолдармен ынтымақтастыққа барғанына қарамастан (мысалы, Кавказдағы қыпшақтар) сенімнен шығарып тастады.

Талқылау. Өздерінің саяси мақсаттарына жеткен Шыңғысхан өзі құрған империяда түркілік, дәстүрлі мемлекеттіліктің элементтерін енгізді. Дегенмен, дәстүрлі дүниетанымға негізделген діни идеология өз саяси-рухани мүмкіншіліктерін түгесіп біткен себепті, жаңа, жас ислам дінімен біте қайнаса синтезделген, ортақтасқан түркілік исламның мүмкіндіктерін пайдалана отырып қана түркі мемлекеттілігін жалғастыра алатыны белгілі болды. Шыңғысхан да бұл үрдіске қарсы тұра алмады. Бірақ, тек Шыңғысхан ғана сол кезеңде дәстүрлі түркілік діни идеологияның әлі бар екендігін, онымен санасудың керектігін көрсете алды. Шыңғысхан кезінде басталған дәстүрлі діни идеология мен исламның бірігу процесі оның ұрпақтарының тұсында жалғасын тауып, Қазақ хандығының тұсында өз шарықтау шегіне жетті.

ҮІ-ХІІ ғ.ғ. түркі қоғамында дәстүрлі дүниетанымның идеялық маңызы аса зор болды. Ол халық пен қаған арасы, мемлекет пен халық арасы, табиғат пен адам арасы, отбасылық сияқты мемлекет ішілік қатынастарды ғана емес, түркі мемлекетінің сыртқы саясатын, көрші елдермен терезесі тең ел ретінде қатынасқа қол жеткізетін саясатын белгілеп беретін мәселелерді де реттеп отырды. Түркі мемлекеттерінде орын алған рухани процестердің нәтижесінде түркі мемлекеттеріндегі діни идеология да өзгерістерді бастан кешірді. Ортағасырлық түркі мемлекеттері тек көршілері тарапынан қарулы шабуылдарды ғана емес, идеологиялық басқыншылықтарды да көрді. Осыған қарамастан түркі қоғамында дәстүрлі дүниетаным негізіндегі діни идеология мемлекеттіліктің алтын қазығы болып қала берді. Түркі билеушілерінің қолдауына ие болып ресми дәрежеге жеткен жат жұрттық идеялар көбінесе түркі қоғамының ыдырауын жеделдетті. Түркі дүниетанымымен санасқысы келмеген ислам діні де исламданған түркі қоғамының шаңырағын шайқалтты.

Бірақ, Қожа Ахмет Йассауи сияқты сопылық ағымның ислам мен дәстүрлі дүниетанымның өзара үйлестіретін ілімінің түркі мемлекетінде жетекші орынға шығуы бұл қайшылықты шешіп, исламның түркілер арасына, түркі дүниетанымымен үйлесе отырып сіңуіне ықпал жасады. Жахандану кезеңіндегі қазіргі заманғы түркі әлемінде де бұл ілім дәстүрлі түркілік дүниетанымның сақталуына, сол арқылы ұлттың сақталуына маңызды роль ойнап отыр.

Бірақ, түркілер арасына біртіндеп тарай бастаған жаңа дін түркі жүрегін күшпен жаулап алудың мүмкін еместігіне көз жеткізіп, көшпенділер дініне айнарудың жаңа жолдарын қарастыра бастады. Түркілер де өз кезегінде мұсылман-түркі мемлекеттерінің саяси-мәдени дамуына исламның көшпенділерге жат дәстүрлі емес нұсқасын үлгі етіп алудың алғашқы зардаптарын сезінді. Әсіресе, исламның отырықшы ирандық дәстүрмен біте қайнасқан

саманилік мемлекеттік үлгіні түркі мемлекетіне көшіре қабылдаудың зардаптары, ең алдымен саяси-мәдени, қоғамдық-рухани салада айқын білінді. Міне, сондықтан да Қожа Ахмет Йассауи сияқты сопылық ағымның ислам мен дәстүрлі дүниетанымның өзара үйлестіретін ілімінің түркі мемлекетінде жетекші орынға шығуы бұл қайшылықты шешіп, исламның түркілер арасына, түркі дүниетанымымен үйлесе отырып сіңуіне ықпал жасады.

Түркілік дүниетанымның элементтерін сіңіре білген, олардағы қағидалар мен ережелерді исламдық шариғатпен шебер жымдастыра білген исламның сопылық ағымы мен оның көрнекті өкілі Қожа Ахмет Йассауи ілімі түркілер арасында исламды таратуда табыстарға жетті. Бұл үрдіске түркілік дүниетанымның исламмен аса қайшылыққа келе қоймауы, керісінше түп негіздегі ұқсастықтың да оңтайлы әсер еткені сөзсіз. Осы негізде түркілердің исламды қабылдауы қандай да бір зорлықсыз, дүниетанымдық қарсылықсыз, еркін түрде жүргізілді. Қожа Ахмет Йассауи сияқты сопылық ағымның ислам мен дәстүрлі дүниетанымның өзара үйлестіретін ілімінің түркі мемлекетінде жетекші орынға шығуы исламның түркілер арасына түркі дүниетанымымен үйлесе отырып сіңуіне ықпал жасады. Танымның йассауилік жолы—бұл әулиелікке жол және ең алдымен түркілердің көне нанымын ығыстырған діни практика. Бұл ілім Шығыс Түркістаннан солтүстікке қарай, оңтүстікке Хорасан мен Өзірбайжан тарапына, одан Кіші Азияға тарады (Тримингем, 2002:87).

Қожа Ахмет Йасауи қалыптастырған сопылық жол дәстүрлі түркі мәдениетін қайтадан қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Ең бастысы ол дін ғылымын түркі тілінде сөйлетті. Оған Йасауи хикметтеріндегі мына жолдар дәлел бола алады:

«Қоштамайды ғалымдар біздің айтқан түркіні.

Білгендерден есіткіл, ашар көңіл мүлкінің,

Аят, хадис мағнасы түркі болса муафик (жақсы),

Мағынасына жеткендер жерге қояр бөрігін”.

(Йассауи, 1993:188)

«Дін тілі түркіше сөйлеген соң ғылым, білім, әдебиет, мәдениет тілі қайтадан түркілене бастады. Кезінде шариғат жолы аясына сыймай қолданыстан шығарылған түркілердің әдет-ғұрып, салт-дәстүрі тариқат жолы үкімімен қайта қолданысқа енді» (Жандарбек, 2006:35–36) Ұзақ ғасырлар бойы Орталық Азияда ислам тек діни жүйе ретінде ғана емес, қоғамның әлеуметтік өмірін қамтитын, өзіне ғылым, мәдениет пен білімге де әсер еткен және тарихи дәстүрлер мен адамдардың құлықтық түсінігі мен тұрмысына терең із қалдырған институттар кешені болды. Ислам өзіне зайырлы және діни саланы қамтып, құлық пен құқықты теңестіреді. Исламның қоғамдық идеалы рухани және саяси билік дін көсемдеріне берілген теократиялық мемлекет болды.

Сопылық форма өзіне тәңірлікпен қатар басқа да түркілік наным сенімдерді батыл енгізді. Бұл жайлы кезінде Ш.Уәлиханов "Мұхаммед діні, тәңірі сенімі мен көне нанымдық элементтерді сақтай отырып біріктірді", деп кеткен болатын (Валиханов, 1984:210). Сопылық өзіне кез-келген концепция мен дүниетанымды өткізуге рұқсат беріп, ескі наным, әртүрлі философия мен діни дәстүрлер қоғамының әртүрлі өкілдері қабылдаған элементтерді кіргізді. Сопылық өзінің исламды бейімдеуге қабілеттілігімен орта ғасырлардағы исламның керемет бейнесін жасады (Валиханов, 1984:122).

Дүниетанымдағы алшақтықтың, қарама-қайшылықтың болмауы түркілердің ислам дінін тез қабылдауына мұрындық болды. Түркілердің әлемдік сахнаға шығып, ислам әлемін жаулап алуына селжүктердің исламды қабылдауының да тікелей әсері болды. Түркі даласына исламның таралуына Хорасанда орын алған саяси оқиғалар нәтижесінде моралдық құлдырауға ұшырай бастаған ресми халифат билігіне оппозициялық көзқарастағы қайсание ілімін ұстанушылардың Мауереннахр мен Түркістанға келулері себепші болды. 3.3.Жандарбектің «бастапқыда ресми ислам мен халифаттың жақтаушылары болған түркілер уақыт өте келе осы ілім мен осы ілімді ұстанушылардың ықпалына түсе бастады»(Жандарбек, 2000:29) деген пікірінің жаны бар. Түркілер арасында ислам дінін таратуда табысты болған шейхтар Әбдірахман Баб, Әбдіжәліл Баб, Ысқақ Бабтармен рухани байланысы бар Хорасан

шейхтары мен осы ілім арқылы ислам қағидаларын бойларына сіңірген алғашқы селжүк билеушілері халифтың көзсіз қолшоқпарларына айналмай, керісінше, халиф билігін айтарлықтай шектеді.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, түркілердің исламды бейбіт жолмен, өз еркімен қабылдауына негізінен исламдағы сопылық ағымдардың жекелеген өкілдерінің еңбегі көп болды. Түркілік сопылықтың негізін қалаған йассауилік ілімнің өкілдері, кейін Дешті-Қыпшақ пен басқа да түркілік аймақтардың түркі-көшпенділерінің мұсылмандыққа түсуіне әсері болды. Бұл орайда Жошы ұлысының исламдануына Бұхара мен Хорезмнің сопылық уағызшылардың миссионерлік әрекеті зор ықпал етті (Сибгатуллина, 1995:84). Оның басты себептерінің бірі, дәл осы сопылық ағымдар Еуразия көшпенділерінің арасына ислам дінін таратуда белсенділік танытты.

Сопылар, ислам дінінің негізгі діни қағидаларына нұқсан келтірместен әлі де болса ескі діндерінің діни жоралғыларынан қол үзе қоймаған көшпенділердің діни элементтерін жаңа дінмен шебер жымдастыра білді. Ислам сопыларына олардың миссионерлік қызметіне орасан зор ықпал еткен фактор–көне түркілік сенім мен исламдағы діни-идеялық тұжырымдардың мол болуы болды. Әсіресе, түркілер арасындағы «әулиелер» бейнесі олардың дәстүрлі дініндегі желеп-жебеуші әруақтар ұғымымен астасып жатты. Тіпті, Еуразияның ұлан-байтақ жерінде бір әулиенің бірнеше қабірі кездесетін кездер аз емес. Мысалы, қазақ халқының сенім жүйесіндегі Баба Түкті Шашты Әзіз әулиенің Қазақстан жеріндегі қабірі мен Астрахань өңіріндегі Мошайық ауылындағы Тукли-баба Шашлы-адже қабірімен байланысы қызық.

Ортаазиялық ислам түркілерден көне, жергілікті элементтермен толыққан синкретикалық құбылыс болып, анимистикалық сенім қалдығына жататын “перілер” туралы ұғымды қабылдады. Пері адамға жақындап, онымен жыныстық қатынас жасайды деген сенім тарады. Олар таңдау белгісі ретінде адамға ауру жібереді немесе жыландар жібереді. Перілер еркектерге әдемі әйел, әйелдерге келбетті еркек түрінде көрінеді. Оның таңдаған адамы рухани адам болуы тиіс болды. Дінбасылардың арасында айрықша сатыда тұрған тұлға, бұл мазарлардың иесі-шейхтер болды. Егер мазар қандай да бір беделді адамдікі болса шейх оның тікелей ұрпағы болып келеді. Егер ол адамның ұрпағы болмаса онда басқа адам мазар иесі бола алады. Ал Қазақстанда мазар иелерін «шырақшылар» деп атайды. Жоғарғы тарауларда атап кеткеніміздей, мазарлар мен «шырақшылар» исламға дейінгі Көктүріктер мемлекетінде де болды.

Көптеген түркі халықтары ата-бабасының әруағын өзіне қорғаушы ретінде таңдап, қысылғанда одан көмек сұрау нанымы болды. Бұл сенім кейін, мұсылмандық сипатқа ие болғанмен, негізінде көне түркілік ата-бабаға табыну идеологиясы жатыр (Демидов, 1978:50). Мұсылман әулиелеріне тағзым бұрынғы ата-баба әруағына табынудың кейбір дәстүрлерін қабылдап алды. Түркілерде әруаққа тағзымның тұтас бір рәсімдік кешені болды. Исламға енген исламға дейінгі осындай рәсімдік кешеннің бір элементі әулиелердің қабіріне шүберек байлау болды. Хорезм оазисіндегі әулиеге табыну дәстүрін зерттеп жүрген ресейлік ғалым Ю.В. Кнорозовтың пікірінше, қабірге, немесе қабір жанындағы ағаштар мен бұталарға шүберек байлау кісінің құрбандық шалуға ниет ету, зияратының белгісі, т.б (Кнорозов, 1949:87). Қалай болғанда да бұл дәстүр исламға дейінгі түркілердің табиғатқа, ата-баба әруағына тағзым идеясымен байланысты екендігінде дау жоқ. Және бұл дәстүр халықтық исламның бір элементіне айналып, жаңа дінмен біте-қайнасып кетті (Вайнштейн, 1991: 234). Ислам дінін қабылдаған түркі халықтарының түгеліне дерлік әулиелердің басына зиярат етудің өзіндік жосын-жоралғысы қалыптасты.

Сопылық ағымның ықпалымен көне нанымнан ислам дініне қайшылыққа келтірместен жымдастырыла ендірілген дәстүр–«бақсылық» болды. Бұрынғы діннен ислам дініне сіңіскен көне наным элементтерінің бірі діни қызметкер–бақсы тұлғасы болды. Ескі тәңірі діні сопылар мен олардың ұрпақтарына ауысты–бақсылар мұсылмандық форманы қабылдап, енді олар ишандар деп атала бастады. Ислам дінін қабылдаған соң көне сенімнің діни өкілдері–бақсылар исламданған түркі қоғамында өз орынын иелену үшін уақытша үзіліс кезеңін бастан кешті.

Осы үзіліс кезеңі аралығында бақсылар өз дүниетанымдары мен діни рәсімдерін жаңа дінге ылайықтап, өздері де екі идеологияның да белгілерін ұштастырған күрделі синкреттік тұлғаға айналады. Мысалы, өз бойына көне түркілік кезеңдерден бергі түркі дүниетанымдарының қатпарларын жинақтаған Қорқыт ата бейнесі де көне сенім діни өкілінің қайшылыққа толы даму үдерісін айқын көрсете алады. Мұсылман әулиелеріне тән қасиеттер мен ескі шамандық көзқарастардан қалған бақсылық, абыздық белгілердің бір-бірімен кірігіп, тұтасып кеткендігі байқалады.

Осы тақырыпта зерттеу жүргізіп жүрген ғалым В.Пятницкий осындай қасиеттерге ие бақсы домбыра, қобыз сияқты аспаптардың көмегімен де сеанс жүргізіп, болашақты болжау қасиетіне ие болған (Демидов, 1978:160). В.А. Мошковтың жинаған мәліметтеріне қарағанда қазіргі халық бақсыдан келер қатерден сескеніп, оған сый-сияпат жасап, тіпті, үйлеріне тамақ ішуге де шақырып отырады. Осы В.А. Мошковтың жазуынша дәл осы бақсылар ғана түркілердің көне нанымдары мен әдет-ғұрыптарының білгірлері болып саналады (Мошков, 1894: 30).

Ислам да өз кезегінде тәңірліктің мәдени дәстүрлерін сіңіру негізінде түркілік модификацияға ие болып, табиғатты тірі ретінде түсінетін адамның әлемді тануын, дүниетанымы ерекшеліктерін қабылдады. Мысалы, өзге діндердегі сияқты исламдағы «жан» ұғымы тәңірілікте ерекше, айрықша мәнге ие болды (Потапов, 1991: 11,63).

Көне түркілердің сопылар арқылы сақтап қалған діни жоралғыларының тағы бірі–исламдағы қосымша діни ғибадаттар. Көне түркілер нанымдарында діни ғибадаттар, жоралғылар көбінесе түнде жасалды. Оңтүстік Сібір түркілерінің нанымдарын зерттеуші Н.Алексеев, Тыва түркілерінің сенімін зерттеуші ғалым М.Кенин Лопсанның жазуынша түркілер діни жоралғыларының негізгі бөлігін күн әбден батып, қараңғылық орнағанда жасайды. Ислам дінінде де мүміндердің түнді ғибадатпен өткізуге нұсқау берілген. Құранда бұл туралы «Түнде аз ұйықтайды. Таң сәріде құлшылық етіп, кешірім сұрайды» деп жазылған. Құрандағы осы аятты басшылыққа алған сопылық ағым зікіршілері де өз рәсімдерін түнде жасайды (Енгин, 2007:44). Сопы дәстүрінің бірі–коллективті зікір салу болды. Зікір кезінде сопылар экстазға түсті. Зікір салудың екі түрі болды - “хуфия”, тыныш, “джахр”- жария зікір салу. Бұл дәстүрден сопылыққа енген шамандық элементті көреміз (Демидов, 1978:41). Сопылыққа көне түркілік нанымнан енген діни элементтер туралы Д.Кенжетайдың “және осы дүниетанымның Йассауи ілімінің қалыптасуындағы негізгі құндылықтық әрі құбылыстық (феноменологиялық) бастаулардың тұғыры мен ұстамдық негізі” (Кенжетай, 2004:36) деуі шындыққа жанасады.

Көріп отырғанымыздай, ата-баба басына мазарлар, балбал тастар тұрғызу, оларды зиярат ету, мазар басына шырақшы отырғызу сияқты жосын-жоралғылар түркілердің исламға дейінгі көне дүниетанымында басты назарда болған әдеттер болды.

Сопылықтағы діни рәсімдердің тағы бірі–зікір кезіндегі қимыл қозғалыстар мен ән айту дәстүрі болды. Қасиетті Құран кітапта «Сіздер намаздарыңызды оқып болған соң Аллаһты тұрып, отырып немесе жатып еске алыңыздар» (Валиханов, 1984:103) деген аят бар. Сопылық дәстүрдегі осы рәсімде экстатикалық жағдайға саз бен би арқылы қол жеткізу қазіргі кезде тек маулавийа тармағында сақталды. Мұнда қозғалыстың үш түрі–би, айналу және секіру болды. Би шынайы бар заттардың шеңбері бойынша айналуын көрсетеді. Айналу–рух пен Аллаһтың ішкі табиғатының (сирр) және болмысының (вуджуд) қатынасын, оның көргендері мен ойының ауысуын білдірді. Ал, секіру болса Құдаймен жалғастыратын тұрақтан адам тұрағының арасына ұмтылысын білдірді (Кенжетай, 2004:23).

Сопылық дәстүрде зікір етушілердің құсқа еліктеп, құс болып ұшуды білдіретін қимыл-қозғалыстар жасайтыны белгілі. Сопылықтың ықпалына түскен Иранды жаулап алушы моңғол билеушілерінің ұрпақтарының кешке қарай сопылар ханакасына барып, «құс биін» билейтіндері туралы мәліметтер кездеседі. Бұл дәстүрдің түркі-көшпенділердің көне сенім жүйесінің сопылыққа кірген элементтерінің бірі екендігін археологиялық мәліметтер арқылы дәлелдеуге болады. Ұлы Далада табылған сансыз петроглифтерде бейнеленетін құстардың бейнесі осының дәлелі. Жартастардағы бейнеленетін құс бейнелері негізінен дәуірі жағынан

энеолит, қола және скиф кезеңдеріне жатады. Орнитоморфты бейнелердің арасында тырналар, үйректер, аққулар, дуадақ, қаз, бүркіт, лашын, қарақұс, құзғын, үкі, шағала, қораздар кездеседі. Адамзат қоғамының ерте тарихында жасалған мифтер, сенімдер, ғибадаттар, эпостар, халықтың рухани мәдениетінің көрінісі. Дәстүрде, жартастағы құстар бейнесі Тәңірінің құдайлық бейнесі мен Жоғарғы әлемдегі өкілдердің белгілері болып табылады (Дэвлет, 1998:86).

Сопылық көшпенділердің ән айту, саз өнерінің дамуына одан әрі мүмкіндік беріп, қасаң діни-идеологиялық тиымдарды айналып өтті. Мұсылман ғұламаларының нақты дәлелдеріне қарамастан осы мәселеге қатысты таласты пікірлердің болғандығы шындық. Құран мен хадистерді алға тарта отырып, сопылықтың көрнекті өкілі имам Әбу Хамид әл-Ғазали ән мен жыр туралы: «Біліңдер тыңдау–Аллаһтың ең бірінші бұйырығы. Ол экстазға алып келіп, адам мүшелерінің сәйкес реакциясын тудырады. Бұл реакция ырғақты немесе ырғақсыз болуы мүмкін. Сондықтан да тыңдауға тиым салу деген сөз харам....Әдемі сазды тыңдау адамның жүрегіне әсер етеді. Егер тиым салған (мысалы, аурат) нәрсеге қарауға тиым салуға болады. Сол сияқты, тыңдауға тиым салған нәрсені тыңдау да харам» дейді (Мухаммад, 2005:185). Сопылықтың осындай әмбебаптығы нәтижесінде өзіне діни тақырыпты негіз етіп алған түркілердің дәстүрлі ән-жыр өнері барынша дамып, кейін қазақ мәдениетіндегі терме-насихат дәстүрінің тууына іргетас болды. Қазақтың сал-серілер кең-байтақ қазақ даласын аралап, йассауи ілімімен үндес ғибрат пен даналықты насихаттайтын ән-жырлар айтып, елді жақсылыққа шақырды. Қазақ мәдени қабатындағы сал-серілік институты Хақиқатқа барар жолдағы адамдардың рухани бірлігін, туыстығын, ынтымақтастығын қоғамға өнеге ретінде көрсеткен орталық болған (Кенжетай, 2004:23).

XIV ғ. йассауи шайхтарының көмегімен Алтын Орда ханы Өзбек ислам дінін қабылдап, сол кезден бастап ол ресми дінге айналды. Алтын Орда билеушілері жаңа мемлекетке діни-идеологиялық негіз керек екенін түсінді. Осы кезден бастап, яғни, Өзбек хан тұсында Алтын Орданың жаңа идеологиясы базасы шаманизм мен исламмен өріле қалыптасқан йассауи болды. Әр тайпаның одақта, әр оның бөлігі йасавийа тариқаты бағытына ие болды. Мүршіт-мүрид болған сопылық ұйым негізінде жаңа рулық-тайпалық байланыс қалыптасты. Әр жүзге, әр қазақ ауылында сопы шейхтары пір болды (Кенжетай, 2004:46). Йассауи жолы бойынша адамның кемелденуіне “отан”, “елдегі тыныштық”, “бауырластық”, “мемлекет басшысына берілгендік” сияқты көне түркілік дәстүрлі ұстанымдар қазақ мемлекеттілігінің жүйесімен байланысты болды.

Келтірілген деректерді қорыта айтар болсақ, ислам дінін қабылдаған түркілерге бұл діннің шын мәнінде шынайы түркілік сипатқа ие болуы үшін түркі мәдениетімен астасып жатқан дәстүрлер жүйесінің жарамдыларын қайта жаратып, жаңа дінмен жымдастыру қажеттілігі туды. Бұл міндетті исламдағы сопылық дәстүр өзінің әмбебаптығы мен қарапайымдылығы әсерінен атқара алып, түркі дүниетанымының біршама элементтерін өз діни жүйесіне ислам дінімен қайшылыққа әкелместен атқара алды.

Түркілердің төл дініне осылайша айнала алған ислам түркі-көшпенділер құрған мемлекеттердің басым көпшілігінде саяси-идеологиялық жетекшілікке ие болды. Осы діннің аясында жаңа сипаттағы, бірыңғай, анағұрлым дамыған жаңа түркі мәдениеті қалыптасты. Сопылық арқылы енген ислам дінінің идеялық құндылықтары–заң-дәстүрлер, өнер мен мәдениет, этикалық ережелер жүйесі, тұрмыстық сипаттар, шаруашылық-экономикалық типтер ресми түрде түркілік ерекшеліктер түрінде рәсімделді.

Тіпті, сопылыққа негізделген исламдық түркілік мемлекеттердің өзіндік мемлекеттік формалары қалыптаса бастады. Ислам мемлекеттері саналатын түркі-көшпенділері мемлекеттері дәл осы сопылықтың арқасында шынайы түрде әрі ислам мемлекеті, әрі өзіндік ерекшеліктерге ие көшпенді түркі мемлекеттері деп атауға толық лайықты мемлекеттерге айналды.

Исламның бұл сопылық ағымы қазіргі түркі әлемінің тарихында да, қазіргі кезеңде де өз тарихи тамырын жоғалтпаған ілім. Кіші Азия–Анадолыда йассауи ілімі XIII ғ бірінші

жартысынан бастап хайдарилік тариқаты арқылы ене бастады. Кейіннен ХҮІ ғ басында құрылған бекташийя тариқаты да йассауи ілімінің жалғасы болып табылады. Түркияда урбанизация процесі 1980–90 жылдары аяқталып, нәтижесінде ол өз қанатын түрік қалаларына жайды. Бекташилер Түркия қалаларымен қатар Еуропа қалаларында да шоғырланды. Дегенмен, көшпенділерге тән ауыз әдебиет кең тараған мәдениетке негізделген бекташи-алеви салт-дәстүрлеріне бұл процестер кері әсерін тигізді және дәстүрлі наным-сенім құрылымдары мен ережелері өз функциясын жоғалтып алды. Бұдан былай қалаларда тұратын бекташилер үшін дәстүрлі мәтін мен мекемелердің қазіргі заман қажеттіліктерін қанағаттандыруда пайдаға аспай қалғандығы байқалады. Ауызша дәстүрден жазба мәдениетіне өтуге мәжбүр болды. Ал, 1990 жылдары қайтадан жандану дәстүрі басталды. Жаңадан ашылған дін мен мәдениет орталықтары, мерзімдік басылымдар мен баспадан шыққан кітаптар, теледидар бағдарламалары сияқты жаңалықтар жандану дәуірінің нышандары болды (Яман, 2004:84).

Қазіргі Түркістанда да йассауийя ағымы қайта өрлеу дәуірін бастан кешуде. ХҮІ ғ. дейін Өзбекстан, Қырғызстан мен Түркменстан жерінде өзінің жандылығымен танымал бұл ағым ХІХ ғасырдан ХХ ғасырдың жетпісінші жылдарына дейін тіршілігін сақтады. ХІХ ғ. екінші жартысында қырғыз жерінде Сәнуэр (1870) шейхтың басшылығымен Йассауийя тариқаты “Лахшылар” (Аллаһшылар) атымен қайта жаңғырды. 1920 жылы осы тариқаттың жалғасы ретінде Әбутәліп Сатыбалдиев деген шейхтың басшылығымен “Шашты ишандар” тариқаты шығып, кеңестік атейзмнің үгіт-насихаттарына қарсы астыртын іс-шаралар ұйымдастырды. 1955 жылы Өзбекстанда Мадарифов Тұрсынбай ишан кеңестік жүйемен соғысты. 1961 жылы сопылар жеке-жеке тұтқындалып, Сібірге жер аударылды (Кенжетай 2004:22). Осындай кедергілерге қарамастан Йассауи ағымы түркі халықтарының тарихи санасында терең із қалдырды. Түркілердің халық әдебиеті, мақал-мәтелдері, әдет-ғұрыптары, тіпті, ұлттық менталитет ерекшеліктері осы ағымның шеңберінде қалыптасты. Исламды тек қасаң ережелер кешені ретінде қалыптасып, тарауына қарсы болып, діннің мүмкіншіліктерін тереңдетіп, адам мен қоғамның кемелденуіне мұрындық болған ілім халықтық сипатымен, дәстүр жалғастығымен түркі жүрегінен орын тапты. Йассауи жолының мұрагерлері Азербайжанда Насими, Хасаноглу, Омар Раушани болса, Түркменстанда Мақтұмқұлы өз шығармаларында кемел адамның бейнесін жасап, діннің қоғам мен адамның рухани дамуындағы мүмкіншіліктерінің шексіздігін жырлады (Кенжетай 2004:29). Сондықтан да бұл тұлғалардың беделі түркі қоғамындағы исламның кез-келген діни өкілдері–молдалар мен имамдардан әлдеқайда жоғары да құрметті болды.

Қазіргі түркі қауымдастығындағы демократиялық құндылықтардың шынайылығын қамтамасыз ету үшін барлық түркі халықтарының талабынан шығатын ортақ идеялық құндылықтарды көтеріп, ислам дінінің сарқылмас идеялық мүмкіншілігін сарқа пайдалану заман талабы. Көріп отырғанымыздай, түркілердің бай дәстүрінде қазіргі мың құбылған әлемдегі жылтырақ көз бояуларға мүлдем айырбастауға келмейтін құндылықтарға ие екендігіміз белгілі болып отыр.

Осылайша, ерте ортағасырлардан бастау алған тарихи сабақтастық бүкіл ортағасырлар бойы сақталып, қазіргі заманымызға дейін өз көкейтестілігін жоғалтпады. Орта ғасырлар мен қазіргі заманымыз аралығында бірнеше ғасырлар өтіп, сол дәуірлердегі тарихи оқиғалар мен саяси үрдістер ауылы алыстағанмен, олардың салдарларының қазіргі кездегі әсері әлі де аса маңызды. Қазіргі кездегі әлемнің бір бөлшегі ретіндегі түркі мемлекеттері бетпе-бет келіп отырған саяси-рухани мәселелердің шығу себептері мен шешілу түйіндерін іздестіргенде де олардың негізінің тарих қойнауларына алып баратынын байқаймыз. Қазіргі әлемнің назарын аударып отырған сәт жахандану кезеңіндегі қазіргі заманғы түркі әлемінде де мемлекеттіліктің, дәстүрлі түркілік дүниетаным негіз болған мәдениеттің, тіл мен салт-сананың, сол арқылы ұлттың сақталуы маңызды мәселеге айналып отыр.

Қорытынды. Түркі мемлекеттерінің тарихын қарастыру діннің түркі мемлекеттерінің тарихындағы бетбұрысты маңызын көрсетеді. Дәстүрлі дүниетаным негіз болған ортақ діни идеологияның трансформациялануы түркі мемлекеттерінің бір-бірімен ара-қатынасын

алшақтатып, қайшылықты тереңдете түсетіндігін байқаймыз. Тек ислам ғана түркілерді бір идея төңірегіне топтастырып, біріктіре алады. Оның бірнеше себептері бар. Олардың ең бастысы, ислам діні ұзақ мерзімдерге түркі мемлекеттерінің ресми идеологиясына айналып, осы міндетті абыроймен орындап шыққандығында болып тұр. Өткенгі және қазіргі түркі мемлекеттерінің қайысы болмасын белгілі бір дәрежеде исламның идеялық қайнар көзінен сусындаған. Тарихтағы түркілік Селжүктер, Ғазнауилер, Темірлер, Шыңғыс ұрпақтары, Османлылар, Қазақ хандығы сияқты мемлекеттер өздеріне исламды идеялық ұстаным ете талай жетістіктерге жеткендігі белгілі. Діннің еліміздегі идеялық бағдарға айнала алуының тағы бір дәлелі оның соңғы бір-екі ғасырға дейін қазақ халқының заңды бірден-бір мемлекеттіке идеологиялық құқыққа ие болуында еді. Қазақтың дін тарихын зерттеушілердің пайымдауынша, ортағасырлардан бері ұзақ уақыттар бойы қазақ мемлекетінде ислам діні, иассауи сөйлеу ағымы ресми идеологиялық тұғырда болып, қазақ мемлекеттерінің негізгі бағыт-бағдарын белгілеп беріп отырған.

Түркі мемлекеттерінің ортағасырлық тарихын зерттеуде осы мемлекеттердің құрылуы мен ыдырауы кезеңіндегі діни факторлардың бұрын беймәлім болып қырларын зерттеу бір ғана зерттеу жұмысымен шектелмеуі тиіс. Соңғы кездері отандық тарихшылар Қазақ мемлекеттілігінің құрылып, қалыптасуындағы ислам дінінің, сөйлеу ағымдардың маңызын саралауға арналған зерттеулер жүргізуде. Осы орайда діни сенімдердің түркі мемлекеттеріндегі орынын анықтауда дәстүрлі дүниетанымның тарихи сабақтастығын кешенді түрде қарастыру тарихымыздың тиянақты және шынайы зерттелуінің кепілі болары анық.

Әдебиеттер

- Тримингем, 2002 — Тримингем Дж.С. Суфийские ордены в исламе. Москва.: София, 2002. 480 б.
- Йассауи, 1993 — Йассауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Даналық кітабы). Алматы. 1993.
- Жандарбек, 2006 — Жандарбек З.З. "Йассауи жолы және қазақ қоғамы". Ғылыми зерттеу. Алматы: Ел-шежіре, 2006. 256 б.
- Валиханов, 1984 — Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-томах. Том I. Алматы: Каз.сов.энцикл., 1984. 310 с.
- Жандарбек, 2000 — Жандарбек З.З. Маулана Сафи ад-дин Оруң Қойлақидың "Насаб-намасы". Оңтүстік Қазақстанның VIII–XII ғ.ғ. тарихының дерегі. Тар.ғ.канд. дис. Түркістан: 2000. 156 б.
- Сибгатуллина, 1995 — Сибгатуллина А.Т. Суфийские тарика среди тюркских народов // Сборник тезисов региональной научной конференции «Проблемы взаимодействия национальных культур» («Межэтнические общения в полиэтническом регионе»). Ч. 1. Астрахань, 1995. С. 84–86;
- Демидов, 1978 — Демидов С.М. Суфизм в Туркмении (эволюция и пережитки). Под ред. Н.Байрамсаханова. Ашхабад: Ылым, 1978. 176 с.
- Кнорозов, 1949 — Кнорозов Ю.В. Мазар Шамун-наби (некоторые пережитки домусульманских верований у народов Хорезмского оазиса) // Советская этнография. 1949. № 2. С. 87.
- Вайнштейн, 1991 — Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. М., 1991. С. 234–235.
- Мошков, 1984 — Мошков В.А. Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края. Мелодии ногайских и оренбургских татар. I. Введение // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. Казань, 1894. Т. XII. Вып. 1. С. 30.
- Потапов, 1991 — Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л., 1991.
- Енгин, 2007 — Енгин Аккүн. Түркі халықтарындағы құрбандық шалу//Қазақ тарихы. 2007, 3 сан. 41–44 бб.
- Кенжетай, 2004 — Кенжетай Д. Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымы. Түркістан: Тұран. 2004 ж. 341 б.
- Дэвлет, 1998 — Дэвлет М.А. Петроглифы на дне Саянского моря. М., 1998. 286 с.
- Мухаммад, 2005 — Мухаммад, Юсуф Хаттар. Энциклопедия суфизма. –М.: Издательский дом «Ансар», 2005. 480 б.
- Яман, 2004 — Яман Әли. Модернизация мен діни қатынастарға байланысты қазіргі таңдағы Түркияда бекташилердегі діни кодификация мәселесі. 83–93б.// «Бүгінгі дінтану мәселелері» атты ғылыми конференция материалдары. Қ.А.Йассауи атындағы ХҚТУ, Түркістан: 2004. 200 б.
- Кенжетай, 2003 — Кенжетай Д. Бүгінгі діни тіршіліктің дәстүрлі негіздері//Бүгінгі дінтану мәселелері (Ж.Ізтаевты еске алуға арналған ғылыми конференция материалдары. 15 қыркүйек 2003 ж. Түркістан қ-сы.). Түркістан: Тұран. 2004. 200 б.

References

- Trimingem, 2002 — Trimingem Dzh.S. Sufiiskie ordeny v islame. Moskva: Sofiya, 2002. 480 s (In Russian)
- Yasaui, 1993 — Yasaui Khoja Akhmet. Diuani hikmet (Danalyk kitaby). – Almaty, 1993 (In Russian)
- Zhandarbek, 2006 — Zhandarbek Z.Z. “Yasaui zholy zhane kazakh kogamy”. Gylymi zertteu. Almaty: El-shezhire, 2006. – 256 b (In Kazakh)
- Valikhanov, 1984 — Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v 5 tomakh. Tom I. Almaty: Kaz.sov.entsikl., 1984. 310 s (In Russian)
- Zhandarbek, 2000 — Zhandarbek Z.Z. Maulana Safi ad-din Oryng Koylakidin “Nasab-namasy”. Ontustik Kazakhstan III–XII gg. tarihnynyn deregi. Tar. g. kand. dissertatsiya. Turkistan, 2000. 156 b (In Kazakh)
- Sibgatullina, 1995 — Sibgatullina A.T. Sufiiskie tariqa sredi tyurkskikh narodov // Sbornik tezisov regionalnoi nauchnoi konferentsii “Problemy vzaimodeistviya natsionalnykh kultur” (“Mezhetnicheskie obshcheniya v polietnicheskom regione”). Ch. 1. Astrakhan, 1995. S. 84–86 (In Russian)
- Demidov, 1978 — Demidov S.M. Sufizm v Turkmenii (evolyutsiya i perezhitki). Pod red. N. Bairamsakhatova. Ashkhabad: Ylym, 1978. 176 s (In Russian)
- Knorozov, 1949 — Knorozov Yu.V. Mazar Shamun-nabi (nekotorye perezhitki domusulmanskikh verovaniy u narodov Khorezmskogo oazisa) // Sovetskaya etnografiya. 1949. № 2. S. 87 (In Russian)
- Vainshtein, 1991 — Vainshtein S.I. Mir kochevnikov tsentra Azii. Moskva, 1991. S. 234–235 (In Russian)
- Moshkov, 1894 — Moshkov V.A. Materialy dlya kharakteristiki muzykalnogo tvorchestva inorodtsev Volzhsko-Kamskogo kraia. Melodii nogaiskikh i orenburgskikh tatar. I. Vvedenie // Izvestiya obshchestva arkheologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom universitete. Kazan, 1894. T. XII. Vyp. 1. S. 30 (In Russian)
- Potapov, 1991 — Potapov L.P. Altaiskii shamanizm. – Leningrad, 1991 (In Russian)
- Engin, 2007 — Engin Akkun. Tyurki khalyktaryndagy kurbandyk shalu // Kazakh tarikhy. 2007. № 3. S. 41–44 (In Kazakh)
- Kenzhetai, 2004 — Kenzhetai D. Khoja Akhmet Yasaui dunietyany. Turkistan: Turan, 2004. 341 b (In Kazakh)
- Devlet, 1998 — Devlet M.A. Petroglify na dne Sayanskogo morya. Moskva, 1998. 286 s (In Russian)
- Mukhammad, 2005 — Mukhammad Yu.Kh. Entsiklopediya sufizma. – Moskva: Izdatelskii dom “Ansar”, 2005. 480 s (In Russian)
- Yaman, 2004 — Yaman Ali. Modernizatsiya men dini karynastarga baylanysty kazirgi tandagy Turkiyada bektashilerdegi dini kodifikatsiya maselesi // “Bugini dinitanu maseleleri” atty gylymi konferentsiya materialdary. Turkistan, 2004. S. 83–93 (In Kazakh)
- Kenzhetai, 2003 — Kenzhetai D. Bugini dini tirshiliktin dasturli negizderi // Bugini dinitanu maseleleri (Z. Iztayevti eske aluga arnalgan konferentsiya materialdary, 15 kыркүйек 2003). Turkistan: Turan, 2004. 200 b. (In Kazakh)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal

“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 455–464, 2026

Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

[https://doi.org/10.64970/3105-](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_455-464)

[241X_2026_2_3_455-464](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_455-464)

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕБЫВАНИЯ КАЗАХСТАНЦЕВ В ЛАГЕРЯХ ДЛЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛОРУССИИ (НА ПРИМЕРЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ СУДЕБ ФРОНТОВИКОВ ИЗ КАЗАХСТАНА)

Жуматай Самат^{1*}

^{1*}Институт истории Казахстана и Центральной Азии
(3, Магжана Жумабаева, Астана, Республика Казахстан)

Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Жұматай С., 2026

Аннотация. *Введение.* Изучение индивидуальных судеб казахстанцев, участвовавших в освобождении Белоруссии в годы Великой Отечественной войны, является одним из перспективных направлений современной военно-исторической науки. Несмотря на наличие обширных документальных материалов, биографии многих уроженцев Казахстана, погибших, пропавших без вести или прошедших через боевые действия на территории Белоруссии, до настоящего времени остаются недостаточно изученными и требуют комплексной реконструкции на основе архивных источников и электронных информационных ресурсов. *Цель исследования* заключается в реконструкции индивидуальных судеб уроженцев Казахстана, принимавших участие в боевых действиях на территории Белоруссии, выявлении обстоятельств их гибели, исчезновения без вести, захоронения и прохождения военной службы, а также в определении возможностей современных цифровых архивов для восстановления фронтовых биографий. *Объект исследования* — советские военнослужащие, уроженцы Казахстана, принимавшие участие в боевых действиях на территории Белоруссии в 1941–1944 гг., погибшие, пропавшие без вести, умершие от ран либо захороненные на белорусской территории. *Материалы и методы исследования.* Источниковую основу исследования составили материалы информационной системы «Память народа», ОБД «Мемориал», документы Центрального архива Министерства обороны Российской Федерации, журналы боевых действий воинских соединений, наградные документы, сведения о воинских захоронениях Республики Беларусь, а также семейные архивные материалы. *В работе использованы* историко-биографический, историко-сравнительный, просопографический, микроисторический и источниковедческий методы, позволившие сопоставить сведения различных документальных комплексов, идентифицировать военнослужащих при наличии разночтений в персональных данных и реконструировать их фронтовые биографии. *Результаты исследования.* В ходе исследования реконструированы судьбы ряда уроженцев Казахстана, участвовавших в боевых действиях на территории Белоруссии, в том числе Кожгайдара Сарсембаева, Кажигали Сарсимбаева, Нурсалима Джакупова, Мулдагайба Нурманова, Исы Ногайбайулы, Маткарима Батыршаева, Мамека

Намазбаева, Иса-Ахмета Бекбаева, Ашира Кенжебаева и других. Установлены обстоятельства их боевого пути, гибели, исчезновения без вести, лечения в госпиталях и последующих перезахоронений, а также выявлены особенности документирования казахских фамилий и имён в архивных источниках. Исследование показывает высокую эффективность комплексного использования цифровых архивов и микроисторического подхода для восстановления судеб фронтовиков и уточнения сведений о воинских захоронениях. *Полученные результаты* подтверждают значительный вклад казахстанцев в освобождение Белоруссии и обосновывают необходимость дальнейшего изучения белорусских архивных и мемориальных источников, а также расширения международного сотрудничества в области сохранения исторической памяти о погибших воинах.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; Беларусь; Казахстан; казахстанские военнослужащие; военнопленные; индивидуальные судьбы; воинские захоронения; ОБД «Мемориал»; «Память народа»; микроистория; архивные источники; историческая память.

Для цитирования: Жұматай С. Исторические аспекты пребывания казахстанцев в лагерях для военнопленных на территории белоруссии (на примере индивидуальных судеб фронтовиков из казахстана) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 455–464. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_455-464

БЕЛАРУСЬ АУМАҒЫНДАҒЫ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР ЛАГЕРЛЕРІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ БОЛУЫНЫҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ (ҚАЗАҚСТАННАН ШЫҚҚАН МАЙДАНГЕРЛЕРДІҢ ЖЕКЕ ТАҒДЫРЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Жұматай Самат^{1*}

^{1*} Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты
(3, Мағжан Жұмабаев көш., Астана, Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Жұматай С., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ұлы Отан соғысы жылдарында Беларусьті азат етуге қатысқан қазақстандықтардың жеке тағдырларын зерттеу қазіргі әскери тарих ғылымының өзекті бағыттарының бірі болып табылады. Құжаттық деректердің мол болуына қарамастан, Беларусь аумағында қаза тапқан, хабар-ошарсыз кеткен немесе шайқастарға қатысқан Қазақстан тумаларының көптеген әскери өмірбаяндары әлі күнге дейін толық зерттелмеген және архивтік құжаттар мен электрондық ақпараттық ресурстар негізінде кешенді түрде қайта қалпына келтіруді қажет етеді. *Зерттеудің мақсаты* – Беларусь аумағындағы ұрыс қимылдарына қатысқан Қазақстан тумаларының жеке тағдырларын қалпына келтіру, олардың қаза табуының, хабар-ошарсыз жоғалуының, жерленуінің және әскери қызмет өткеруінің мән-жайларын анықтау, сондай-ақ қазіргі цифрлық архивтердің майдангерлердің әскери өмірбаяндарын қалпына келтірудегі мүмкіндіктерін бағалау. *Зерттеу нысаны* – 1941–1944 жылдары Беларусь аумағындағы ұрыс қимылдарына қатысқан, қаза тапқан, хабар-ошарсыз кеткен, жарақаттан қайтыс болған немесе Беларусь жерінде жерленген Қазақстан тумасы кеңес әскери қызметшілері. Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеудің деректік негізін «Память народа» ақпараттық жүйесінің материалдары, «Мемориал» біріккен электрондық деректер банкі, Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігінің Орталық архивінің құжаттары, әскери құрамалардың ұрыс қимылдары журналдары, марапаттау құжаттары, Беларусь Республикасындағы әскери жерлеулер туралы мәліметтер, сондай-ақ отбасылық архив

материалдары құрайды. *Зерттеуде* тарихи-биографиялық, тарихи-салыстырмалы, просопографиялық, микротарихи және деректанулық әдістер қолданылып, әртүрлі құжаттық кешендердегі мәліметтер салыстырылды, жеке деректердегі алшақтықтарға қарамастан әскери қызметшілер сәйкестендіріліп, олардың майдан жолдары қайта қалпына келтірілді. *Зерттеу нәтижелері.* Зерттеу барысында Беларусь аумағындағы ұрыс қимылдарына қатысқан Қазақстан тумаларының, оның ішінде Қожғайдар Сәрсембаевтың, Қажығали Сарсимбаевтың, Нұрсәлім Жақыповтың, Мұлдағайып Нұрмановтың, Иса Ноғайбайұлының, Матқарым Батыршаевтың, Мамек Намазбаевтың, Иса-Ахмет Бекбаевтың, Ашир Кенжебаевтың және басқа да майдангерлердің тағдырлары қайта қалпына келтірілді. Олардың жауынгерлік жолы, қаза табу, хабар-ошарсыз кету, госпитальдарда емделу және кейінгі қайта жерлеу жағдайлары анықталды, сондай-ақ архивтік құжаттарда қазақтың аты-жөні мен тегінің әртүрлі жазылу ерекшеліктері айқындалды. Зерттеу цифрлық архивтерді кешенді пайдалану мен микротарихи тәсілдің майдангерлердің тағдырларын қалпына келтірудегі жоғары тиімділігін көрсетеді. *Алынған нәтижелер* Беларусьті азат ету жолындағы қазақстандықтардың елеулі үлесін дәлелдейді және Беларусьтің архивтік әрі мемориалдық қорларын одан әрі зерттеу мен қаза тапқан жауынгерлердің тарихи жадын сақтау саласындағы халықаралық ынтымақтастықты кеңейтудің қажеттілігін негіздейді.

Түйін сөздер: Ұлы Отан соғысы; Беларусь; Қазақстан; қазақстандық әскери қызметшілер; әскери тұтқындар; жеке тағдырлар; әскери жерлеу орындары; «Мемориал» деректер банкі; «Память народа» ақпараттық жүйесі; микротарих; архивтік дереккөздер; тарихи жады.

Дәйексөз үшін: Жұматай С. Беларусь аумағындағы әскери тұтқындар лагерлерінде қазақстандықтардың болуының тарихи аспектілері (қазақстаннан шыққан майдангерлердің жеке тағдырлары негізінде) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 455–464 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_455-464

HISTORICAL ASPECTS OF THE INTERNMENT OF KAZAKHSTANIS IN PRISONER-OF-WAR CAMPS IN BELARUS: THE CASE OF INDIVIDUAL LIFE HISTORIES OF FRONTLINE SOLDIERS FROM KAZAKHSTAN

Zhumatay Samat^{1*}

^{1*} Institute of Kazakhstan and Central Asian History
(3 Magzhan Zhumabayev Street, Astana, Republic of Kazakhstan)
Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Zhumatay S., 2026

Abstract. Introduction. The study of the individual life histories of Kazakhstanis who participated in the liberation of Belarus during the Great Patriotic War represents an important area of contemporary military history. Despite the availability of extensive documentary evidence, many biographies of Kazakhstanian servicemen who were killed, went missing, or fought on the territory of Belarus remain insufficiently studied and require comprehensive reconstruction based on archival records and digital information resources. **Objective.** The study aims to reconstruct the individual life histories of Kazakhstan-born servicemen who participated in military operations in Belarus, to establish the circumstances of their deaths, disappearance, burial, and military service, and to assess the potential of modern digital archives for reconstructing wartime biographies. **Object of the study.** *The object* of the study comprises Soviet servicemen born in Kazakhstan who participated in military operations in Belarus between 1941 and 1944 and who were killed, went missing in action, died of wounds, or were buried on the territory of Belarus. **Materials and Methods.** The study is based on materials from the Memory of the People information system, the OBD Memorial database, documents from the

Central Archive of the Ministry of Defence of the Russian Federation, combat journals of military units, award records, data on military burial sites in Belarus, and family archival materials. The research employs historical-biographical, historical-comparative, prosopographical, microhistorical, and source-critical methods, enabling the comparison of information from different documentary collections, the identification of servicemen despite discrepancies in personal data, and the reconstruction of their wartime biographies. Results. The study reconstructs the wartime biographies of several Kazakhstan-born servicemen who participated in military operations in Belarus, including Kozhgaidar Sarsembayev, Kazhygali Sarsimbayev, Nursalim Dzhakupov, Muldagaib Nurmanov, Isa Nogaibayuly, Matkarym Batyrshayev, Mamek Namazbayev, Isa-Akhmet Bekbayev, Ashir Kenzhebayev, and others. The circumstances of their military service, death, disappearance, hospitalization, and subsequent reburial have been established, while particular attention is given to variations in the recording of Kazakh personal names in archival documents. The findings demonstrate the effectiveness of integrating digital archival resources with the microhistorical approach in reconstructing the biographies of wartime servicemen and clarifying information on military burials. *The results* confirm the significant contribution of Kazakhstanis to the liberation of Belarus and substantiate the need for further research in Belarusian archival and memorial collections, as well as for expanding international cooperation in preserving the historical memory of fallen soldiers.

Keywords: Great Patriotic War; Belarus; Kazakhstan; Kazakhstani military personnel; prisoners of war; individual life histories; military burials; OBD Memorial database; Memory of the People database; microhistory; archival sources; historical memory.

For citation: Zhumatay S. Historical aspects of the internment of kazakhstanis in prisoner-of-war camps in belarus: the case of individual life histories of frontline soldiers from kazakhstan // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 455–464. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_455-464

Введение. Солдаты, призванные из Бельгачского района Семипалатинской области Казахской ССР в годы Великой Отечественной войны, представляют собой малоизученную, но чрезвычайно важную часть общего контингента казахстанцев, участвовавших в боевых действиях и освобождении Белоруссии. Реконструкция их индивидуальных судеб позволяет восстановить не только локальную историю региона, но и масштаб человеческих потерь на восточном фронте. На основе материалов электронных ресурсов «Память народа» и ОБД «Мемориал» удалось проследить боевые биографии двух уроженцев 1925 г. рождения — красноармейца Кожгайдара Сарсембаева, пропавшего без вести в июне 1944 г. в районе Могилёва (Память народа», п/п 49994), и рядового Кажигали Сарсимбаева (Сарсельбаева), погибшего 30 марта 1944 г. при наступательных действиях в Быховском районе (военно-пересыльные пункты; сведения о гибели; данные по 82-й стрелковой дивизии). Из документов видно, что оба бойца были мобилизованы Бельгачским районным военным комиссариатом в январе 1943 г., что совпадает с массовой отправкой сельской молодёжи для пополнения стрелковых соединений Красной армии. Кожгайдар Сарсембаев служил в части с полевым почтовым номером 49994 и исчез в условиях тяжёлых боёв перед Могилёвской операцией, когда значительная часть солдат погибала без возможности идентификации. Кажигали Сарсимбаев, прошедший через цепочку пересыльных подразделений Забайкальского фронта, был зачислен в 601-й стрелковый полк 82-й стрелковой дивизии и первоначально захоронен у деревни Красница, после чего в июле 1944 г. перезахоронен в братскую могилу № 55 деревни Бовки (ОБД «Мемориал», данные о месте захоронения), где покоятся 60 бойцов, все установленные поимённо, что является редким случаем для весенне-летних боёв 1944 г. Обилие разночтений в фамилиях, именах и топонимах (Сарсембаев / Сарсимбаев / Сарсельбаев; Уялинский / Уяленский; Декульты / Джульти) объясняется слабой документальной базой сельских районов, отсутствием унифицированных паспортов и сложностями русификации казахских имён. Тем не менее, сопоставление года рождения,

районного военкомата, дат призыва, состава действующих частей и маршрутов их боевого пути позволяет достоверно идентифицировать каждого бойца. Эти реконструированные биографии демонстрируют значимость просопографического подхода в военно-исторических исследованиях, подчёркивают вклад жителей Семипалатинской области в боевые действия на территории Белоруссии и свидетельствуют о необходимости дальнейшей систематизации данных о фронтовиках Казахстана, а также расширения международного сотрудничества в области сохранения памятных мест и воинских захоронений.

Среди уроженцев Алма-Атинской области, призванных в начале Великой Отечественной войны, особое место занимает судьба Джакупова Нурсалима, 1911 г. рождения, родившегося в селе Акчи Энбекшиказахского района и мобилизованного Чиликским районным военным комиссариатом 21 марта 1941 г. («Память народа», донесение о безвозвратных потерях). Согласно официальным данным, он числится пропавшим без вести в сентябре 1941 г., что хронологически совпадает с периодом тяжёлых боёв на западных границах СССР, прежде всего в районе Бреста, откуда, по свидетельству семьи, поступило его последнее письмо летом 1941 г. Брест (Брест-Литовск), упоминаемый также в сводных казахстанских учётных базах (например: https://www.kremnik.ru/db1?_name=&page=683...), был одним из первых очагов ожесточённого сопротивления немецкому наступлению, и многие красноармейцы, находившиеся в западных гарнизонах, погибли или пропали без вести в первые недели войны. Это объясняет отсутствие дальнейших сведений о бойце и указывает на высокую вероятность его гибели в ходе летне-осенних боёв 1941 г. Сын бойца, Нурсалимов Мыркасым, в послевоенные годы неоднократно пытался установить судьбу отца, однако отсутствие точных данных о воинской части является типичной проблемой для мобилизованных весной 1941 г., когда многие подразделения не успели получить устойчивые списки личного состава и вели фрагментарное документирование. Сопоставление различных источников показывает, что Нурсалим Джакупов почти наверняка относится к числу бойцов, попавших под удар вермахта в первые недели после 22 июня 1941 г. и исчезнувших в хаосе обороны Брестского укрепрайона, где многие мобилизованные казахстанцы пропали без вести без возможности идентификации. Его история отражает судьбу целого поколения сельских казахстанцев, призванных весной 1941 г., чьи имена до сих пор уточняются по фрагментарным архивным сведениям.

Среди фронтовиков, умерших от ран в ходе Витебско-Оршанской операции Красной армии в начале 1944 г., особый интерес представляет документально подтверждённая судьба рядового Нурманова Мулдагаиба, служившего в 36-й бригаде, 2-м батальоне, и скончавшегося 1 марта 1944 г. в 611-м отдельном медико-санитарном батальоне, входившем в структуру 2-го ОМСБ 199-й стрелковой дивизии («Память народа», госпитальные документы). Согласно донесению о захоронении, боец был погребён в Белорусской ССР, Витебской области, Витебском районе, севернее деревни Кожакино примерно на 1 км, на опушке лесного кладбища, в могиле № 19 (пятая от северного края). Эта запись относится к первичному военному захоронению, произведённому силами госпиталя или санитарного подразделения непосредственно после смерти бойца, что было характерно для зимне-весеннего периода 1944 г., когда в районе Витебска действовало большое количество полевых госпиталей. Однако многие такие одиночные могилы в последующие годы подвергались переносу, объединению и перезахоронению в братские мемориалы — особенно после освобождения территории Белоруссии летом 1944 г. В современном административно-территориальном делении часть малых деревень Витебского района была упразднена, переселена либо включена в состав соседних населённых пунктов, что породило гипотезы о возможном совпадении с деревнями Черныши Лиезненского района Витебской области, однако прямых документальных подтверждений переноса именно из Кожакино в Черныши на данный момент в открытых базах нет. Вероятность перезахоронения остаётся высокой, поскольку в 1944–1946 гг. Витебским облисполкомом проводилось массовое приведение воинских захоронений к единым мемориалам. Для точного установления современного места покая Мулдагаиба Нурманова

необходимы официальные запросы в Витебский областной военный комиссариат, Витебский областной архив и военно-мемориальные структуры Республики Беларусь, располагающие картотеками перенесённых могил. Дополнительный поиск возможен также через Белорусский электронный банк военных захоронений и муниципальные базы Лиозненского и Витебского районов.

Судьба Ногайбаева (Жезбаева) Исы Ногайбайұлы, уроженца села Кайрат Энбекшиказахского района Алма-Атинской области, предположительно родившегося до 1920 г. и пропавшего без вести во время Второй мировой войны, требует сопоставления нескольких разрозненных документов, поскольку его имя — как и многие казахские имена — фиксировалось в архивных донесениях в различных вариантах: Ногайбаев, Жезбаев, Жизбаев, Джезбаев, Жезбаев Иса. Наиболее вероятная запись относится к Жизбаеву Иса, 1918 г. рождения, призванному 10 мая 1943 г. Энбекши-Казахским РВК, уроженцу села Кайрат, который числится пропавшим без вести в июле 1944 г. и служил в воинской части с полевым почтовым номером 035734 («Память народа», уточняющее донесение). Полевой почтовый номер 035734 документально соответствует 44-й мотострелковой бригаде (44 мсбр) — соединению, входившему в состав 1-го танкового Инстербургского Краснознамённого корпуса, участвовавшего в тяжёлых наступательных боях на территории Белоруссии и Литвы в 1944 г. (боевой путь 44 мсбр). Журнал боевых действий бригады за период 01.01.1944–10.07.1944 г. фиксирует постоянные бои, окружения и потерю личного состава (ЦАМО, ф. 3385, оп. 1, д. 32). Описание состава 44-й мсбр показывает, что она была сформирована из кадровых бойцов, включая выходцев из Казахстана, и активно участвовала в Режицко-Двинской операции и боях за освобождение Витебщины и Смоленщины (tankfront.ru; rkkaawwii.ru). Хронология боёв бригады полностью совпадает с датой пропажи Исы Жизбаева — июль 1944 г., то есть период, когда соединение действовало восточнее Витебска, а затем продвигалось в направлении Латвии.

В то же время в базе имеется запись о Джезбаеве Иссе, 1918 г. рождения, служившем в 179-й стрелковой дивизии, умершем от ран 4 октября 1943 г., первоначально похороненном в Смоленской области, Руднянском районе, в деревне Боярщина, а затем перезахороненном в братскую могилу № 9 в деревне Распопы (донесение; данные о братской могиле). Однако эта запись, несмотря на совпадение фамильной основы, с высокой вероятностью относится к другому человеку: отличается дата призыва, подразделение, фронтовой сектор и статус выбытия («умер от ран» вместо «пропал без вести»), а также в документе ошибочно указана «жена» с мужским именем, что, вероятно, отражает данные об отце — Джезбаеве Ногайбае, а не о супруге. Документ о Жезбаеве Иса Ж., выбывшем 2 февраля 1943 г. и проходившем обучение в 54-м учебном стрелковом полку 8-й учебной бригады, а затем в 58-м учебном пулемётном полку (Память народа), также, скорее всего, относится к другому лицу, так как фиксирует более ранний период и этап учебной подготовки. Сопоставив год рождения, место призыва, село Кайрат, сведения о безвестном исчезновении, отсутствие семьи и семейные предания о гибели в войне 1944–1945 гг., можно сделать вывод, что наиболее соответствующей является запись о бойце с п/п 035734 — Жизбаеве Иса, 1918 г.р., пропавшем в июле 1944 г. в составе 44-й мотострелковой бригады, действовавшей на территории Белоруссии и Литвы. Линия его фронтовой судьбы полностью совпадает с историческими данными о соединении, участвовавшем в завершающей фазе освобождения Белоруссии и боевых действиях на территории Литвы. Бойцы, пропавшие в июле 1944 г., как правило, гибли при стремительных операциях по преследованию отходящих частей вермахта, нередко без возможности идентификации и регистрации погребения.

Согласно архивному донесению о безвозвратных потерях, Батыршаев Маткарым, 1908 г. р., уроженец села Чилик Алма-Атинской области, призванный Чиликским районным военным комиссариатом в 1942 г. и служивший в частях 1-го Белорусского фронта (обозначение в документах: «ок 1 БелФ»), погиб 23 июля 1944 г. в ходе Люблин-Брестской операции («Память народа»). В донесении зафиксировано его первичное место захоронения

— Белорусская ССР, Брестская область, Каменецкий район, деревня Малые Турки (в документах встречается написание «Малые Турны»), что полностью соответствует географии боевых действий 1-го Белорусского фронта в дни освобождения Брестской области. Сопоставление данных с другими захоронениями показывает, что солдаты, погибшие в этот же день и первоначально захороненные в д. Малые Турны, были позднее перезахоронены в центр города Каменец — на территорию мемориального сквера (например, рядовой Гизятов Камиль Гаязович, выбывший 23.07.1944 г. и перезахороненный из д. М. Турна в г. Каменец, центральный сквер (Память народа). Такая практика массовых переносов из мелких сельских кладбищ на районные мемориалы проводилась в Брестской области в 1946–1950-х гг. Учитывая совпадение даты гибели, первичного места захоронения и района, а также наличие документально подтверждённых перезахоронений из той же деревни в Каменец, практически несомненно, что Батыршаев Маткарым был перезахоронен именно в братскую могилу в центральном сквере города Каменец, где сегодня находится официальный мемориал воинам, погибшим в годы войны. Соответственно, современное место увековечения бойца — Беларусь, Брестская область, г. Каменец, центральный сквер (братская могила советских воинов).

Судьба Адимова Каужана, примерно 1905 г. рождения, призванного в 1941 г. из Алтайского края (РСФСР), представляет собой характерный пример трагической биографии советских солдат, прошедших через тяжелейшие этапы войны и погибших в ходе жестоких боёв на территории Белоруссии. По семейным сведениям, он получил ранение, находился в госпитале и подлежал комиссации, однако, как это происходило с тысячами бойцов, был вновь отправлен на фронт в условиях острой нехватки личного состава в 1943 г. — одним из самых тяжёлых периодов войны на Могилёвском направлении. Именно на территории Могилёвской области, где в 1942–1943 гг. располагались многочисленные армейские медико-санитарные батальоны и эвакуационные госпитали Западного и Центрального фронтов, фиксируется его последнее пребывание, что косвенно указывает на гибель либо от повторного ранения в одном из госпиталей, либо при возвращении в действующую часть после выписки. В 1943 г. в Могилёвской области велись постоянные позиционные бои на Чаусском, Кричевском, Бельничском, Быховском и Могилёвском направлениях, где советские части удерживали изматывающую линию фронта до начала крупного наступления 1944 г. Именно в эти месяцы смертность от ран была особенно высокой: госпитали работали под постоянными обстрелами, эвакуация была затруднена, а многие умершие от ран бойцы хоронились в небольших лесных могилах при госпиталях и медсанбатах, которые впоследствии далеко не всегда были учтены в централизованных документах. Поэтому отсутствие точных данных в электронных базах по Адимову Каужану не исключает того, что он был зафиксирован в госпитальной документации 1943 г., но впоследствии попал в категорию «неучтённых» или «безвозвратно пропавших», как это часто происходило в Могилёвском секторе фронта.

Судьба Намазбаева Мамека Намазбаевича, 1915 г. рождения, уроженца села 1 Мая Каскеленского района Алма-Атинской области, призванного Каскеленским районным военкоматом в 1941 г., представляет собой пример боевого пути казахстанского фронтовика, прошедшего тяжёлые операции Центрального и 1-го Белорусского фронтов и внесшего значительный вклад в освобождение Украины и Белоруссии. В наградных документах он фигурирует под вариантами записи Намосбаев Мамек и Намосбаев Малик, что типично для казахских фамилий и имён, русифицированных в полевых условиях. Согласно материалам портала «Память народа», Мамек служил гвардии ефрейтором в 146-м гвардейском артиллерийско-миномётном полке (146 гв. артминп), входившем в состав 14-й гвардейской кавалерийской Мозырской Краснознамённой дивизии 7-го гвардейского кавалерийского корпуса 1-го Белорусского фронта (боевой путь дивизии: <https://pamyat-naroda.ru/warunit/id10929/>). За личное мужество и выполнение боевого задания при штурме укреплённой позиции противника близ села Ивашковка Городнянского района Черниговской области, где 22 сентября 1943 г. части 14-й гв. кд вели тяжёлые бои против моторизованных

частей вермахта, он был награждён медалью «За отвагу» приказом № 1/н от 27.09.1943 г. (Память народа: наградной лист). Подразделение Мамека принимало участие в форсировании Десны, освобождении Новгород-Северского, боях за Куликовку, Перше Травня и Ивашковку, в форсировании Днепра в районе населённых пунктов Колоце (Белоруссия) и Колыбанские хутора (Лоевский район Гомельской области), а затем — в наступлении на Гомельском направлении, завершившемся освобождением Гомеля 26 ноября 1943 г. Этот боевой путь полностью соответствует данным его наградной картотеки, где указано прохождение службы в составе 7-го гвардейского кавалерийского корпуса 1-го Белорусского фронта. В 1944 г. Мамек вновь отмечен в архиве ЦАМО (картотека награждений, шкаф 60, ящик 21; запись от 27.09.1944 г. (Память народа), что подтверждает продолжение его участия в боевых действиях. После войны он вернулся домой в 1946 г., а в 1985 г., как участник войны, был награждён юбилейным орденом Отечественной войны II степени (Память народа: юбилейная картотека).

Сопоставление архивных данных позволяет с высокой степенью достоверности утверждать, что разыскиваемый Бекбаев Иса-Ахмет (Исаахмет) Көшербаевич, 1908–1909 гг. рождения, призванный в 1939 г. из Колутона Акмолинской области и обучавшийся в Свердловском военном училище в 1930-е гг., тождественен обнаруженному в документах Красной армии младшему лейтенанту Бакбаеву Исахмеду Уменбаевичу (вариант: Ушенбаевич), пропавшему без вести в августе 1941 г. в ходе тяжёлых оборонительных боёв Юго-Западного фронта в Киевской области. Согласно донесению о безвозвратных потерях («Память народа»). Исахмед Бакбаев служил в составе 123-го кавалерийского полка 26-й кавалерийской дивизии 6-го кавалерийского корпуса Юго-Западного фронта. Его учётно-послужная карта офицера (ЦАМО, учётная картотека) указывает тот же полк и тот же срок выбытия — август 1941 года, то есть период катастрофического окружения войск Юго-Западного фронта в так называемом Киевском «котле», где погибли и пропали без вести десятки тысяч бойцов, включая значительное число кавалерийских офицеров. В документах встречаются варианты отчества — Уменбаевич, Ушенбаевич, что является фонетическим и орфографическим искажением казахского отчества Көшербаевич. В казахской антропонимической традиции двойное имя Иса-Ахмет легко сокращается до Исахмед, что совпадает с архивным вариантом. Совпадают год призыва (1939–1941), возраст (около 30–33 лет), статус выпускника военного училища, направление службы (западное), семейные сведения о его отправке в сторону Польши–Белоруссии и времени выбытия (август 1941 г.). Запись о Бикмаеве Исайте (Изайе), погибшем в плену (ОБД «Мемориал») очевидно относится к другому человеку: имеется иное место призыва, возраст и служебный путь. Таким образом, найденный в архивах младший лейтенант Бакбаев Исахмед Уменбаевич с высокой долей вероятности и есть разыскиваемый Иса-Ахмет Көшербаевич Бекбаев.

Наконец, архивные данные позволяют уверенно говорить о том, что разыскиваемый Кенжебаев Ашир, 1918 г. рождения, уроженец города Чимкента, призванный Чимкентским районным военкоматом 17 марта 1941 г. и числящийся пропавшим без вести в августе 1941 г. («Память народа») с высокой вероятностью относится к числу бойцов, попавших под удар германских войск в первые недели войны на территории Белоруссии. Этот вывод подтверждается документами по другим призывникам того же дня: так, Тыртишников Тихон Кириллович, призванный 17.03.1941 Чимкентским РВК, оказался в составе 129-го особого строительного батальона и попал в плен под Минском в июне 1941 г. (ОБД «Мемориал»). То обстоятельство, что крупные группы бойцов призыва Чимкентского РВК весны 1941 г. оказались в июне–июле 1941 г. на белорусском направлении (Минск, Борисов, Слуцк), соответствует маршрутам переброски строительных и стрелковых частей, формировавшихся в Южно-Казахстанской области. Запись о Каримове Ашире Каримовиче, 1918 г.р., уроженце Южно-Казахстанской области, пленённом 29.06.1941 г. под Минском и погибшем в плену 15.05.1942 г. (ОБД «Мемориал»), при этом относится к другому лицу: её адрес родственников (Келесский район, колхоз Ворошилова) не совпадает с местом рождения Кенжебаева Ашира и данными о его брате Сапаре. Аналогично, запись о Кенебаеве Ашыре, 1922 г.р., призванном

в 1942 г. Сойранским РВК (https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_vpp1993743318/), не может относиться к нему из-за иного года рождения и даты мобилизации. Таким образом, единственно пригодной для идентификации остаётся запись «Кенжебаев Ашир», пропавший без вести в августе 1941 г., что совпадает со временем полного окружения и гибели значительного числа советских частей в Минском и Бобруйском направлениях. В пользу этого говорит и тот факт, что его сослуживцы по призыву были взяты в плен именно в Белоруссии. Документ о пропаже в августе 1941 г. типичен для бойцов, погибших или пропавших при разрушении фронта, когда тысячи солдат исчезали без следа и их захоронения не фиксировались. Отсутствие сведений о плене подтверждает, что Ашир Кенжебаев, вероятнее всего, погиб в бою или при отступлении, а не умер в лагере военнопленных.

Литература

- Память народа — Память народа: дополнительное донесение: п/п 49994 — https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie70039371/
- Военно-пересыльные пункты — Военно-пересыльные пункты — https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_vpp1991169104/
- Сведения о гибели — Сведения о гибели — <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=7031000>
- Данные по 82-й стрелковой дивизии — Данные по 82-й стрелковой дивизии — <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=1152213669>
- ОБД «Мемориал» — ОБД «Мемориал», данные о месте захоронения — <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=261850023>
- Память народа — Память народа — Память народа: донесение о безвозвратных потерях: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie73263526/
- Память народа — Память народа: госпитальные документы: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_gospital55994057/
- Память народа — Память народа: уточняющее донесение: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie61449609/.
- Боевой путь 44 мсбр — Боевой путь 44 мсбр: <https://pamyat-naroda.ru/warunit/id474/>.
- ЦАМО — ЦАМО, ф. 3385, оп. 1, д. 32: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=130222920>).
- Танкфронт — Танкфронт <http://tankfront.ru/ussr/msbr/msbr044.html>;
- Донесение — Донесение: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie2885460/
- Данные о братской могиле — Данные о братской могиле: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_zahoronenie89444357/
- Память народа — Память народа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_vpp1990486452/
- Память народа — Память народа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie65375082/
- Память народа — Память народа https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_zahoronenie89444357/).
- Память народа — Память народа https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie34508874/).
- Память народа — Память народа https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_kartoteka1273999138/
- Память народа — Память народа: юбилейная картотека: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1512734003/).
- Память народа — Память народа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie3343834/),
- ЦАМО — ЦАМО, учётная картотека: https://pamyat-naroda.ru/heroes/kld-card_uchet_officer2589830/)
- ОБД «Мемориал»: — ОБД «Мемориал»: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73113827>),
- Память народа — Память народа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie57655431/),
- ОБД «Мемориал»: — ОБД «Мемориал: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=65144698>).
- ОБД «Мемориал»: — ОБД «Мемориал»: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300385836>)

References

- Pamyat naroda — Pamyat naroda: dopolnitelnoe donesenie, p/p 49994. https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie70039371/ (In Russian)
- Voenno-peresylnye punkty — Voenno-peresylnye punkty. https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_vpp1991169104/ (In Russian)
- Svedeniya o gibeli — Svedeniya o gibeli. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=7031000> (In Russian)
- Dannye po 82-i strelkovoi divizii — Dannye po 82-i strelkovoi divizii. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=1152213669> (In Russian)

- OBD «Memorial» — OBD «Memorial», dannye o meste zakhroneniya. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=261850023> (In Russian)
- Pamyat naroda — Pamyat naroda: donesenie o bezvozvratnykh poteryakh. https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie73263526/ (In Russian)
- Pamyat naroda — Pamyat naroda: gospitalnye dokumenty. https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_gospital55994057/ (In Russian)
- Pamyat naroda — Pamyat naroda: utochnyayushchee donesenie. https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie61449609/ (In Russian)
- Boevoi put 44 msbr — Boevoi put 44 msbr. <https://pamyat-naroda.ru/warunit/id474/> (In Russian)
- TsAMO — TsAMO, f. 3385, op. 1, d. 32. <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=130222920> (In Russian)
- Tankfront — Tankfront. <http://tankfront.ru/ussr/msbr/msbr044.html> (In Russian)
- Donesenie — Donesenie. https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie2885460/ (In Russian)
- Dannye o bratskoi mogile — Dannye o bratskoi mogile. https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_zahoronenie89444357/ (In Russian)
- Pamyat naroda — Pamyat naroda. https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_vpp1990486452/ (In Russian)
- Pamyat naroda — Pamyat naroda. https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie65375082/ (In Russian)
- Pamyat naroda — Pamyat naroda. https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_zahoronenie89444357/ (In Russian)
- Pamyat naroda — Pamyat naroda. https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie34508874/ (In Russian)
- Pamyat naroda — Pamyat naroda. https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_kartoteka1273999138/ (In Russian)
- Pamyat naroda — Pamyat naroda: yubileinaya kartoteka. https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1512734003/ (In Russian)
- Pamyat naroda — Pamyat naroda. https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie3343834/ (In Russian)
- TsAMO — TsAMO, uchelnaya kartoteka. https://pamyat-naroda.ru/heroes/kld-card_uchet_officer2589830/ (In Russian)
- OBD «Memorial» — OBD «Memorial». <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73113827> (In Russian)
- Pamyat naroda — Pamyat naroda. https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie57655431/ (In Russian)
- OBD «Memorial» — OBD «Memorial». <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=65144698> (In Russian)
- OBD «Memorial» — OBD «Memorial». <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300385836> (In Russian)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 465–477, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_465-477

COVERAGE OF THE HISTORY OF SAMARKAND IN FOREIGN SOURCES: A HISTORICAL ANALYSIS OF THE WORKS OF GERMAN, FRENCH AND RUSSIAN HISTORIANS

Imomov Ulugbek Ismailovich¹

¹Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Samarkand, Republic of Uzbekistan

Doctoral candidate (PhD)

 <https://orcid.org/0009-0004-8346-6179>. E-mail: imomovulugbek59@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Imomov U.I., 2026

Abstract. Introduction. Samarkand has long been one of the important historical centers of Central Asia. Its location at the crossroads of the Great Silk Road has had a profound influence on political, economic, and cultural development, attracting the attention of many researchers. Particularly in the 19th and 20th centuries, the works of German, French, and Russian scholars served as an important source for the study of the archaeology, architecture, and historical processes of the city, but their interpretations often depended on the spirit of the era and the views of the author. *Literary analysis and methodology.* Samarkand, as a major cultural center of Central Asia and an important city of the Bukhara Emirate, was of strategic importance for European countries, especially for the Russian Empire; Therefore, the region's natural resources, economy, and military potential were constantly studied by merchants, ambassadors, and scholars. In the 19th century, expeditions by explorers such as E.K.Meyendorff and V.V.Radlov collected important information about the Zarafshan Valley, its population structure, economy, and topography, and the 1868 invasions led by von Kaufmann ended with the destruction of the city and political upheaval. The works of European authors such as Ruy González de Clavijo, Henri Norman, and others also highly valued the prosperity, scholarship, and architectural heritage of Samarkand during the Timurid era, and by the end of the 19th century, the region had become a focus of Western historiography and the press. Results and discussion. Archaeological research in Samarkand and its ancient part, Afrosiab, in the 19th and 20th centuries was inextricably linked with the work of local and Russian scientists. In particular, the discovery of the Ulugbek Observatory by V.L.Vyatkin and the large-scale excavations yielded important scientific results. In this process, researchers such as V.V.Bartold, N.I.Veselovsky and A.L.Kun conducted research in the fields of source studies, architectural monuments, epigraphy, and ethnography, and contributed to the creation of museums and the activities of scientific societies. French and German expeditions also studied the region's archaeology, ethnography, and cultural heritage, presenting their findings to European scholars. As a result, Samarkand has become an important research site in global historiography. *Conclusion.* Although Samarkand has been studied by German, French, and Russian historians using different approaches, their research complements one another. Despite the noticeable

ideological influence in some works, a critical and comparative analysis of the sources allows for a deeper understanding of the city's history.

Keywords: Samarkand, Central Asia, scientific expeditions, russian, german and french historians, foreign historical sources, scholarly articles, and archival materials.

For citation: Imomov U.I. Coverage of the history of Samarkand in foreign sources: a historical analysis of the works of German, French and Russian historians // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 465–477. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_465-477

САМАРҚАНД ТАРИХЫНЫҢ ШЕТЕЛДІК ДЕРЕККӨЗДЕРДЕГІ ЖАРЫЯЛАНУЫ: НЕМІС, ФРАНЦУЗ ЖӘНЕ ОРЫС ТАРИХШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНЕ ТАРИХИ ТАЛДАУ

Имомов Улугбек Исмаилович¹

¹Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті

Самарқанд, Өзбекстан Республикасы

Докторант (PhD)

 <https://orcid.org/0009-0004-8346-6179>. E-mail: imomovovulugbek59@gmail.com

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Имомов У.И., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Самарқанд ұзақ уақыт бойы Орталық Азияның маңызды тарихи орталықтарының бірі болды. Ұлы Жібек жолының қиылысында орналасуы саяси, экономикалық және мәдени дамуға терең әсер етіп, көптеген зерттеушілердің назарын аударды. Әсіресе, 19 және 20 ғасырларда неміс, француз және орыс ғалымдарының еңбектері қаланың археологиясын, сәулетін және тарихи процестерін зерттеу үшін маңызды дереккөз болды, бірақ оларды түсіндіру көбінесе дәуір рухына және автордың көзқарастарына байланысты болды. *Әдеби талдау және әдіснама.* Самарқанд Орталық Азияның ірі мәдени орталығы және Бұхара әмірлігінің маңызды қаласы ретінде Еуропа елдері, әсіресе Ресей империясы үшін стратегиялық маңызға ие болды; Сондықтан аймақтың табиғи ресурстарын, экономикасын және әскери әлеуетін саудагерлер, елшілер және ғалымдар үнемі зерттеп отырды. XIX ғасырда Е.К. Мейендурф және В.В. Радлов сияқты зерттеушілердің экспедициялары Зарафшан алқабы, оның халық құрылымы, экономикасы және жер бедері туралы маңызды ақпарат жинады, ал фон Кауфман бастаған 1868 жылғы шапқыншылықтар қаланың қирауы мен саяси төңкеріспен аяқталды. Руй Гонсалес де Клавихо, Анри Норман және басқалар сияқты еуропалық авторлардың еңбектерінде Тимуридтер дәуіріндегі Самарқандтың гүлденуі, ғылымилығы және сәулет мұрасы жоғары бағаланды, ал XIX ғасырдың аяғында бұл аймақ Батыс тарихнамасы мен баспасөзінің назарына айналды. *Нәтижелер және талқылаулар.* XIX және XX ғасырларда Самарқандта және оның ежелгі бөлігі Афросиабта жүргізілген археологиялық зерттеулер жергілікті және ресейлік ғалымдардың жұмыстарымен тығыз байланысты болды. Атап айтқанда, В.Л. Вяткиннің Ұлықбек обсерваториясын ашуы және кең көлемді қазба жұмыстары маңызды ғылыми нәтижелер берді. Бұл үдерісте В.В. Бартольд, Н.И. Веселовский және А.Л. Кун сияқты зерттеушілер деректану, сәулет ескерткіштері, эпиграфика және этнография салаларында зерттеулер жүргізіп, мұражайлар мен ғылыми қоғамдардың қызметін құруға үлес қосты. Француз және неміс экспедициялары аймақтың археологиясын, этнографиясын және мәдени мұрасын зерттеп, өз зерттеулерін еуропалық ғалымдарға ұсынды. Нәтижесінде, Самарқанд әлемдік тарихнамада маңызды зерттеу орнына айналды. *Қорытынды.* Самарқандты неміс, француз және орыс тарихшылары әртүрлі тәсілдерді қолдана отырып зерттегенімен, олардың

зерттеулері бір-бірін толықтырады. Кейбір еңбектердегі айқын идеологиялық әсерге қарамастан, дереккөздерді сыни және салыстырмалы талдау қала тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Самарканд, Орталық Азия, ғылыми экспедициялар, орыс, неміс және француз тарихшылары, шетелдік тарихи дереккөздер, ғылыми мақалалар және мұрағат материалдары.

Дәйексөз үшін: Имомов У.И. Самарканд тарихының шетелдік дереккөздердегі жариялануы: неміс, француз және орыс тарихшыларының еңбектеріне тарихи талдау // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 465–477 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_465-477

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ САМАРКАНДА В ЗАРУБЕЖНЫХ ИСТОЧНИКАХ: ИСТОРИКО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАБОТ НЕМЕЦКИХ, ФРАНЦУЗСКИХ И РОССИЙСКИХ ИСТОРИКОВ

Имомов Улугбек Исмаилович¹

¹Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова

Самарканд, Республика Узбекистан

Докторант (PhD)

 <https://orcid.org/0009-0004-8346-6179>. E-mail: imomovulugbek59@gmail.com

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Имомов У.И., 2026

Аннотация. *Введение.* Самарканд долгое время был одним из важных исторических центров Центральной Азии, и благодаря своему расположению на перекрестке Великого Шелкового пути он оказал огромное влияние на политическое, экономическое и культурное развитие и привлекал внимание многих исследователей. Особенно в XIX и XX вв. работы немецких, французских и русских ученых служили важным источником для изучения археологии, архитектуры и исторических процессов города, но их интерпретации часто зависели от духа эпохи и взглядов автора. *Анализ литературы и методология.* Самарканд, будучи крупным культурным центром Центральной Азии и важным городом Бухарского эмирата, имел стратегическое значение для европейских стран, особенно для Российской империи; поэтому природные ресурсы, экономика и военный потенциал региона постоянно изучались купцами, послами и учеными. В XIX в. экспедиции таких исследователей, как Е.К. Мейендорфа и В.В. Радлова, собрали важную информацию о Зарафшанской долине, структуре населения, экономике и топографии, а вторжения 1868 г. под командованием фон Кауфмана закончились разрушением города и политическими переменами. Также в работах европейских авторов – Руи Гонсалеса де Клавихо, Генри Нормана и других – высоко ценились процветание, наука и архитектурное наследие Самарканда в эпоху Тимуридов, и к концу XIX в. регион стал объектом внимания западной историографии и прессы. *Результаты и обсуждение.* Археологические исследования в Самарканде и его древней части – Афросиабе – в XIX и XX вв. были неразрывно связаны с деятельностью местных и российских ученых, особенно открытие обсерватории Улугбека В.Л. Вяткиным и проведение масштабных раскопок принесли важные научные результаты. В этом процессе такие исследователи, как В.В. Бартольд, Н.И. Веселовский, А.Л. Кун, проводили исследования в области источниковедения, архитектурных памятников, эпиграфики и этнографии, способствовали созданию музеев и деятельности научных обществ. Также французские и немецкие экспедиции изучали археологию, этнографию и культурное наследие региона и представляли собранные материалы европейским научным кругам, в результате чего Самарканд стал важным объектом исследований в мировой историографии. *Заключение.* Хотя Самарканд изучался немецкими,

французскими и российскими историками с использованием различных научных подходов, их исследования дополняют друг друга. Несмотря на заметное идеологическое влияние в некоторых работах, критический и сравнительный анализ источников позволяет глубже понять историю города.

Ключевые слова: Самарканд, Центральная Азия, научные экспедиции, российские, немецкие и французские историки, зарубежные исторические источники, научные статьи и архивные материалы.

Для цитирования: Имомов У.И. Освещение истории Самарканда в зарубежных источниках: историко-исторический анализ работ немецких, французских и российских историков // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 3. С. 465–477. (На англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_465-477

Introduction. The city of Samarkand is one of the most ancient and historically rich settlements in Central Asia, which played an important role in the development of not only the region, but also world civilization. Located at the crossroads of the Great Silk Road, this city developed as a political, economic, scientific and cultural center at different times, attracting the attention of many tourists, historians and researchers. Especially in the 19th-20th centuries, scientific research conducted by European and Russian scientists formed important sources in the study of the history of Samarkand. Works written by German, French and Russian historians play an important role in illuminating the historical processes of Samarkand from ancient times to the Timurid era and subsequent periods. These studies put forward different views on the archeology, architectural monuments, political events, cultural life and economic relations of the city. At the same time, it can be seen that in foreign sources the interpretation of the history of Samarkand is often formed depending on the political views of the authors, scientific schools and the spirit of the era.

The main purpose of this article is to analyze the level of coverage of the history of Samarkand in the works of German, French and Russian historians, to conduct a comparative study of their scientific approaches and conclusions, and to determine the place of these sources in modern historiography. During the study, the similarities and differences in the reflection and interpretation of the history of Samarkand are shown on the basis of foreign historical literature, scientific articles and archival materials. The scientific significance of the article is that it serves to determine the place of foreign historiography in the study of the history of Samarkand, to analyze the views of various historical schools, and to enrich national historiography. This creates an opportunity to more deeply understand the place and significance of Samarkand in world history.

Literature analysis and methodology. Samarkand was, first of all, one of the major cultural centers of Central Asia, which had long been formed, but at the same time it was also strategically important for European countries and was one of the major cities of the Bukhara Emirate. The ruling circles of the Russian Empire, through merchants, tourists, natural scientists and other representatives, sought to consistently study the natural resources, economic system and military potential of the region. Therefore, before military campaigns, special scientific expeditions were organized, and mountain ranges, farming and craft industries, as well as political relations between local states were studied.

Information about Samarkand written by Russian authors can be divided into diplomatic mission documents, reports of military expeditions, road maps and statistical collections. Although scientific data collection in the Russian Empire began in the late 17th century, detailed descriptions of Samarkand began to appear mainly in the diaries and works of people who visited these places at the beginning of the 19th century. One of such authors was E.K.Meyendorff, an ambassador sent to Bukhara in the first half of the 19th century. Although his main task was not to study Samarkand, his works contained important historical information about the Zarafshan Valley, the population of the region, and Samarkand. E.K.Meyendorff visited the Bukhara Emirate in 1820 as part of the official embassy mission of the Russian Empire. At that time, the Bukhara Emirate was in the Mangid period, and the state administration was in the hands of Emir Heydar. In his work, E.K.Meyendorff first listed

the cities of the Miyankol oasis, and then focused on Samarkand. The Miyankal region was mentioned in this period in relation to the territory between the Akdarya and Karadarya rivers, and although this area was not very large, it was the center of the emirate's agriculture. According to him, the cities of Karmana, Payshamba, Ziyouddin, Khatirchi, Kattakurgan, Yangikurgan, Karshikeldikurgan, and Chelak were located in the Miyankal oasis (Meyendorff E.K., 1870: 3–4). The above-mentioned territories were the centers of the beyliks, and the author wrote these territories as cities. E.K.Meyendorff noted that the emir of Bukhara visited Samarkand every year. This tradition is associated with the Timurid rulers, and although Samarkand, which was the center during the Timurid period, did not fulfill the role of the capital in later periods, it was an important, strategic point of Central Asia. During this period, the ruler of the state was called the emir.

In 1867, the Russian Empire established the Turkestan general-governorate in the second stage of the colonization of Central Asia, and from that time on, extensive scientific study of the country began. In fact, this process began earlier, and after the capture of the city by the Russian Empire, in-depth study of Samarkand, which had been of interest for centuries, began. In the following year, in 1868, the Russian Empire organized an expedition under the leadership of V.V.Radlov for geological and geographical study of the region. The main goal of this expedition was to study the Samarkand region geologically and create a topographic map of the Zarafshan valley (Ziyaeva D.Kh., 2022: 337).

It would be correct to say that the first expeditions organized by the Russian Empire were primarily aimed at cartography. The Governor-General of Turkestan, von Kaufman, created all the conditions for Radlov to collect information about the unexplored regions of Turkestan. In 1869, in his report to the Geographical Society on the end of the expedition, V.V.Radlov provided information about the hydrographic and topographical features of the Zarafshan Valley, the population of Samarkand, in particular, the Jewish population, silk production, and Tajiks (Ziyaeva D.Kh., 2022: 341). It is clear from this that Samarkand has been multinational since ancient times, and we can also see Indian communities here. Later, V.V.Radlov also wrote an essay about the Zarafshan region, in which he mainly recorded information about the Zarafshan Valley, villages, cities in the region, water supply, and agriculture.

V.I.Mushketov's work on the geological description of the region also provided some information about Afrosiab, the ancient city of Samarkand, about Shahi Zinda, and about Amir Temur's Mausoleum. It is said that he tried to study the features of the tombstone of Amir Temur, and even took a small copy of the tombstone. Later, it was studied and presented to the Petersburg Academy of Sciences (Ziyaeva D.Kh., 2022: 342). We can also learn about the atrocities during the capture of Samarkand from the scientific work of several Russian orientalists. Kaufman led all the invasion campaigns of the Empire during this period. L.V.Kostenko, describing the capture of Samarkand by the Russian troops, writes: "Furious by the fierce resistance, von Kaufman gave the order not to take prisoners. The order was strictly carried out. 18 wounded were brutally beaten. By his order, the city of Samarkand was plundered and burned" (Kostenko L.V., 1871: 160–161).

The Russian artist V.V.Verschagin, who accompanied the Russian troops on this campaign, describes Kaufman as follows: "Now I see General Kaufman in our courtyard, judging and punishing various people. Surrounded by officers, Konstantin Petrovich sat on a marching chair and, while smoking a cigarette, without getting excited at all, gave the order: shoot, shoot, shoot" (Ziyaeva D.Kh., 2022: 344). The tragedy of the peoples of Turkestan became a triumph for Russian generals, including Kaufman, who received glory and titles for taking Samarkand, Kokand and participating in other campaigns, and his name was inscribed in gold letters on the board of the Petersburg Engineering School with the inscription "Samarkand – 1868". Kaufman also stood out as an official adaptable to different times (Mushketov I.V., 1877: 38–40).

After the capture of Samarkand by von Kaufman, the emir of Bukhara, Muzaffar, ordered the execution of the person who brought him the news of the capture of Samarkand, and he himself wept in grief. The emir of Bukhara gathered his troops and marched towards Samarkand to repel the enemy. Hearing this news, von Kaufman marched towards Bukhara. The armies of the two sides clashed at

Zirabulok on June 2, 1868, a fierce battle took place, and the emir's troops were crushed. Meanwhile, an uprising broke out in Samarkand against the invaders.

Shahrisabz, Kitab beks Jurabek and Bobobek, and the emir's son Abdumalik Tora arrived in Samarkand with an army on May 27 and, together with the rebels, fought fiercely with the military units left in Samarkand by von Kaufman under the command of Colonel Nazarov and Major Shtempel. The battle lasted 8 days. Out of the enemy force of 500 people, 275 were killed and wounded. Having learned about the events in Samarkand, von Kaufman immediately returned to Samarkand and on June 8 ordered the city to be shelled, the population to be shot indiscriminately, and the city to be burned. The population was massacred, mosques and historical monuments were burned, and ancient, unique material and spiritual monuments were taken to Petersburg. On June 2, 1868, a peace treaty was signed between Kaufman and Emir Muzaffar.

The Ministry of Internal Affairs criticized Kaufman's intention to grant the «legal status of citizens» to the residents of all cities in Turkestan and pointed out that such rights could only be enjoyed by residents of the historically formed large trade centers of Turkestan – Tashkent, Kokand, Namangan and Samarkand (Ziyaeva D.Kh., 2022: 362). As for the rest, it was intended to be granted to residents of settlements where Russians had migrated and where Russian trade had developed. Shymkent, Avliyo-ata, Kattakurgan and Turkestan were included in the list of such settlements (Chizhov V.A., 1915: 16).

Russia paid great attention to the political and social situation in Samarkand, as well as to archaeological excavations in the city. In 1874, the head of the Samarkand district, General Abramov, instructed Major Borzenkov to conduct trial excavations in Afrasiab. Borzenkov, due to his inexperience, began to conduct these amateur excavations in the northern part of the town and its outskirts, both longitudinally and transversely. At the same time, some objects of ancient times, the remains of «some» devices, were found; this was the end of the work. Borzenkov himself died soon after. M.N. Rostislavov gave some information about the excavations carried out by Borzenkov in his article for the newspaper (Ziyaeva D.Kh., 2022: 363).

In 1553, the work of the scholar Perondino "The Greatness of Tamerlane the Scythian" was published in Florence, Italy. The book put forward the first views on Amir Temur and his campaigns in Europe. It also contains valuable information about the development of the city, construction, population, and villages of Samarkand during the time of Amir Temur. Rui Gonzalez de Clavijo's "Diary of a Journey to Samarkand, to the Palace of Temur (1403–1406)" certainly ranks first among the written sources published in European languages (Spanish, English, French). This work was first published in Madrid by Gonzalez Argote de Molina. From 1582 until 1990, when Professor Lucien Keren published the last translation with extensive annotations, a total of 10 translations of the "Diary" were published, including one in Argentina, and a translation into Persian in 1958.

Von Soldern called Samarkand in the language of the Eastern peoples: "The paradise of the world – the earth – is a garden with which God is pleased" (Schubert von Soldern. 1898: 6). Norman in his work noted that Samarkand was the most luxurious city in the world after Athens, Rome and Constantinople (Henry Norman. 1902: 319). Moreover, Samarkand was equal to Athens in terms of the popularity of science and the grandeur of its monuments (Henry Norman. 1902: 248). According to Lehmann, the caravanserais of Samarkand served as a bridge between China, India and Persia during the Timurid era (Alexander Lehmann. 1852: 145). So it is clear that the coverage of the history of Samarkand was at the center of the interests of historical scholars of Western countries.

According to Fredric Starr, during this period, the English traveler Aderlard came to get acquainted with the scientific achievements of the Islamic world and, upon his return, brought back copies of the works of Eastern thinkers, which were translated into Latin and distributed throughout Europe. In later periods, it was precisely in the 15th-19th centuries that many tourists and ambassadors from Europe visited the territory of our state, and it would not be an exaggeration to say that the largest influx of them came in the 19th century. According to archival data, a total of 260 foreign tourists and researchers visited Turkestan in 1890–1898, including 75 English, 70 Germans, 57

French, 24 Austro-Hungarians, 15 Americans, 7 Danes, 4 Belgians, 4 Italians, 3 Swiss, and 1 Spaniard (Rasulova D.B. 2019: 4).

Afghanistan was a territory separating the British colony of India and the Russian colony of Central Asia. The next countries to show the greatest interest in the country were the French and Germans. At that time, these countries were also the most powerful colonial powers in Europe. During this period, the periodical press played a special role in the study of Central Asia. Its pages regularly published articles and news on the history of Turkestan, Bukhara and Samarkand, the political situation, the socio-economic situation of the region, the political situation, issues of Russian expansion, and the results of scientific expeditions. The first scientific periodical in France, the *Journal des Savants*, appeared in the 17th century. Important information on the history of the region was published in this journal in the 30s-40s of the 19th century (Ziyaeva D.Kh., 2022: 354).

Results and Discussion. The work of local archaeologists V.L.Vyatkin (1869–1932) is also noteworthy. In 1908, this scientist discovered the remains of the famous Ulugbek Observatory in Samarkand and, after many years of excavation, managed to fully open it. V.L.Vyatkin collected large archaeological collections, made a name for himself by studying and preserving the monuments of Samarkand, studied the ancient city of Afrasiab (Samarkand) and its environs, and collected a large number of historical and archaeological sources. His works "Afrasiab Fortress" and "Shepherd Father Hill" serve as the main sources in the study of Samarkand historiography (Vyatkin V.L., 1926: 41–42).

On December 15, 1896, a telegram from the Turkestan Amateur Archeological Society was sent from Tashkent to the Russian Archeological Society. It proposed plans for future archaeological and scientific expeditions in the country. In 1896, permission was granted to establish the Turkestan branch of the Russian Geographical Society in Tashkent. The branch began its activities on November 29, 1897. The Turkestan Amateur Archeological Society had already defined its functional tasks by this time. By 1901, a branch of the Society of Orientalists was opened. All of them were engaged in scientific research. Branches of the Turkestan Archeological Society were also opened. One of them was in Samarkand (Lunin B.V., 1958: 44).

It is clear from this that the Turkestan amateur archaeologists' circle did not begin its activities in a vast expanse, in a «blank space». After the Turkestan region was annexed to Russia, scientific research work was launched. He wrote about the work of N.S.Likoshin and P.Lerkhlar in 1867, and about the study of the ancient settlement of Samarkand by A.Khoroshkin in 1872. Thus, the archaeological study of Samarkand by the Russians began in the second half of the 19th century (Khoroshkin A.P., 1871: 21).

The city museum, opened in Samarkand on June 21, 1896, was an important event. The issue of opening this museum was raised several times by local historians. In 1893, D.I.Yevarnisky, an official of the Turkestan general-governorate office, published an article on this topic in the newspaper «Ukraine». On May 24, 1894, he gave a report at a meeting of the Moscow Archaeological Society. This information states that: «The captain of the 17th Turkestan battalion, L.S.Barshchevsky, collected the best examples of ancient local monuments, including many ancient objects and coins, and then developed the idea of the need to establish a museum in Samarkand as a center of historical monuments». D.I.Yevarnisky made a proposal to the Turkestan authorities to find funds for the establishment of a museum and to use the collections collected by Barshchevsky as the basis for this museum (Lunin B.V., 1958: 73).

V.V.Bartold's comments on the sources of Central Asian history have not lost their significance to this day. V.V.Bartold did not limit himself to this analytical work, but also followed archaeological excavations. An example of this is the excavations carried out at the site of the city of Afrasiab in Samarkand. In 1904, V.V.Bartold came to Central Asia for the third time. The site of the city of Afrasiab was studied in detail. Before arriving in Samarkand, V.V.Bartold expressed many ideas about future research in Tashkent on March 16, 1904. The archaeologist and local historian V.L.Vyatkin also participated in the excavations, for which V.V.Bartold published a special article about the water system in Samarkand (Bartold V.V., 1897: 35–36).

Afrasiab tried to connect the information about Samarkand given by Arab geographers of the 10th-12th centuries with research. According to V.V.Bartold, the site of the city of Afrasiab was located on the site of the Samarkand city. Until the Mongol era, it was important to determine the area of Afrasiab and the location of its buildings. V.V.Bartold also actively participated in museum work (Lunin B.V., 1958: 74).

As a result of archaeological excavations, a museum sector was formed in Central Asia. Russian orientalist expressed interest in its development in Central Asia. V.V.Bartold published an album entitled "Samarkand Mosque" related to the burial of Amir Temur. In it, the scientist showed special interest in the relationship between Muslim priests who collected written sources related to the burial of Amir Temur and Amir Temur. He analyzed terms such as tomb, supa, dakhma, madrasa, khanaqoh, and collected historical ethnographic data. The Mongols compared the funeral rites and burial methods of the Kipchaks. V.V.Bartold actively participated in resolving the issue of opening an Institute of Oriental Studies in Tashkent (Lunin B.V., 1958: 80–81).

During his scientific work, N.I.Veselovsky also studied historical architectural structures in Central Asia. When N.I.Veselovsky arrived in Samarkand, he accidentally discovered ancient finds related to Afrasiab and its surroundings. He also provided a lot of information about the architectural ensemble of Shahi Zinda in Samarkand. He presented his research at meetings of the Eastern Department. Special attention is paid to the architectural features of this building. The structure has a complex structure. He carried out a lot of work on the study of historical architectural monuments. N.I.Veselovsky headed the historical architectural expedition in Samarkand. Plans and projects of the archaeological commission were developed. V.P.Vasiliev, V.V.Radlov, K.G.Zeleman, B.R.Rozen, V.A.Zhukovsky, M.P.Botkin expressed their opinions (Ziyaeva D.Kh., 2022: 371).

In June 1895, the architect academician Pyotr Petrovich Pokryshkin and the artist Samuil Martinovich Dudin arrived in Samarkand. On August 18, N.I.Veselovsky also arrived in Samarkand. In February 1899, the Russian government allocated 13.000 rubles for the registration of Samarkand mosques. On March 3, 1899, a meeting was held with the participation of A.A.Babrinsky, N.I.Veselovsky, A.A.Spisin, D.A.Braun, M.P.Botkin, K.G.Zaleman, V.V.Radlov, V.A.Zhukovsky, academician-architect N.P.Pokryshkin, N.I.Veselovsky, and plans for further research in the region were determined. Albums of the "Samarkand Mosques" were published. These albums provide information about the mosques that existed in Samarkand in the second half of the 19th century, their number and condition (Ziyaeva D.Kh., 2022: 372).

From this it should be concluded that the Russians, proceeding from the religion of the local people in Samarkand, began to deeply study the Islamic religion and its consciousness. Research was conducted based on the information provided by archaeologist V.L.Vyatkin. On March 14, 1896, at the meeting of the Eastern Department, N.I.Veselovsky presented information about the Kutbi Chaa degum tomb to the participants of the meeting. Photographs of the Nurad-Din Basir tomb, information about the destruction of tombs occupy a special place. N.I.Veselovsky further expanded the scope of his research based on the book «Samarkand». N.I.Veselovsky was engaged in reproducing handwritten documents and understanding their historical significance when he first arrived in Central Asia. Such inscriptions were studied on the stones of the tombs of Amir Temur and his sons, as well as on the inscriptions on the tombs of Childukhtaron Shaybanii and Khoja Ahrar. In 1885, N.I.Veselovsky examined the settlements in the village of Dahbet, located 12 kilometers from Samarkand. He continued his research at the tomb of Said Ahmad Kosoni (Makhdumi Azam), (the owner of the absolute power) (Lunin B.V., 1958: 82–83).

He wrote down the construction and year of construction of the Yalangtoshbiy mosque (1028/1619). He examined the grave of Makhdumi Azam in the area around the mosque. N.I.Veselovsky, having studied the epitaphs here, stated that Yalangtoshbiy died in 1066/1655–1656. He mentioned that there was a pedestal at the corner of the entrance to the "dahma" (burial place) (Лунин В.В., 1958: 109). A.L.Kun compiled the «Turkestan Album» and was able to develop numerous photographs of ancient monuments in the region, as well as plans for architectural monuments in Samarkand. The album is a very valuable source (Kun A.L., 1872: 24–36).

I.V.Mushketev also cited valuable source information for historiography. I.V.Mushketev's first research was not accidental. Other researchers testify to his high interest in Central Asia. Historian Rosen gave his comments on his chapter on Samarkand and local ancient monuments. I.V.Mushketev studied inscriptions (in Arabic) in Samarkand and Termez. Because Samarkand has been one of the centers of science and culture since the time of the Arabs (Mushketev I.V., 1877: 87). It is natural that there were a lot of Arabic manuscripts, books, and literature used in madrasas during the khanate period.

There was great interest in Samarkand's past. In 1881, I.I.Srezhevsky translated the collection of Rui Gonzalez de Clavijo. Clavijo was in Samarkand as an ambassador to Amir Temur in 1403–1406. Clavijo was the ambassador of the then King of Spain, Henry III, and was tasked with collecting information about the reign of Amir Temur, the customs of the peoples of the territory he conquered, the nature of Samarkand, and the local culture. Another participant in Samarkand, the artist N.E.Simakov, was engaged in registering ancient cultural monuments in Samarkand and its environs. His research was reflected in the album «Art of Central Asia» in 1883. The album was highly appreciated by many researchers, in particular by V.V.Stasov. It can provide valuable information on the art of Central Asia. It is clear from this that the Russian Empire, along with the historical monuments and population of Samarkand, was also interested in the culture and art of the region (Simakov N.E., 1882: 92–96).

In 1867–1868, V.V.Verschagin came to Central Asia. In 1869–1870, he managed to create his large-scale painting. It was called «Sherdor Madrasa on the Registan Square of Samarkand», and in addition, he created such works as «Temur's Door», «Doors of Mosques», «Shahi Zinda Mausoleum in Samarkand». V.V.Verschagin studied the unique styles of doors built in architecture. The artist put forward detailed foundations for material culture and its emergence, color images. V.V.Verschagin was particularly interested in the archeology of Central Asia, in particular, Samarkand, as well as the nature and living standards of the population. He participated in small excavations in the field of archeology. He managed to find and register many ancient artifacts (Ziyaeva D.Kh., 2022: 373).

The process of registering the architectural monuments of the Turkestan region, including the Samarkand region, that have come down to us, was not carried out quickly. The artist L.E.Dimitriev-Kavkazsky, who came to Central Asia in 1882–1888, also showed interest in the history of material culture (Dimitriev-Kavkazsky L.E., 1894: 17). On the instructions of the Academy of Arts, the artist N.N.Sherbin-Kramarenko recorded interesting information for research in Central Asia. On November 10, 1897, this artist made his report public. In 1895, Shcherbin-Kramarenko began studying the Bibi Khanym mosque in Samarkand and carried out excavations in its courtyard. He managed to collect a rich collection in this area (Sherbin-Kramarenko N.N., 1896: 59–60).

It is no coincidence that archaeologists, geographers, scientific expeditions, as well as art historians and artists, visited the region, and it was no coincidence that this region impressed the Russians with the idea that it was a completely new world. The geographer Fedchenko, who visited the Samarkand region in the late 1860s, conducted an in-depth study of its ethnographic composition, dividing the population into Uzbek, mountain Tajik, Tajik, Jewish, Gypsy, Arab, Indian, and other categories. The author noted that the word "Sart" used in relation to the local population does not have any political or ethnographic meaning (Ziyaeva D.Kh., 2022: 374–375). For information, it is worth noting that the original meaning of the term "Sart" was considered a merchant, and after the Russian Empire colonized Central Asia, an attempt was made to create the Sart social class in this region. The Sart language. However, this attempt ended in failure (Ingeborg Baldauf. 1991: 80).

Along with his official duties, A.D.Grebekin, who managed to get acquainted with the customs, ethnic composition, origin, main occupations, and wedding ceremonies of the population of Turkestan, publishes his memoirs about the Uzbeks of the Samarkand region. In his memoirs, he listed the large tribes of the Uzbeks and specifically touched upon the concept of «prince» that existed in each tribe. In his opinion, sedentary and nomadic groups live in the region. He was able to get acquainted with the economy, customs, and wedding ceremonies of sedentary groups. Groups whose main occupation was cattle breeding constantly moved from one place to another, that is, seasonally.

This situation increased migration in the region. In his memoirs, A.D.Grebenkin studies the Tajiks of the Zarafshan oasis and analyzes their relations with the Uzbeks. In Russian studies, the Tajiks and their customs in the Zarafshan Valley aroused the same interest as the Uzbeks (Grebenkin A.D., 1872: 35–36).

S.N. Sobolev, who served as the head of the Zarafshan district, personally participated in the population census held in the Zarafshan district in the early 1870s. In his memoirs, he specifically touched upon the administrative structure of the Zarafshan valley, the ethnic composition of the population, the number of inhabitants, occupations, customs, the irrigation system, the villages of the Zarafshan valley, and ethnic units in the villages. S.N.Sobolev noted that the ethnic group called "Kyrgyz" by the Russians living in the villages of Samarkand were actually Kazakhs (Ziyaeva D.Kh., 2022: 376). The works of G.A.Aranderenko, who served in various administrative positions in the Samarkand region in 1874–1889, also contain various information about the ethnography of the population of the region. In particular, his research sheds light on the migration of ethnic peoples to the Zarafshan oasis and their current situation (Arandarenko G.A., 1889: 14).

When the Russians registered ethnic groups living in the Samarkand region, the number of other nationalities was deliberately overestimated. However, various ethnographic expeditions also recognized that the largest population in Samarkand belonged to the Uzbek nationality. In particular, N. Aristov, who shed light on the origin and lineage of the Uzbek clans of the Zarafshan valley, came to the conclusion that the Uzbeks not only ruled the Samarkand region, the Bukhara emirate, and the Zarafshan valley for centuries, but also had a numerical advantage (Ziyaeva D.Kh., 2022: 390).

The materials on which the results of scientific expeditions are written are various scientific articles, journals, diaries, illustrations, reports on the socio-economic, political and cultural life of the Turkestan region, which are distinguished by their wealth of information on the culture of the population of Samarkand, Bukhara, Turkestan, the Zarafshan Valley, the ethnic composition of the region, and the geographical appearance of the region. Articles on geographical local studies were mainly published in journals such as «Annales des voyages», «Bulletin de la Societe de Geographie», «L'Exploration», «Revue de Geographie», «Revue geographique internationale». One of the largest results of the expeditions organized by the French was published in Paris in 1878–1880 in the six-volume work of M.Sh.Ujfalvy – «Expedition scientifique Franfaise en Russie, en Sibirie etdans le Turkestan» – «French Expedition in Russia, Siberia and Turkestan». Each volume of this book has its own characteristics and is dedicated to different stages of the expedition. In particular, the second volume of the work describes the Syrdarya basins, Tashkent, Samarkand and the Yettisuv region (Ziyaeva D.Kh., 2022: 355).

Special attention is paid to the scientific data of these regions, mainly in the geological, archaeological and ethnological fields. The materials of this expedition were also presented at major scientific conferences in St. Petersburg and Paris. After the expedition was completed, various reports, materials, and articles were written. The objects captured were put on display and shown to scientists at various exhibitions in Europe. In addition, at the end of the expedition, M.Sh.Ujfalvy visited the Afrasiab, Amir Temur's Mausoleum, Shahi Zinda, Bibi Khanum, Tillakori, Sherdor and Ulugbek madrasas in Samarkand. The fact that these buildings have been the «salon» of Samarkand for centuries is evidence of this.

Bonvalot Pierre Gabriel was one of the French explorers who studied the region in depth and left behind a wealth of information. In his work «In Central Asia. From the Mountains to the Caspian Sea», he describes the unique features of Samarkand, historical monuments such as Amir Temur's Mausoleum, Shahi Zinda, Bibi Khanum, and the Koktash, which served as the foundation for the throne of Amir Temur (Bonvalot Pierre Gabriel. 1885: 243).

Jean Chaffanjon (1854–1913), who visited the Central Asian region with a special scientific expedition in 1894–1895, was a naturalist by profession and an employee of the Lyon Scientific and Historical Museum (Ziyaeva D.Kh., 2022: 356). The archaeological research conducted by Chaffanjon at the Samarkand Afrasiab monument was not successful, because for the expedition members it was not important to study the historical significance of the city, but rather to search for

unique art samples proving the existence of an ancient civilization in Afrasiab. For this purpose, the main focus was on excavating as many finds as possible. Chaffanjon, dissatisfied with the excavations, appealed to the Russian government to attract sappers. Using gunpowder, many exhibits were collected in the ruins of Afrasiab in a complex manner, which caused great damage to the city. Upon returning to Paris, Chaffanjon published interesting information about the scientific expedition in the pages of the *Journal des Debats*. It reflected archaeological research conducted in the regions of Poykand, Merv, and Afrasiab, as well as information about the historical monuments built by Amir Temur in Samarkand and Jizzakh (Departure of Mr. Chaffanjon's Scientific Expedition // *Turkestan News*. 1895: 47–48).

A trip across the Caspian Sea was organized by Hugo Kraft, a member of the Paris Geographical Society, in 1898–1899, and he traveled through Turkestan. In his works, he provided information about the major historical monuments of Samarkand, such as Amir Temur's Mausoleum, Bibi Khanum, Shahi Zinda, and Registan. The history of Samarkand from Alexander the Great to the Mongol conquest was described. Hugo Kraft This work contains ethnographic information about the clothing of the local population, Jews and Russians, and the processes of making and selling traditional handicrafts. Along with the architectural monuments and population of Samarkand, the French also left special information about the railways being built in this region. The Frenchman Francois Lissip in his correspondence specifically mentioned the 12,000 km of railways being built from Orenburg to Samarkand, from Samarkand to Peshawar, and provided the necessary information about Samarkand. The above-mentioned works were published in famous French publications and took their rightful place in European historiography. Also, material finds taken from Central Asia are still kept in the Louvre, Bern, Guimet and Trocadero museums (Ziyaeva D.Kh., 2022: 359–360).

German schools of oriental studies consist of departments of linguistics and Turkology and later this method of studying the East spread to Russian schools. One of the German specialists who conducted extensive research in the country was Max Albrecht, who arrived in Turkestan with his wife in the fall of 1893. His work, written based on the information and impressions of this trip, is distinguished by its rich information about the history and life of the country. Based on his research, Max Albrecht came to the conclusion that the Zarafshan River once flowed into the Amu Darya near the city of Chorzhu. He said that the name of the Amu Darya in Chinese means «Bread River», that is, the river that feeds the country, and that the Zarafshan Valley is the best fertile land for farming on earth (Henry Norman. 1902: 422). From this we can conclude that Zarafshan, with its central city Samarkand, has been the center of the Bukhara Emirate for various periods, as well as the existing historical state.

Conclusion. The analysis showed that, although Samarkand was studied from the perspective of different scientific schools in the heritage of German, French and Russian historians, their research forms a set of complementary sources. While the works of German scholars are focused on archaeological accuracy and source studies, French researchers focused on a cultural-aesthetic approach, and Russian historians focused on a systematic analysis of political-historical processes. These differences reflect the diversity of scientific traditions and serve to illuminate the topic in a multifaceted way. At the same time, in some works, the influence of the authors' demands of the time, ideological views or stereotypes of the colonial period is noticeable.

Although this situation has led to some one-sided conclusions, when the available information is reviewed on the basis of a critical approach, it serves as an important scientific basis for a deeper understanding of the history of Samarkand. In general, the comparative study of foreign historiography has shown itself to be an effective methodological approach to comprehensively studying the past of Samarkand. In the future, by combining these works with new archaeological finds, local sources, and modern scientific methods, it is possible to create a more complete scientific picture of the city's history. This will not only enrich the history of the region, but also contribute to the formation of a true and complete picture of Samarkand in world historiography.

Литература

- Александр Леман. Путешествие по Бухаре и Самарканду. Санкт-Петербург: 1852.
 Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестане (1874–1889). СПб: 1889.
 Бартольд В.В. Отчет о порезде на Блейнем Восток в 1893–1894 гг. СПб.: 1897.
 Вяткин В.Л. Афрасиаб – город Самарканд // Археологический очерк. Ташкент: 1926.
 Генри Норман. Все русские путешествия и исследования современной европейской России, Финляндии, Сибири, Кавказа и Центральной Азии. – Лондон: Уильям Хайнеманн, 1902.
 Гребенкин А.Д. Таджики. Узбек. Мелкие народности Заравшанского округа // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу Политехнической выставки. Выпуск 2. Состояние этнографии, техники, сельскохозяйственной экономики и естествознания. Москва: 1872.
 Дмитриев-Кавказский Л.Е. Альбом путевых заметок: «По Средней Азии: Записки чудесника» (199 рисунков). СПб: 1894.
 Зияева Д.Х. Источники и исследования по истории Узбекистана (XIX–начало XX веков). Ташкент: 2022.
 Ингеборг Бальдауф. Некоторые размышления о формировании узбекской нации. Записные книжки русского и советского мира. Берлин: 1991.
 Костенко Л.В. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. СПб: 1871.
 Кун А.Л. Туркестанский альбом. Часть историческая. 1871–1872. Ташкент: Тип. Губернатор Туркестана, 1872.
 Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане // Туркестанский кружок любителей археологии (1895–1917). Ташкент: 1958.
 Мейендорф Э.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820 г. Калькутта: 1870.
 Мушкетов И.В. О местекс рождениях золота и другикс полезных ископаемых в Туркестанском крае. Ташкент: 1877.
 Отправление научной экспедиции господина Чаффанджона // Туркестанские ведомости. Ташкент: 1895.
 Пьер Габриэль Бонвало. В Центральной Азии: от Кохистана до Каспийского моря (путешествие 1880–1882 гг.). Париж: 1885.
 Расулова Д.Б. Из истории деятельности иностранных путешественников и исследователей в Туркестане (вторая половина XIX века – начало XX века) // Научный вестник САМСУ. Самарканд: 2019. № 4.
 Симаков Н.Е. Арт Средней Азии. Выпуск 2. СПб: 1882.
 Хорошхин А. П. Из сборника статей касающихся до Туркестанского края. СПб: 1871.
 Чижев В.А. Культурное образование Константина Петровича фон Кауфмана в Туркестане. Одесса: 1915.
 Шуберт фон Солдерн. Строительные работы Самарканда. Вена: 1898.
 Щербин-Крамаренко Н.Н. По мусульманским святыням Средней Азии (путевые заметки и впечатления) // Справочная книга Самаркандской области. Выпуск 4. Самарканд: 1896.

References

- Alexander Lehman. Journey through Bukhara and Samarkand. – St. Petersburg: 1852. (In Russian)
 Arandarenko G.A. Leisure in Turkestan (1874–1889). St. Petersburg: 1889. (In Russian)
 Barthold V.V. Report on the Trip to Blenheim East in 1893–1894. – St. Petersburg: 1897. (In Russian)
 Vyatkin V.L. Afrasiab – the City of Samarkand // Archaeological Essay. – Tashkent: 1926. (In Russian)
 Henry Norman. All Russian Travels and Explorations of Modern European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus and Central Asia. – London: William Heinemann, 1902. (In English)
 Grebenkin A.D. Tajik. Uzbek. Small Peoples of the Zarafshan District // Russian Turkestan. A Collection Published for the Polytechnic Exhibition. Part 2. The State of Ethnography, Technology, Agricultural Economics and Natural Science. – Moscow: 1872. (In Russian)
 Dimitriyev-Kavkazsky L.E. Travel Notes Album: Across Central Asia: Notes of a Wonderworker (199 drawings). – St. Petersburg: 1894. (In Russian)
 Ziyaeva D.Kh. Sources and Research on the History of Uzbekistan (19th – early 20th Centuries). Tashkent: 2022. (In Russian)
 Ingeborg Baldauf. Some Reflections on the Formation of the Uzbek Nation. Notebooks of the Russian and Soviet World. – Berlin: 1991. (In Russian)
 Kostenko L.V. Central Asia and the Establishment of Russian Citizenship There. – St. Petersburg: 1871. (In Russian)
 Kun A.L. Turkestan Album. Historical Part. 1871–1872. Tashkent: Type. Governor of Turkestan, 1872. (In Russian)
 Lunin B.V. From the History of Russian Oriental Studies and Archaeology in Turkestan // The Turkestan Circle of Archaeology Lovers (1895–1917). – Tashkent: 1958. (In Russian)
 Meyendorff E.K. Journey from Orenburg to Bukhara in 1820. – Calcutta: 1870. (In English)
 Mushketov I.V. On the Origins of Gold and Other Minerals in the Turkestan Region. – Tashkent: 1877. (In Russian)

- Departure of Mr. Chaffanjon's Scientific Expedition // Turkestan News. – Tashkent: 1895. (In Russian)
- Pierre Gabriel Bonvalot. In Central Asia: from Kohistan to the Caspian Sea (Journey 1880–1882). – Paris: 1885. (In French)
- Rasulova D.B. From the History of the Activities of Foreign Travelers and Explorers in Turkestan (second half of the 19th century – early 20th century) // Scientific Bulletin of SAMSU. – Samarkand: 2019. No. 4. (In Russian)
- Simakov N.E. Art of Central Asia. Issue 2. – St. Petersburg: 1882. (In Russian)
- Khoroshkhin, A.P. From a Collection of Articles Concerning the Turkestan Region. – St. Petersburg: 1871. (In Russian)
- Chizhov V.A. The Cultural Education of Konstantin Petrovich von Kaufman in Turkestan. – Odessa: 1915. (In Russian)
- Schubert von Soldern. Construction Works of Samarkand. – Vienna: 1898. (In German)
- Shcherbin-Kramarenko N.N. On Muslim Sanctuaries of Central Asia (Travel Notes and Impressions) // Reference Book of the Samarkand Region. Issue 4. – Samarkand: 1896. (In Russian)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal

“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 478–489, 2026

Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

[https://doi.org/10.64970/3105-](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_478-489)

[241X_2026_2_3_478-489](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_478-489)

ДУХОВНАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Аманжол Кузембайұлы¹, Еркін Абиль²

¹ Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынулы
(118 Тауелсиздик ул., Костанай, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор

² Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынулы
(118 Тауелсиздик ул., Костанай, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Кузембайұлы А., Абиль Е., 2026

Аннотация. *Актуальность.* В последние годы в казахстанском обществе усилился запрос на переосмысление и новое осмысление истории советского периода. Для государств, обретших независимость, процесс деколонизации является закономерным этапом исторического развития. Однако Казахстан оказался недостаточно подготовлен к реализации подобных преобразований. В этой связи одной из важнейших задач исторической науки является объективная переоценка советского прошлого с учетом как его положительных, так и отрицательных сторон. *Цель статьи* заключается в оценке политики русификации, проводившейся руководством Советского Союза в национальных республиках. Авторы показывают, что одним из главных инструментов деградации казахского общества стало вытеснение казахского языка из общественной жизни. Для достижения этой цели советская власть осуществила ряд последовательных мер. Первым шагом стала замена арабской графики (алфавита «төте жазу», разработанного Ахметом Байтурсынулы) латинским алфавитом, который впоследствии был заменен кириллицей. Таким образом, всего за несколько десятилетий казахский народ дважды оказался фактически лишён привычной письменности. В сфере народного образования повсеместно открывались русские школы, тогда как казахский язык постепенно превращался во второстепенный и маловостребованный. Это привело к искажению норм казахской грамматики и внедрению в фонетическую систему языка чуждых ему звуков. *В результате* в 1960–1980-е годы казахская нация оказалась на грани культурной и языковой ассимиляции. Базу исследования составили официальные документы партийных и советских органов, статистические сборники, публикации периодической печати и научные монографии. *В исследовании использованы* общенаучные и общелогические методы, а также историко-генетический, историко-сравнительный и историко-типологический методы. Особое внимание уделено сопоставлению политики русификации в других национальных регионах СССР и анализу её последствий для Казахстана.

Ключевые слова: колонизация, русификация, деколонизация, алфавит, духовная сфера, Коммунистическая партия, колониальная политика.

Для цитирования: Кузембайұлы А., Абиь Е. Духовная колонизация Казахстана в советский период // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 478–489. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_478-489

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ РУХАНИ ОТАРЛАНУЫ

Аманжол Кузембайұлы¹, Еркін Абиь²

¹ Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(118 Тәуелсіздік көш., Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор

² Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(118 Тәуелсіздік көш., Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Кузембайұлы А., Абиь Е., 2026

Аңдатпа. Соңғы жылдары қазақ тарихының Кеңес үкіметі жылдарындағы тарихын қайта жазу қажеттілігін оқырман қауым талап етуде. Өз тәуелсіздігін алған елдерде отарсыздандыру процесі жүргізілуі халықтың қалауы екендігі белгілі. Қазақ билігі ондай үрдіске дайын болмады. Сондықтан да тарихшылар алдындағы негізгі мақсат Кеңес тарихына қайта оралып, оның жағымды да жағымсыз жақтарын объективті түрде бағалау міндеттері тұр. *Мақаланың негізгі мақсаты* Кеңестер одағы басшыларының ұлт аймақтарда жүргізген орыстандыру саясатына баға беру. Қазақ қоғамын деградацияға ұшыратудың негізгі жолы халықты өз тілінен айыру еді. Кеңес коммунистері осы мақсатта бірнеше бағыттарда әрекет етті. Оның алғашқы жолы Ахмет Байтұрсынұлы жасаған төте жазу графикасын латын әріптеріне ауыстыру болды. Одан кейін оны кирилл әліпбиіне көшірді. Сөйтіп азғана жылдың ішінде түгелдей бір халықты екі рет сауатсыздандырды. Халыққа білім беру ісінде жаппай орыс мектептерін ашып, қазақ тілін керексіз, қажетсіз тілге айналдырды. Соның арқасында қазақ грамматикасына қиянат жасалып, қазақтың фонетикасына жат дыбыстар енгізілді. *Нәтижесінде* өткен ғасырдың 60–80 жылдарында қазақ ұлты жойылып кетудің алдында тұрды. Авторлар материал ретінде партия кеңес ресми құжаттарын, статистика жинақтарын баспасөз бетінде жарияланған мақалалар мен монографиялық зерттеулерді пайдаланды. *Зерттеу барысында* жалпы ғылыми, жалпы логикалық әдістер үлкен көмегін тигізді. Әлбетте тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық әдістерді пайдалана отырып басқа да ұлттық өңірлерде орыстандыру саясаты қалай жүзеге асырылды, ол жерлердегі тәжірибе қазақ даласында қандай нәтижелер берді деген сұрақтарға жауап іздеді. **Түйін сөздер:** отарлау, орыстандыру, отарсыздандыру, әліпби, руханият, коммунистік партия, отарлық саясат.

Дәйексөз үшін: Кузембайұлы А., Абиь Е. Кеңестік кезеңдегі қазақстанның рухани отарлануы // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 478–489 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_478-489

SPIRITUAL COLONIZATION OF KAZAKHSTAN DURING THE SOVIET PERIOD

Amanzhol Kuzembayuly¹, Yerkin Abil²

¹ Ahmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(118 Táýelsizdik Str, Kostanay, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Professor

² Ahmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(118 Táýelsizdik Str, Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Kuzembayuly A, Yerkin Abil, 2026

Abstract. Relevance. In recent years, there has been a growing public demand to reconsider and rewrite the history of Kazakhstan during the Soviet period. It is well known that the process of decolonization has become a natural aspiration of nations that have gained independence. However, Kazakhstan was not fully prepared for such a process. Therefore, one of the primary tasks facing historians today is to reassess Soviet history and provide an objective evaluation of both its positive and negative aspects. The purpose of the article is to assess the policy of Russification implemented by the leadership of the Soviet Union in the national republics. The authors argue that one of the principal means of degrading Kazakh society was the deprivation of its native language. To achieve this objective, the Soviet authorities pursued several directions of policy. The first step was replacing the Arabic-based script (the Töte Zhazu alphabet developed by Akhmet Baitursynuly) with the Latin alphabet, which was later replaced by the Cyrillic script. *As a result*, within only a few decades the Kazakh people were effectively rendered illiterate twice. In the sphere of public education, Russian-language schools were widely established, while the Kazakh language was gradually marginalized and transformed into an unnecessary language of limited use. Consequently, the norms of Kazakh grammar were distorted, and phonetic elements alien to the Kazakh language were introduced. As a result, during the 1960s–1980s the Kazakh nation found itself on the brink of cultural and linguistic extinction. The study is based on official Communist Party and Soviet government documents, statistical collections, newspaper publications, and scholarly monographs. *The research employs* general scientific and logical methods, as well as historical-genetic, historical-comparative, and historical-typological approaches. Particular attention is paid to comparing the implementation of Russification policies in other national regions of the Soviet Union and evaluating their influence on Kazakhstan.

Keywords: colonization, Russification, decolonization, Alphabet, spirituality, Communist Party, colonial policy.

For citation: Kuzembayuly A., Abil Y. Spiritual Colonization of Kazakhstan during the Soviet Period // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 478–489. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_478-489

Введение. В первые годы независимости казахское общество нуждалось в пересмотре истории Казахстана советского времени. Однако властные структуры к этому не были готовы. В стране не был осуществлён процесс деколонизации. В верхах дискутировался основной вопрос духовности населения о государственном языке. Дискуссия о деколонизации в Казахстане вышла из академических кругов и привлекает к обсуждению самые широкие аудитории. Учёные отмечают, что деколонизация способствует развитию национальной идентичности и самоопределения.

Считаем, что исследование данной темы помогает молодежи осознать свою историю, культуру и язык, а также укрепляет чувство принадлежности к своей нации. Это важно для формирования здорового и устойчивого общества.

Материалы и методы. В статье в качестве материалов, прежде всего, использованы решения ЦК КПСС и местных партийных организации, а также постановления Совета министров СССР по вопросам образования и подготовки кадров. Монографическая

литература и материалы периодической печати дали авторам статьи раскрыть в полном объеме руссификаторскую политику руководства СССР.

В статье, используя историко-генетический и историко-сравнительный методы, делается попытка проследить историю политики КПСС и Советского правительства по русификации нерусских народов СССР на примере Казахстана.

Обсуждение. 22 ноября 1923 г. был принят декрет КазЦИК о введении делопроизводства на казахском языке. Согласно утвержденному графику, все официальное делопроизводство в казахских волостях должно было быть переведено на казахский язык с января по июль 1924 г. С целью контроля над проведением коренизации был создан специальный орган – Комиссия при КазЦИК по коренизации, а также ее губернские и уездные подразделения (Казиев, 2014:92). За 1924–1925 гг. более 40% бюджетных средств КАССР было направлено на народное образование и культурно-просветительную работу. Количество учащихся казахов в 1925 году по сравнению с 1913 г. возросло почти в 10 раз. Были открыты 20 средних специальных учебных учреждений и 13 профтехнических, работали 154 клуба, более 300 библиотек, а также избы-читальни и «красные юрты». В 1925 году в вузах СССР обучалось около тысячи студентов из Казахстана (Анисимова, 2017:26).

Одним из инструментов идейной трансформации нерусских народов СССР стала латинизация их письменности. Латинизация преследовала две цели. У национальностей, исповедовавших ислам, латинский шрифт должен был вытеснить арабский и таким образом подорвать позиции ислама и авторитет традиционных культурных лидеров. В более широком смысле латинский шрифт в данном случае считался символом интернациональной культуры и культурной революции на «востоке» и противопоставлялся кириллице, которая ассоциировалась с православной миссионерской деятельностью и российским колониализмом. Размах этой кампании, которая имела, в том числе, и определенный антирусский элемент, со временем стал столь велик, что в конце 1920-х гг. всерьез обсуждался вопрос перевода русского языка на латиницу. В частности, нарком просвещения А. Луначарский был ярким сторонником латинизации русского языка (Воронович, 2012:332).

В середине 30-х гг. партия берет курс на постепенную русификацию нерусских этносов. Русификация, как одно из имплицитных направлений языковой политики в СССР, главной целью которого является языковая гомогенизация многоязычного общества, выступала в двух формах: а) как процесс осуществления комплекса мер, нацеленных на распространение русского языка на какой-либо иной (в том числе не исконной) территории; б) результат такого процесса (графическое, лексическо-семантическое, грамматическое сближение какого-либо иного языка с русским языком) (Сулейменова:231).

На заседании партгруппы Президиума ВЦИК о языке малых народностей Севера и Сибири 10 февраля 1935 г. М. Калинин недвусмысленно заявлял: «Я считаю, что мы создаем бесконечное количество народностей, которые не имеют никаких перспектив ...на Севере есть такие большие народности, как эскимосы, вогулы и другие, у которых может быть свой язык, а остальных надо учить на русском языке» (ЦК ВКП(б) и национальный вопрос, 2009: 91). В итоге к 1938 г. число автономных областей по сравнению с 1932 г. сократилось вдвое (с 16 до 8), были упразднены 290 национальных районов, 7 тыс. национальных сельских советов, 10 тыс. национальных колхозов (Мартин, 2002:65–66).

Одним из инструментов русификации стала реформа письменности, заключавшаяся в переводе алфавитов на кириллицу. Цели этой реформы ясно видны в докладной записке директора Института языка и письменности народов СССР АН СССР В. Петросяна секретарю ЦК ВКП(б) А. А. Жданову. В частности, он отмечает: «Перевод письменности народов СССР с латинской основы на русскую основу диктуется прежде всего следующими основными мотивами: а) создать одну единую основу письменности для родного и русского язы-ка, облегчив тем самым прохождение как родного, так и русского языка; б) заменить сложный латинизированный алфавит более простым алфавитом; в) создать простые правила орфографии для родного языка и, облегчив употребление советских и интернациональных

терминов, способствовать процессу сближения между языками народов СССР». Иными словами, основная цель реформы – «способствовать процессу сближения между языками народов СССР» (Докладная записка, 1941) на базе русского языка, т.е. фактическая русификация.

Покончив с национальной интеллигенцией и ликвидировав саму возможность оппозиции в Казахстане, партия приступила к проведению в республике процесса национальной унификации, основным компонентом которой стала русификация. Было принято Постановление ЦК ВКП (б) от 27.01.1938 в котором говорилось, «что... практика насаждения национальных школ ... нанесла огромный вред делу правильного воспитания и обучения ...», а затем Постановление № 324 СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 13.03.1938 «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик», за которым последовало Постановление бюро ЦК КП Казахстана от 8.04.1938 г. «О реорганизации национальных школ». Через некоторое время появляется Постановление СНК СССР от 10.11.1940 г. «О переводе казахского языка на русский алфавит» (Киикбаев, 1968:77).

Противники перевода казахского языка на кириллицу были обвинены в национализме. «Переход на русский алфавит имел большое политическое значение и сильно способствовал дальнейшему приобщению казахского населения к культуре народов Советского Союза и в том числе русского народа. Следовательно, выступления против перехода на русский алфавит носили в известной мере националистический характер» - заявлял заведующий отделом пропаганды Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) Н. Н. Данилов в своей докладной записке секретарю ЦК ВКП(б) Г. М. Маленкову (ЦК ВКП(б), 2009).

Одновременно начала набирать компания по возвеличиванию русского народа и русского языка. В передовице «Правды» от 1 февраля 1936 г. провозглашалось: «В созвездии союзных республик первой величиной является Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика. И первым среди равных является русский народ» (Передовая статья, 1936). Именно Сталин был инициатором данной компании. То, что он был автором новой национально-государственной доктрины, Сталин подтвердил 7 ноября 1937 г., когда заявил в своем близком окружении: «Среди равных наций государства и стран в СССР самая советская, самая революционная – это русская нация» (Застольные речи Сталина, 2003:151). Официальная точка зрения теперь гласила, что все лучшее в мировой истории было сделано русскими. Распространение коммунизма было приравнено к распространению русского влияния, поэтому роль русских в новом мировом порядке была неоспоримой. Соответственно, роль русской культуры, языка и литературы также не могла вызывать никаких сомнений (Щербак, 2016:107).

Состоявшийся в конце февраля – начале марта 1954 г. пленум ЦК КПСС принял решение о начале освоения целинных и залежных земель. Об отрицательных последствиях освоения целины для казахского населения в советское время предпочитали не говорить. Однако в те годы доля казахского народа сократилась почти до 30% в общем удельном весе населения республики. Резко ухудшилась ситуация с казахским языком: сократилась сфера его применения, стали закрываться школы с казахским языком обучения, он стал применяться только на бытовом уровне. Такая языковая политика отрицательно повлияла на состояние образования на казахском языке.

Казахстанские исследователи отмечают в первую очередь негативную роль Постановления Совета министров СССР по социально-культурным вопросам № 3947 от 9 мая 1955 г., в соответствии с которым учащиеся начальных, семилетних и средних школ в союзных республиках (кроме РСФСР) освобождались от обязательного изучения языка коренной национальности союзной республики, если этот язык не является для них родным и обучение в школе велось не на языке данной республики.

Реализация этого постановления резко сократила число школ и учебных заведений с казахским языком обучения. Во второй половине 1950-х – начале 1960-х гг. многие казахские школы были реорганизованы в русские или вовсе закрыты. Всего в Казахстане в те годы было

закрыто более 700 казахских школ. В системе школьного образования республики постепенно утверждалась практика первостепенного значения в школьных программах таких предметов, как «русский язык», «русская литература».

Как свидетельствуют документы, при проверке казахских школ особое внимание уделялось изучению русского языка и русской литературы. Чиновники требовали обязательного знания русского языка учителями казахских школ. Выносили замечания, если на уроках русского языка учителя переходили на родной казахский. Вплоть до 1980-х гг. на казахский язык и казахские школы мало обращали внимания.

Казахи становятся меньшинством на своей родине, чрезмерно сокращается сфера применения казахского языка, он фактически исчезает из делопроизводства. Во время освоения целины казахская культура уступает место интернациональной русскоязычной, казахи ассимилируются в русской культурной среде. Из казахов, по сути, формируется новая социокультурная общность – «советские люди».

Резко сократилось использование национальных языков в системе школьного образования. Одним из главных мероприятий в национально-языковой области в период «хрущевской оттепели» стала школьная реформа 1958 г. Реформа предоставила родителям свободу выбора между русскими и национальными школами и сделала второй язык факультативным. Как точно заметил американский исследователь Ю. Слезкин, «теоретически казахам разрешили не изучать русский; практически русских больше не заставляли изучать казахский». (Слезкин, 2001:362). В результате доля учеников, обучавшихся на казахском языке снизилась в Казахстане с 32% в 1950 г. до 25% в 1959 г. В этот же период доля обучающихся на русском языке выросла с 65% до 73%. (Мякшев, 2015: 43).

Откровенная задача русификации этносов была поставлена XXII съездом КПСС в 1961 г. В принятой съездом Программе партии отмечался особый статус русского народа: «Опираясь на взаимную братскую помощь, в первую очередь на помощь великого русского народа, все советские национальные республики создали у себя современную промышленность, национальные кадры рабочего класса и интеллигенции, развили национальную по форме, социалистическую по содержанию культуру». Прогнозировалась ликвидация национальной государственности: «Границы между союзными республиками в пределах СССР все более теряют свое бывшее значение, поскольку все нации равноправны, их жизнь строится на единой социалистической основе и в равной мере удовлетворяются». Фактически ставилась задача унификации культуры и стирания культурных особенностей этносов СССР: «Придавая решающее значение развитию социалистического содержания культур народов СССР, партия будет содействовать их дальнейшему взаимообогащению и сближению, укреплению их интернациональной основы и тем самым формированию будущей единой общечеловеческой культуры коммунистического общества». Будущая надэтническая общность должна была говорить по-русски: «Происходящий в жизни процесс добровольного изучения, наряду с родным языком, русского языка имеет положительное значение, так как это содействует взаимному обмену опытом и приобщению каждой нации и народности к культурным достижениям всех других народов СССР и к мировой культуре. Русский язык фактически стал общим языком межнационального общения и сотрудничества всех народов СССР» (Программа Коммунистической партии. 1961). Сам Н. Хрущев, выступая на съезде, заявил следующее: «коммунисты не будут консервировать и увековечивать национальные различия ... следует со всей большевистской непримиримостью искоренять даже малейшие проявления националистических пережитков» (XXII Съезд Коммунистической партии 1962:217).

По сути, сближение и достижение единства народов без границ и с общим языком, провозглашенное Программой партии 1961 г. – это путь к деэтнизации и полному переходу на русский язык. В результате казахский язык оказался вытеснен из большинства сфер, связанных с управлением государством и партией. Слабая востребованность казахского языка привела к постепенному вытеснению его из системы образования.

Уже к 1974/1975 учебному году в ряде республик число русских школ превышало число национальных. На первом месте был Казахстан, где на русском языке учились 68% школьников (Беликов, Крысин, 2001: 398–403). Русский язык занимал все более важное место в коммуникации казахстанцев. Он стал ведущим в системе высшего и среднего образования, использовался в СМИ, бытовом общении. В Алма-Ате в конце 1980-х гг. было всего две казахские школы (Мадиева, Супрун, 2023:242). Высшее техническое образование на казахском языке отсутствовало, полный цикл от детского сада до послевузовских программ был доступен только на русском языке.

В 1971 г. со страниц авторитетного журнала «Вопросы языкознания» прозвучала следующая оценка труда разработчиков алфавитов для национальных языков первых послереволюционных десятилетий: «Попытки создавать письменность на этих языках или прилагать дальнейшие усилия языковедов для развития таких языков или диалектов едва ли целесообразны» (Суник, 1971:23). Все это постепенно привело к тому, что люди стали меньше использовать свои родные языки как в общественных, так и в личных сферах жизни. В обществе формировалось мнение о том, что в пределах всей многонациональной и многоязычной страны для полноценной коммуникации достаточно владеть только одним языком — русским. Престиж родных нерусских языков еще более понижался. «Интернационализм» (т. е. тесные связи между народами СССР) и позже «дружба народов» (т. е. еще более тесные связи между народами СССР) стали официальной догмой, которая формулировалась с помощью русского языка — новой советской *lingua franca*.

В Казахстане сложилось одностороннее двуязычие, когда казахоязычные граждане как правило владели русским, но русскоязычные казахским не владели. Одностороннее национально-русское двуязычие рассматривалось как исторически обусловленное и неизбежное, перспективное и не имеющее альтернативы. Такое ущербное, неполное двуязычие не могло обеспечить стопроцентной коммуникации между носителями различных языков, поскольку такая коммуникация осуществлялась лишь тогда, когда использовался русский язык. Когда же носители казахского языка использовали свой родной язык, русскоязычные коллеги оказывались за пределами коммуникации (Дьячков, Абрамова, 2010:55). Общесоюзная языковая политика в СССР, основанная на принципе «одностороннего двуязычия», приводила к сужению функций языков большинства нерусских этносов, не способствовала их интеграции

Повсеместными стали факты бытовой языковой дискриминации, когда моральному осуждению подвергались лица, говорившие по-казахски в присутствии лиц, не владевших им. Озбекали Жанибеков, бывший секретарь ЦК КП Казахстана по идеологии, позже вспоминал: «раньше даже чувство гордости за свой народ некоторые нетерпимые люди считали национализмом.... Среди актива Тургайской области только после двенадцати ночи можно было говорить по-казахски» (Савин И.С.). По данным Р. Абсаттарова, в Кустанайской области и в других северных областях в первой половине 1990-х гг. только 1,5% госслужащих хорошо владели казахским языком (Абсаттаров, 1995:138). В общественном дискурсе закрепился тезис о русском языке, как «втором родном» для казахов.

Русский язык для народов Советского Союза стал не только «средством межнационального общения», он фактически обслуживал наиболее важные сферы: государственную, хозяйственную, правоохранительную, военную, общественно-политическую и, в особенности, партийную деятельность в союзном, республиканском, областном и районном масштабе. Советская наука, как правило, была русскоязычной, так при формальном отсутствии запрета казахский язык в проведении исследований, все сопутствующая документация (квалификационные документы к диссертациям, отчеты по проектам) должны были оформляться на русском. Официальным языком судопроизводства, собраний, съездов, конференций, собраний был русский язык, что не исключало возможности отдельных выступлений на казахском, однако это было скорее исключением и практиковалось только в моноэтнической казахской среде. Социальные функции казахского языка ограничились

сферой национальной культуры – художественной литературы, театра, эстрады, средств массовой информации (Сулейменова).

При подготовке Конституции 1977 г. предлагалось в законодательном порядке придать русскому языку статус общегосударственного языка, однако предложение было отклонено как противоречащее «принципам ленинской национальной политики по вопросам языка» (Мякшев, 2015:46). Тем не менее, Конституция 1977 г., в отличие от Конституции 1936 г., говорила не о праве, а лишь о возможности образования на родных языках. Вопрос официального признания русского языка государственным не был снят с повестки дня и вновь был поднят при разработке в начале 1990 г. проекта закона «О языках народов СССР», в соответствии с которым русский язык провозглашался официальным языком СССР. Союзный закон о языках был принят, но с распадом СССР прекратил свое действие.

Безусловно, языковая ассимиляция в СССР не была насильственной, однако необходимо признать, что партийное руководство создало условия, когда все другие языки, кроме русского, оказались не востребованы и карьерный рост любого гражданина напрямую зависел от степени владения русским языком. В результате в СССР сложилась ситуация, когда при формальном равноправии этносов «правлящий советский режим был представлен в основном русскими, говорил по-русски, прославлял роль русских в качестве «старших братьев» в процессе строительства социализма и запрещал свободные проявления нерусского национализма» - отмечает Д. Ливен (Ливен, 2007:516–517).

Прямым следствием проведения колониальной по своей сути политики в сфере письменности стала лингвистическая русификация - сближение казахского языка и письменности с русскими, замена заимствований словами русских корней либо изменение формы заимствованных слов на более свойственную русской грамматике и фонетике. В ее рамках можно выделить фонетическую, лексическую и грамматическую русификацию казахского языка.

Фонетическая русификация заключалась в нормативном закреплении использования заимствований в казахском языке по фонетическим правилам русского языка, что привело к включению в язык несвойственных ему звуков. Еще в процессе обсуждения внедрения кириллического алфавита ряд филологов, в частности, директор Института языка, литературы и истории филиала Академии наук СССР Н. Сауранбаев, языковеды С. Кенесбаев, С. Жиенбаев, М. Балакаев, Г. Бегалиев предлагали не включать в него буквы, отражающие несвойственные казахскому языку звуки. Они были обвинены в том, что «не признают преимущества русского языка, его оборонное значение и то, что все новые научно-технические термины в языке нерусской национальности идут и должны идти через русский язык» (ЦК ВКП(б) и национальный вопрос, 2009:825).

В 1938 г. для «правильного» написания иноязычной лексики в казахский алфавит принудительно введены звуки «в, ф, х» русского языка, соответственно были обновлены и орфографические нормы. В 1940 г. в связи с переходом казахского языка с латиницы на кириллицу алфавит дополнили чуждыми казахскому, но свойственными русскому языку звуками и буквами. Следующая орфографическая реформа имела место в 1957 г. В 1978 г. правила письма были дополнены, исправлены и введены в оборот (Исхан, Оспанова, 2014: 141–144). В результате в казахском языке новые термины существовали в фонетической форме, характерной для русского языка, что привело к размыванию фонетического строя казахского языка.

Лексическая русификация заключалась в использовании заимствованных слов вместо синонимов из казахского языка. Этот процесс имел место еще в 19 – начале 20 вв., когда многие явления, процессы и институты, не имевшие аналогов в общественной жизни казахов, стали обозначаться заимствованиями, например, «ойаз» (уезд), «болыс» (волость, волостной), «казет» (газета), «жәр-менке» (ярмарка). В 1920-х гг., на волне коренизации многим терминам были найдены казахские синонимы либо образованы новые слова в соответствии с правилами казахского словообразования: «төнкеріс» (революция), «серке» (лидер), «отарба» (поезд),

«бейбауырмашыл» (интернационалист). Однако этот процесс встретил сопротивление как центрального руководства, так и части местных коммунистов.

Показательным является раздел докладной записки заведующего отделом пропгрупп Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) Н.Н. Данилова секретарю ЦК ВКП (б) Г. Маленкову, посвященный внедрению «общепринятых советских терминов» в казахский язык. В частности, в ней говорилось: «Выяснено, что с ведома секретарей ЦК КП (б) Каз. тт. Скворцова и Шаяхметова не переводившиеся до 1944 г. слова «совет» «председатель», «секретарь» стали заменяться казахскими словами «кенес», «баскарма», «катшы». Тов. Шаяхметов полагает, что указанные слова, будучи переведенными на казахский язык, стали еще ближе и понятнее широким массам казахов... Внедряя вместо слова «совет» казахский термин «кенес», партийные руководители Казахстана забывают, что слово «кенес» носит скорее бытовой оттенок и раньше, до установления советской власти в Казахстане, отнюдь не выражало понятия демократического характера. Как нам удалось выяснить, русское слово «совет» вполне понятно каждому казаху и не было особой надобности заменять его казахским термином. По мнению многих казахских партийно-советских работников, нет особой нужды заменять также слова: «секретарь», «председатель» (Айтбаев, 1990:28). В результате политики лексической русификации заимствования из русского языка в среднем составляли 70–80% новых слов в национальных языках народов Советского Союза. В первую очередь это касалось терминологии (ЦК ВКП (б), 2009: 856–857).

Грамматическая русификация заключалась в изменении синтаксиса казахского языка путем прямого калькирования словосочетаний из русского языка. Так, в 1920-х гг. в казахском языке начало применяться понятие «Ақы Заңы» в значении «гражданское право» (Костева, 2010:77). Его применение исходило из распространенного в казахском языке понимания слова Ақы как «неотъемлемое право, право обладания чем-либо», например в словосочетании «ақысын жібермеу» - «не упускать свое» или «ақы жемеу» - не обижать другого (букв. не присваивать чужую долю). Это слово еще в средние века было заимствовано из арабского. В исламском праве «хак» означает «интерес, который присущ одному лицу и не переходит к другому», в частности к этому виду прав относятся как личные имущественные и неимущественные права, так и охрана здоровья, детей, имущества, чести и достоинства, а также пользование обеспеченным государством общим достоянием: материнство, отцовство, детство и т.д. Очевидно, что для казахского языка именно понятие «Ақы Заңы» охватывало все субъекты и объекты гражданско-правовых отношений. Однако, в дальнейшем от данного термина отказались в пользу прямой кальки с русского и стали пользоваться словосочетанием «Азаматтық құқық». Аналогично вместо «Ақылы істерді жүргізу Заңы» (гражданско-процессуальное право) стало применяться «Азаматтық іс жүргізу құқығы». Слово «ақы» осталось лишь в обозначении «плата за что-либо» (Қадырбай, 2023). Подобные процессы происходили и в других сферах терминологии.

Заклучение. В целом, образование и развитие сферы искусства должно было выполнить задачу подготовки кадров для технологически развитой промышленности и создать новую, советскую идентичность через разрушение традиционных, «отсталых» этнических форм. Русификация не была целью коммунистов, целью была именно "советизация", однако большая часть «советского народа» говорила по-русски, русский де-факто был государственным языком, поэтому сфера применения языков других народов с 60-х гг. XX в. стала неуклонно сужаться, особенно в тех республиках, где этому благоприятствовала демографическая ситуация (Беларусь, Украина, Казахстан, Молдавия, автономные республики России). Конечно, были те, кто не хотел «советизироваться», они объявлялись националистами (или великодержавными шовинистами, в зависимости от национальности) и ликвидировались. Именно в этом был смысл «советского интернационализма» - колониальной по своей внутренней сути концепции, призванной сформировать на базе конгломерата этносов единую имперскую надэтническую общность.

Литература

- XXII Съезд Коммунистической партии Советского Союза, 1961 — XXII Съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 июня 1961 года. Стенографический отчет. М.: Государственное издательство политической литературы, 1962. С.217.
- Абсаттаров, 1995 — Абсаттаров Р.Б. Национальные процессы: особенности и проблемы. Алма-Ата: Жалын, 1995. 245 с. С.138.
- Айтбаев, 1990 — Айтбаев У.А. Терминком и вопросы казахской терминологии // Термины и их переводы. Алма-Ата: Наука, 1990. 216 с. С.28
- Анисимова, 2017 — Анисимова И.В. Становление советской власти в Казахстане и реализация политики коренизации административного аппарата в 1920–1926 гг // Известия АлтГУ. 2017. №2 (94). С.21–27. С.26
- Беликов, Крысин, 2001 — Беликов В.И., Крысин Л.П. Социоллингвистика. М.: Изд-во РГГУ, 2001. 436 с. С.398–403.
- Воронович, 2012 — Воронович, А. А. Большевизм и национальный вопрос - от теории к практике (Терри Мартин. Империя "положительной деятельности". Нации и национализм в СССР) // Отечественные записки. – 2012. – № 1(46). С. 329–335. С.332
- Докладная записка директора Института языка и письменности народов СССР АН СССР В. Петросяна секретарю ЦК ВКП(б) А.А. Жданову об унификации алфавитов народов СССР, 1941 — Докладная записка директора Института языка и письменности народов СССР АН СССР В. Петросяна секретарю ЦК ВКП(б) А.А. Жданову об унификации алфавитов народов СССР. 25 февраля 1941 г. // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 117. Д. 256. Л. 84–88
- Дьячков, Абрамова, 2010 — Дьячков М.В., Абрамова Е.И. Об истории языковой политики в России (часть 2) // Вестник МГПУ. Серия: Филология. Теория языка. Языковое образование. 2010. №2. С.53–60. С.55.
- Застольные речи Сталина: Документы и материалы, 2003 — Застольные речи Сталина: Документы и материалы / сост. В. А. Невежин. М., 2003. С. 151.
- Исхан, Оспанова, 2014 — Исхан Б.Ж., Оспанова Б.Р. Влияние языковой политики советского режима на казахскую письменность // Международный журнал экспериментального образования. 2014. № 3–1. С. 141–144
- Казиев, 2014 — Казиев С.Ш. Политика коренизации и проблемы межэтнического доверия в Казахстане (1923–1936 гг.) // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. 2014. №4. С.90–99. С.92.
- Киикбаев, 1968 — Киикбаев Н. Торжество ленинской национальной политики в Казахстане. Алма-Ата, 1968, С.77.
- Костева, 2010 — Костева В.М. К вопросу о языковом пуризме в тоталитарных государствах // Вестник МГПУ. Серия: Филология. Теория языка. Языковое образование. 2010. №1. С.73–79. С.77
- Қадырбай — Қадырбай С.Қ. Ақы заңы: шы
- Ливен, 2007 — Ливен Д. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней. М.: Европа, 2007. 688 с. С.516–517.
- Мадиева., Супрун В.И., 2023 — Мадиева Г.Б., Супрун В.И., Русский язык в Казахстане // Нефилология. 2023. №34. С.236–248. С.242.
- Мартин, 2002 — Мартин Т. Империя позитивного действия: Советский Союз как высшая форма империализма? // Ab Imperio. - Казань, 2002, - № 2. - С. 55- 87. С.65–66.
- Мякшев, 2015 — Мякшев А.П. Национально-языковое строительство в Советском Союзе в послевоенный период: основные направления и тенденции // Изв. Саратов. ун-та Нов. сер. Сер. История. Международные отношения. 2015. №3. С. 40–48. С.43.
- Мякшев, 2015 — Мякшев А.П. Национально-языковое строительство в Советском Союзе в послевоенный период: основные направления и тенденции // Изв. Саратов. ун-та Нов. сер. Сер. История. Международные отношения. 2015. №3. С. 40–48. С.46.
- Программа Коммунистической партии Советского Союза, 1961 — Программа Коммунистической партии Советского Союза. 1961 г. // <http://museumreforms.ru/node/13891>
- Савин — Савин И.С. Об исторических корнях современной культурно-языковой ситуации в Казахстане // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30917611&pos=5;-118#pos=5;-118.
- Слезкин, 2001 — Слезкин Ю. СССР как коммунальная квартира, или Каким образом социалистическое государство поощряло этническую обособленность // Американская русистика: веки историографии последних лет. Советский период. Самара, 2001. С. 362.
- Сулейменова — Сулейменова Э. Русификация и казахизация как языковая гомогенизация многоязычного Казахстана // Russian Language Journal: Vol. 60: Iss. 1, Article 14. С.230–254. С.238.
- Сулейменова — Сулейменова Э. Русификация и казахизация как языковая гомогенизация многоязычного Казахстана // Russian Language Journal: Vol. 60: Iss. 1, Article 14. С.230–254. С.231.
- Суник, 1971 — Суник О.П. Некоторые проблемы языкового строительства в СССР // Вопросы языкознания. 1971. № 6. С.22–25. С.23.
- ЦК ВКП(б) и национальный вопрос, 2009 — ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933–1945. М.: РОССПЭН, 2009. С.857.

ЦК ВКП(б) и национальный вопрос, 2009 — ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933–1945. М.: РОССПЭН, 2009. С.91

ЦК ВКП(б) и национальный вопрос, 2009 — ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933–1945. М.: РОССПЭН, 2009. С.825

ЦК ВКП(б) и национальный вопрос, 2009 — ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933–1945. М.: РОССПЭН, 2009. С.856–857

Щербак А.Н., Болячевец Л.С., Платонова Е.С., 2016 — Щербак А.Н., Болячевец Л.С., Платонова Е.С. История советской национальной политики: колебания маятника? // Полит. наука. 2016. №1. С100–123. С.107

References

XXII S"ezd Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuza, 1961 — XXII S"ezd Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuza. 17–31 iyunia 1961 goda. Stenograficheskii otchet. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1962. S. 217. (In Russian)

Absattarov, 1995 — Absattarov R.B. Natsional'nye protsessy: osobennosti i problemy. Alma-Ata: Zhalyln, 1995. 245 s. S. 138. (In Russian)

Aitbaev, 1990 — Aitbaev U.A. Terminkom i voprosy kazakhskoi terminologii // Terminy i ikh perevody. Alma-Ata: Nauka, 1990. 216 s. S. 28. (In Russian)

Anisimova, 2017 — Anisimova I.V. Stanovlenie sovetskoi vlasti v Kazakhstane i realizatsiia politiki korenizatsii administrativnogo apparata v 1920–1926 gg. // Izvestiia AltGU. 2017. No. 2 (94). S. 21–27. S. 26. (In Russian)

Belikov, Krysin, 2001 — Belikov V.I., Krysin L.P. Sotsiolingvistika. Moskva: Izd-vo RGGU, 2001. 436 s. S. 398–403. (In Russian)

Voronovich, 2012 — Voronovich A.A. Bol'shevizm i natsional'nyi vopros – ot teorii k praktike (Terri Martin. Imperiia «polozhitel'noi deiatel'nosti». Natsii i natsionalizm v SSSR) // Otechestvennye zapiski. 2012. No. 1 (46). S. 329–335. S. 332 (In Russian)

Dokladnaia zapiska direktora Instituta iazyka i pis'mennosti narodov SSSR AN SSSR V. Petrosiana sekretariu TsK VKP(b) A.A. Zhdanovu ob unifikatsii alfavitov narodov SSSR, 1941 — Dokladnaia zapiska direktora Instituta iazyka i pis'mennosti narodov SSSR AN SSSR V. Petrosiana sekretariu TsK VKP(b) A.A. Zhdanovu ob unifikatsii alfavitov narodov SSSR. 25 fevralia 1941 g. // RGASPI. F. 17. Op. 117. D. 256. L. 84–88. (In Russian)

D'iachkov, Abramova, 2010 — D'iachkov M.V., Abramova E.I. Ob istorii iazykovoi politiki v Rossii (chast' 2) // Vestnik MGPU. Serii: Filologiya. Teoriia iazyka. Iazykovoie obrazovanie. 2010. No. 2. S. 53–60. S. 55 (In Russian)

Zastol'nye rechi Stalina: Dokumenty i materialy, 2003 — Zastol'nye rechi Stalina: Dokumenty i materialy / sost. V.A. Nevezhin. Moskva, 2003. S. 151. (In Russian)

Iskhan, Ospanova, 2014 — Iskhan B.Zh., Ospanova B.R. Vliianie iazykovoi politiki sovetskogo rezhima na kazakhskuiu pis'mennost' // Mezhdunarodnyi zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniia. 2014. No. 3–1. S. 141–144. (In Russian)

Kaziev, 2014 — Kaziev S.Sh. Politika korenizatsii i problemy mezhetnicheskogo doveriia v Kazakhstane (1923–1936 gg.) // Vestnik LGU im. A.S. Pushkina. 2014. No. 4. S. 90–99. S. 92. (In Russian)

Kiikbaev, 1968 — Kiikbaev N. Torzhestvo leninskoi natsional'noi politiki v Kazakhstane. Alma-Ata, 1968. S. 77. (In Russian)

Kosteva, 2010 — Kosteva V.M. K voprosu o iazykovom purizme v totalitarnykh gosudarstvakh // Vestnik MGPU. Serii: Filologiya. Teoriia iazyka. Iazykovoie obrazovanie. 2010. No. 1. S. 73–79. S. 77. (In Russian)

Kadyrbai — Kadyrbai S.K. Aky zany: shy. (In Kazakh)

Liven, 2007 — Liven D. Rossiiskaia imperiia i ee vragi s XVI veka do nashikh dnei. Moskva: Evropa, 2007. 688 s. S. 516–517. (In Russian)

Madieva, Suprun, 2023 — Madieva G.B., Suprun V.I. Russkii iazyk v Kazakhstane // Neofilologiya. 2023. No. 34. S. 236–248. S. 242. (In Russian)

Martin, 2002 — Martin T. Imperiia pozitivnogo deistviia: Sovetskii Soiuz kak vysshaia forma imperializma? // Ab Imperio. Kazan', 2002. No. 2. S. 55–87. S. 65–66. (In Russian)

Miakshev, 2015 — Miakshev A.P. Natsional'no-iazykovoie stroitel'stvo v Sovetskom Soiuze v poslevoennnyi period: osnovnye napravleniia i tendentsii // Izv. Sarat. un-ta. Nov. ser. Ser. Istoriia. Mezhdunarodnye otnosheniia. 2015. No. 3. S. 40–48. S. 43. (In Russian)

Miakshev, 2015 — Miakshev A.P. Natsional'no-iazykovoie stroitel'stvo v Sovetskom Soiuze v poslevoennnyi period: osnovnye napravleniia i tendentsii // Izv. Sarat. un-ta. Nov. ser. Ser. Istoriia. Mezhdunarodnye otnosheniia. 2015. No. 3. S. 40–48. S. 46. (In Russian)

Programma Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuza, 1961 — Programma Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuza. 1961 g. (In Russian)

Savin — Savin I.S. Ob istoricheskikh korniakh sovremennoi kul'turno-iazykovoi situatsii v Kazakhstane. (In Russian)

Slezkin, 2001 — Slezkin Yu. SSSR kak kommunal'naia kvartira, ili Kakim obrazom sotsialisticheskoe gosudarstvo pooshchrialo etnicheskuiu obosoblennost' // Amerikanskaia rusistika: vekhi istoriografii poslednikh let. Sovetskii period. Samara, 2001. S. 362. (In Russian)

- Suleimenova — Suleimenova E. Rusifikatsiia i kazakhizatsiia kak iazykovaia gomogenizatsiia mnogoiazychnogo Kazakhstana // Russian Language Journal. Vol. 60. Iss. 1. Article 14. S. 230–254. S. 238. (In Russian)
- Suleimenova — Suleimenova E. Rusifikatsiia i kazakhizatsiia kak iazykovaia gomogenizatsiia mnogoiazychnogo Kazakhstana // Russian Language Journal. Vol. 60. Iss. 1. Article 14. S. 230–254. S. 231. (In Russian)
- Sunik, 1971 — Sunik O.P. Nekotorye problemy iazykovogo stroitel'stva v SSSR // Voprosy iazykoznanii. 1971. No. 6. S. 22–25. S. 23. (In Russian)
- TsK VKP(b) i natsional'nyi vopros, 2009 — TsK VKP(b) i natsional'nyi vopros. Kn. 2. 1933–1945. Moskva: ROSSPEN, 2009. S. 857. (In Russian)
- TsK VKP(b) i natsional'nyi vopros, 2009 — TsK VKP(b) i natsional'nyi vopros. Kn. 2. 1933–1945. Moskva: ROSSPEN, 2009. S. 91. (In Russian)
- TsK VKP(b) i natsional'nyi vopros, 2009 — TsK VKP(b) i natsional'nyi vopros. Kn. 2. 1933–1945. Moskva: ROSSPEN, 2009. S. 825. (In Russian)
- TsK VKP(b) i natsional'nyi vopros, 2009 — TsK VKP(b) i natsional'nyi vopros. Kn. 2. 1933–1945. Moskva: ROSSPEN, 2009. S. 856–857. (In Russian)
- Shcherbak A.N., Boliachevets L.S., Platonova E.S., 2016 — Shcherbak A.N., Boliachevets L.S., Platonova E.S. Istoriia sovetskoi natsional'noi politiki: kolebaniia maiatnika? // Polit. nauka. 2016. No. 1. S. 100–123. S. 107. (In Russian)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 490–506, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_490-506

PARADIGMATIC FEATURES OF STUDYING THE SPIRITUAL AND MORAL EVOLUTION OF PERSONALITY: A SYNTHESIS OF SOCIALIZATION PROCESSES, IDEOLOGICAL PRINCIPLES, AND WORLDVIEW CONCEPTS.

Kyrkymbekova Altynai¹, Nurat Ilyas²

¹Al-Farabi Kazakh National University
(95, Kabanbay batyr Str., 050000 Almaty, Kazakhstan)
Senior Lecturer of the Department of Turkish Studies and History of Eastern Countries
 <https://orcid.org/0009-0004-9682-8079>. E-mail: kyrkymbekovaaltynai@gmail.com

² Al-Farabi Kazakh National University
(95, Kabanbay batyr Str., 050000 Almaty, Kazakhstan)
Senior Lecturer of the Department of Turkish Studies and History of Eastern Countries
 <https://orcid.org/0000-0001-8152-6650>. E-mail: nuratkz01@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Kyrkymbekova A., Ilyas N., 2026

Abstract. This study examines the spiritual and moral development of individuals, emphasizing the influence of socialization and sociocultural factors. It explores the integration of axiological, cognitive, and ethical components shaping values, beliefs, and behavioral norms. The research identifies key factors such as family upbringing, education, religion, and cultural context as determinants of moral formation. The methodology combines quantitative and qualitative approaches, including literature review, empirical research, and sociological surveys. Findings highlight the pivotal role of family practices and educational institutions in internalizing moral values and norms. Special attention is given to religious and cultural narratives as frameworks for ethical comprehension. The study underscores the interplay between socialization and worldview orientations, providing insights into stable moral foundations. Practical recommendations aim to enhance educational and training programs, while theoretical findings contribute to understanding the sociocultural mechanisms influencing spiritual and moral development in an intercultural perspective.

Keywords: spiritual and moral development, socialization, worldview, education, family upbringing, religion, cultural context.

For citation: Kyrkymbekova A., Nurat I. Paradigmatic features of studying the spiritual and moral evolution of personality: a synthesis of socialization processes, ideological principles, and worldview concepts // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 490–506. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_490-506

**ТҮЛҒАНЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРЛІК ДАМУЫН ЗЕРТТЕУДІҢ
ПАРАДИГМАТИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ӘЛЕУМЕТТІК ПРОЦЕСТЕРДІҢ,
ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРДІҢ ЖӘНЕ ДҮНИЕ ТАНЫМДЫҚ
КОНЦЕПЦИЯЛАРЫНЫҢ СИНТЕЗІ.**

Қырқымбекова Алтынай¹, Нұрат Ильяс²

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(95-үй, Қабанбай батыр көш., 050000, Алматы, Қазақстан)
Түркітану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасының аға оқытушысы
 <https://orcid.org/0009-0004-9682-8079>. E-mail: kyrkymbekovaaltynai@gmail.com

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(95-үй, Қабанбай батыр көш., 050000, Алматы, Қазақстан)
Түркітану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасының аға оқытушысы
 <https://orcid.org/0000-0001-8152-6650>. E-mail: nuratkz01@gmail.com

© әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2026

© Қырқымбекова А., Ильяс Н., 2026

Аңдатпа. Бұл зерттеу әлеуметтену мен әлеуметтік мәдени факторлардың әсеріне назар аудара отырып, жеке тұлғалардың рухани-адамгершілік дамуын зерттейді. Ол құндылықтарды, сенімдерді және мінез-құлық нормаларын қалыптастыратын аксиологиялық, когнитивтік және этикалық компоненттердің интеграциясын зерттейді. Зерттеу моральдық дамудың детерминанттары ретінде отбасы тәрбиесі, білім, дін және мәдени контекст сияқты негізгі факторларды анықтайды. Әдістеме әдебиеттерге шолуды, эмпирикалық зерттеулерді және социологиялық сауалнаманы қоса алғанда, сандық және сапалық тәсілдерді біріктіреді. Нәтижелер отбасылық дәстүрлер мен тәрбие мекемелерінің адамгершілік құндылықтар мен нормаларды меңгерудегі шешуші рөлін көрсетеді. Этикалық түсінудің негізі ретінде діни және мәдени әңгімелерге ерекше көңіл бөлінеді. Зерттеу тұрақты моральдық негіздер туралы түсінік беретін әлеуметтену мен идеологиялық бағыттардың өзара әрекеттесуін көрсетеді. Практикалық ұсыныстар білім беру және оқыту бағдарламаларын жетілдіруге бағытталған, ал теориялық тұжырымдар мәдениетаралық көзқарас тұрғысынан рухани-адамгершілік дамуға әсер ететін әлеуметтік-мәдени тетіктерді түсінуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: рухани-адамгершілік даму, әлеуметтену, дүниетаным, білім, отбасы тәрбиесі, дін, мәдени контекст.

Дәйексөз үшін: Қырқымбекова А., Нұрат И. Тұлғаның рухани-адамгершілік дамуын зерттеудің парадигматиялық ерекшеліктері: әлеуметтік процестердің, идеологиялық принциптердің және дүниетанымдық концепцияларының синтезі // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 490–506 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_490-506

**ПАРАДИГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ДУХОВНОГО И
МОРАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ: СИНТЕЗ ПРОЦЕССОВ СОЦИАЛИЗАЦИИ,
ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ И МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЙ.**

Қырқымбекова Алтынай¹, Нұрат Ильяс²

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
(д. 95, ул. Кабанбай батыра, 050000, Алматы, Республика Казахстан)
Старший преподаватель кафедры тюркологии и истории восточных стран
 <https://orcid.org/0009-0004-9682-8079>. E-mail: kyrkymbekovaaltynai@gmail.com

² Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
(д. 95, ул. Кабанбай батыра, 050000, Алматы, Республика Казахстан)
Старший преподаватель кафедры тюркологии и истории восточных стран
 <https://orcid.org/0000-0001-8152-6650>. E-mail: nuratkz01@gmail.com

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Кыркымбекова А., Ильяс Н., 2026

Аннотация. В данном исследовании рассматривается духовное и нравственное развитие личности с акцентом на влияние социализации и социокультурных факторов. Исследуется интеграция аксиологических, когнитивных и этических компонентов, формирующих ценности, убеждения и нормы поведения. В исследовании выделяются ключевые факторы, такие как семейное воспитание, образование, религия и культурный контекст, как определяющие факторы нравственного формирования. Методология сочетает количественные и качественные подходы, включая обзор литературы, эмпирические исследования и социологические опросы. Результаты подчеркивают ключевую роль семейных традиций и образовательных учреждений в усвоении моральных ценностей и норм. Особое внимание уделяется религиозным и культурным нарративам как основам этического понимания. Исследование подчеркивает взаимодействие между социализацией и мировоззренческими ориентациями, давая представление о стабильных моральных основах. Практические рекомендации направлены на улучшение образовательных и учебных программ, а теоретические выводы способствуют пониманию социокультурных механизмов, влияющих на духовное и нравственное развитие в межкультурной перспективе.

Ключевые слова: духовное и нравственное развитие, социализация, мировоззрение, образование, семейное воспитание, религия, культурный контекст.

Для цитирования: Кыркымбекова А., Нурат И. Парадигматические особенности изучения духовного и морального развития личности: синтез процессов социализации, идеологических принципов и мировоззренческих концепций // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 490–506. (На англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_490-506

Introduction. Modern society is undergoing profound transformations that present complex challenges directly impacting the process of spiritual and moral development of individuals. In the context of globalization, rapid digitalization, and accelerating cultural changes, the study of spiritual and moral development acquires special scientific significance, as it involves the integration of axiological, cognitive, and ethical components of personality. According to the research of Elnur Temirkanovna Adilova, Olga Khabizhanovna Aimaganbetova, and Nazira Sadykova, value orientations represent a complex socio-psychological phenomenon that characterizes the direction and content of an individual's activity. These orientations determine a person's overall approach to the world, other people, and themselves, reflecting social, cultural, and moral-ethical aspects (Adilova et al. 2022:6).

Furthermore, a study dedicated to the phenomenon of tolerance and intolerance revealed that the values and worldview orientations of Kazakhstani students are shaped under the influence of mentality, gender differences, and social factors. The findings highlight contradictions between tolerant and intolerant aspects, indicating the complex nature of socialization processes and moral development (Aimaganbetova et al. 2022:15).

Despite the accumulated knowledge in psychology, sociology, and philosophy, several unresolved questions remain regarding the influence of socialization processes and worldview orientations on the formation of value foundations and moral norms. The relevance of this research is conditioned by the loss of universality of traditional mechanisms of value regulation under the impact of social, technological, and cultural changes. Spiritual and moral development is viewed as

a multifaceted phenomenon that includes the internalization of moral norms, the transformation of behavioral strategies, and the creation of worldview constructs. This requires a systematic approach to analyzing the interaction of individuals with the sociocultural environment and external factors.

Spiritual and moral development of an individual is a multifaceted and continuous process driven by the integration of social, cultural, and axiological determinants that influence the formation of a system of moral and ethical attitudes and normative-regulative behavioral principles. Through the process of socialization, individuals assimilate transcendental and existential categories, forming a stable worldview paradigm that includes philosophical, religious, and ethical-deontological components. These components shape their capacity for reflection, self-awareness, and critical analysis of their value orientations. The development of empathetic and altruistic dispositions, as well as skills in self-regulation and moral authenticity, enables individuals to construct an autonomous ethical system integrated into the structure of their existential experience. Spiritual and moral formation, linked to axiological and ontological inquiries, determines the cognitive and behavioral competencies of the individual, shaping their ability to adapt and engage constructively within multicultural and multidisciplinary contexts.

The aim of this study is to analyze the features and dialectical interconnection of spiritual and moral formation, socialization, and worldview orientations, as well as to identify the determining influence of social and cultural factors on the formation of an individual's axiological and moral-ethical beliefs. To achieve this goal, the following research tasks were formulated:

- Analyze and critically evaluate existing theoretical concepts and empirical data within the context of spiritual and moral development, as well as identify current trends and methodological gaps in this field;
- collect and analyze an empirical base through comprehensive sociological and psychological surveys using questionnaires and interviews to explore the relationship between socialization processes and worldview in the context of personal development;
- apply comparative-analytical methods to study the impact of various social institutions, such as family upbringing, educational practices, religious beliefs, and cultural contexts, on the development of moral and spiritual qualities in individuals;
- formulate theoretical conclusions and hypotheses that contribute to a deeper understanding of the interaction between spiritual and moral development, socialization, and worldview, and test correlational and comparative methods to uncover hidden patterns among the studied variables.

The study adopts an interdisciplinary approach that incorporates elements of psychology, sociology, and philosophy, allowing for a more comprehensive exploration of the complex nature of spiritual and moral formation and its socio-cultural determinants.

The research hypothesis assumes that the spiritual and moral formation of an individual, along with the processes of their socialization and the development of worldview orientations, is determined by the complex interplay of sociocultural, educational, and religious determinants, including the influence of family upbringing and cultural context. This, in turn, contributes to the construction of axiological orientations and moral-ethical value systems of the individual.

The novelty of the study lies in the interdisciplinary analysis of the interaction between social, cultural, and educational factors influencing the spiritual and moral development of the individual, with a focus on family upbringing, religion, and cultural context. The significance of this work lies in advancing theoretical models of socialization, which facilitates the development of effective strategies for fostering moral values and harmonious personal growth in educational and upbringing practices.

Materials and methods of research. Socialization plays a key role in shaping the spiritual and moral principles and axiological orientations of an individual. Interaction with parents, educators, and peers facilitates the integration of moral norms and value systems, as well as the development of moral judgment and ethical reflection. As Alison Fasoli notes, the process of discussing spiritual and moral dilemmas and the regulated norms of everyday behavior significantly influences the axiological

transformation of the individual, fostering the internal integration of ethical and religious norms (Fasoli, 2020: 482).

In David Farrugia's article, emphasis is placed on the idea that modern educational and professional training programs are aimed not only at developing professional competencies but also at fostering the spiritual and moral qualities necessary for successful integration into sociocultural and labor practices (Farrugia, 2019:49). These programs promote the development of responsibility, discipline, and collectivism, which form a fundamental part of spiritual and moral formation.

In turn, Sam Hardy highlights the importance of religious and spiritual experiences in shaping the moral consciousness of adolescents. Similarly, researchers such as Patrick King and Sarah Schnitker underscore the significance of social institutions, such as family upbringing, educational systems, and religious organizations, in forming moral and ethical orientations through institutionalized practices and social norms (King et al. 2020: 592).

In the article "Spiritual and Moral Guidelines in the Value System of Young Students within the Framework of Regional Society," authors G.B. Kosharnaya and L.T. Tolubaeva conduct a multilayered study on the spiritual and moral orientations of youth within the context of regional axiological structures. They focus on the systemic interrelation between the processes of forming spiritual and moral values and their influence on students' cognitive-emotional behavior and worldview orientation. The primary emphasis is placed on analyzing sociocultural factors such as family, educational institutions, and local communities in the context of their impact on the institutionalization and structuring of these guidelines. The authors highlight that active integration of youth into social and cultural practices contributes to the consolidation and strengthening of these value systems. The study employs both qualitative and quantitative methods of empirical analysis, including surveys and interviews, which allowed the identification of key spiritual and moral guidelines and an examination of their impact on behavioral patterns and the worldview dynamics of youth within a specific regional context (Kosharnaya et al. 2013: 15).

Western researchers such as Richard Lerner, Erin Dowling, and Pamela Anderson have undertaken foundational studies in the field of Positive Youth Development (PYD), exploring its significance in shaping personal characteristics and civil society. Their research focuses on analyzing the impact of various aspects of positive development on the processes of spiritual and moral education for youth. In their works, Lerner, Dowling, and Anderson emphasize that the concept of PYD encompasses the development of both personal traits and social skills, which play a critical role in the successful integration of youth into sociocultural spaces. They stress that these skills and qualities ensure young people's ability to adapt and actively participate in society, which in turn fosters sustained civic engagement (Lerner, 2003: 176).

In their sociological practice, researchers Merrill and Fivush emphasize the importance of family traditions and narratives shared by older family members, viewing them as a critical factor in shaping the uniqueness and spiritual-moral values of youth. These narratives not only help young people internalize cultural and family traditions but also foster a profound sense of identity and belonging to a specific social and cultural group. This influence significantly impacts the formation of social identity across various age groups and the development of value orientations, which play a crucial role in the socialization process (Merrill, 2016: 83).

A significant contribution to the methodology of moral education research was made by William Overton, who developed theoretical foundations and methodological approaches linking personality development with the context of relationships and systemic approaches. His studies highlight that personality formation is a complex, multifaceted system involving the interaction of numerous factors and dynamic systems. William Overton introduces the concept of relational-developmental systems, which views the individual as part of a complex network of interactions, where relationships with the environment play a central role in shaping spiritual and moral characteristics. In his research, Overton also analyzes how developmental processes within social and cultural systems influence the formation of personal traits, emphasizing that these factors are essential for a comprehensive understanding of spiritual and moral development (Overton, 2015: 30).

A key focus of theoretical investigations into the influence of the environment on personal and social well-being is the study by Heather Passmore and Mark Holder, who analyze the impact of a two-week nature engagement program on participants' emotional and social states. Their research demonstrates that mindful and active interaction with nature significantly affects spiritual and moral development, improving not only emotional well-being but also strengthening social connections. Heather Passmore and Mark Holder conclude that regular contact with nature reduces stress levels, enhances mood, and increases overall life satisfaction, as evidenced by program participants reporting improved psycho-emotional well-being and general life satisfaction (Passmore, 2016: 537).

This article analyzes the key theoretical and methodological paradigm shifts that have significantly influenced the study of social benefits arising from ecological practices, particularly in improving interpersonal interactions and deepening the sense of social connectedness. Respondents in the study emphasize the substantial enhancement of the quality of social connections, confirming the hypothesis that natural environments act as catalysts for social processes, fostering individual integration into social structures and sustaining collective well-being. Interaction with natural environments thus emerges as a mechanism for enhancing social capital, facilitating the formation of robust cooperative and altruistic relationships. The context of the study also highlights the positive impact of mindful ecological interaction on existential reflection, fostering deeper self-awareness and the realization of individual potential. The authors conclude that integrating ecological practices into educational and upbringing processes is an effective tool for cultivating spiritual and moral values in youth, emphasizing the importance of ecological awareness within the framework of value-based education.

Western researchers such as Pfeifer and Peake underscore the necessity of synergizing cognitive, socio-emotional, and ethical components within the context of individual self-development, highlighting their inseparable interconnection in the process of self-actualization. They argue that neglecting the emotional and social factors, which play a critical role in shaping moral orientations, identity, and social constructs, hinders a comprehensive understanding of the multidimensional development of personality. In their work, the authors emphasize the importance of social contexts such as family, educational, and community institutions, which, through interaction, learning practices, and empathetic development, create conditions for the cognitive and emotional transformation of individuals (Pfeifer, 2012:56). These social structures exert a foundational influence on the formation of stable moral norms and values. Within the framework of studying transcendent narratives as critical catalysts of spiritual and moral development, Schnitker, King, and Houlberg argue that transcendent narratives play a significant role in goal-setting and understanding the existential meaning of life, impacting subjective perceptions of life satisfaction and individual harmony (Schnitker et al. 2019: 276).

Ana Soares, José Pais-Ribeiro, and Isaura Silva, in their study, conduct a theoretical and methodological analysis of the factors contributing to life satisfaction among adolescents, focusing on the concept of "developmental assets." These assets are considered a set of internal and external resources that directly influence the process of spiritual, moral, and social development in youth. In their work, the researchers apply a comprehensive systemic approach, highlighting key components such as family support, academic achievements, self-esteem, and participation in social and cultural activities (Soares et al. 2019:236). These elements serve as the basis for an empirical analysis aimed at identifying the factors that enhance life satisfaction and socio-emotional well-being in adolescents, fostering their integration into social and cultural processes. Thus, the researchers' methodological approach includes both qualitative and quantitative tools, enabling an interdisciplinary analysis of the impact of developmental assets on the moral development of individuals within the context of contemporary sociocultural realities.

Abdallah Suleiman and Ronald Dahl, in turn, emphasize the integration of neurobiological data with socio-emotional theory in the context of spiritual and moral education. Their work underscores the importance of the interaction between social and emotional factors, which play a defining role in the process of forming individual and collective moral orientations. Using an interdisciplinary

approach, the authors explore how programs aimed at supporting social and emotional well-being can be effectively adapted to the neurobiological characteristics of adolescence (Suleiman et al. 2017:241). This approach offers a new perspective on the mechanisms of moral value formation, affirming the importance of social and emotional factors in the process of personal and spiritual development.

Within the framework of the theory of cultural and social constructivism, Cristina Viejo, Maria Gomez-Lopez, and Rosa Ortega-Ruiz highlight the impact of educational programs on the development of critical thinking and intercultural competence, which contribute to the formation of tolerance and respect for cultural diversity (Viejo et al. 2019:49). This study, using the methodology of pedagogical psychology and sociocultural theory, reveals the influence of educational and social institutions on the process of shaping ethical norms and spiritual values in youth. Olga Khabizhanovna Aimagambetova highlights the role of motivation in self-actualization, which is of significant importance for understanding personal evolution (Aimagambetova et al. 2024:36). Contemporary studies emphasize the importance of motivation and resilience in shaping the spiritual and moral character of an individual. Julia Krasmik, Olga Aimagambetova, and Tatyana Yancheva focus on the role of motivational profiles and resilience in the self-actualization process of athletes in their work (Krasmik et al. 2023:37).

In the studies conducted by Sabira Serikzhanovna Serikzhanova, the critical role of the social environment in shaping an individual's worldview, ideological preferences, and value orientations is highlighted. Analyzing the experiences of young Kazakhstani scholars, Sabira Serikzhanovna Serikzhanova notes that interaction with scientific and professional communities contributes not only to their professional development but also to strengthening their socio-ideological positions (Serikzhanova et al. 2019:189).

The research of Bayan Kuandykova and her colleagues, dedicated to the system of monitoring and psychological assistance for minors, underscores the important role of educational and family institutions in preventing self-destructive behavior and fostering moral development. The program of automated diagnostics developed by the authors not only identifies the psychological state of students but also creates a psychological profile of their families. This, in turn, enables the effective implementation of psychocorrection methods and improves the overall well-being of participants in the educational process (Kuandykova et al. 2023:50).

Studies by Sabira Serikzhanovna Serikzhanova and Ayan Dzhanuazakova emphasize that internal migration processes significantly influence the formation of worldview attitudes and value orientations of individuals. The movement from rural areas to large cities in Kazakhstan, such as Almaty, Nur-Sultan, and Shymkent, is associated with the need to adapt to new social conditions, which contributes to the restructuring of ideological attitudes and spiritual and moral orientations. The authors note that factors such as access to educational institutions, the desire to improve living conditions, and securing the future of children create conditions for integrating traditional cultural norms with modern urban values. This process fosters increased social cohesion and the formation of new worldview models based on the combination of personal and collective interests (Serikzhanova, 2023:2020).

The study on the characteristics of student youth socialization in modern Kazakhstan, conducted by Dauren Yerengaliyevich Nesipkaliyev, highlights the importance of socio-economic conditions and state youth policy in shaping moral and ideological attitudes. The main challenges faced by young people include unemployment, low wages, housing difficulties, and the insufficient effectiveness of state support. These factors significantly influence the socialization process, limiting opportunities for the comprehensive moral and spiritual development of individuals (Nesipkaliyev, 2022:210).

An essential aspect of the spiritual and moral evolution of individuals in a multicultural society is the examination of the relationship between religious identity and tolerance. Research by Askhat Kenesbayev and Olga Khabizhanovna Aimagambetova demonstrates that young Kazakhstanis develop religious identity heterochronously, combining social orientation with an inner experience

of religious belonging. At the same time, tolerance among youth manifests as a personal quality directed toward the acceptance of ethnocultural and religious diversity (Kenesbayev, 2023:51).

The study of the psychological well-being of Kazakhstani youth in the context of religious faith, conducted by Raikhan Sabirova and her colleagues, emphasizes the significance of religion as a factor influencing life satisfaction, interpersonal relationships, and self-esteem. The authors note that young believers exhibit higher levels of psychological well-being, including personal growth, positive relationships with others, and a sense of purpose in life, compared to non-believers or those undecided about their religious preferences (Sabirova et al. 2022:52). The identified differences in well-being levels are attributed not only to belonging to a particular religious denomination but also to the degree of involvement in spiritual practices, which fosters the development of moral orientations and enhances stress resilience. Participation in religious rituals and practices is viewed as a factor that reduces anxiety levels and provides a foundation for forming a stable worldview. The study's findings confirm the importance of integrating religious values into the youth socialization process, creating favorable conditions for their spiritual and moral growth.

The process of socialization and worldview formation significantly influences the development of the spiritual and moral dimensions of an individual, necessitating a detailed analysis of both internal and external factors. Based on theoretical and empirical data, it can be asserted that the family and educational structures are the primary agents in shaping moral values, while religious beliefs and cultural context serve as important modulators of these processes. The significance of an interdisciplinary approach lies in the need to consider not only sociocultural but also psycho-emotional aspects that affect the formation of personal orientations.

To analyze these interconnections, the study employed a combined method that incorporated both quantitative and qualitative data. Structured questionnaires and semi-structured interviews were used to collect information on the factors contributing to the formation of moral attitudes and values, as well as on the differences in the perception of these factors among various social and age groups. This approach enables a deeper understanding of how elements of socialization, such as family upbringing and participation in educational and religious institutions, influence personal development and facilitate the formation of moral orientations and social norms.

For statistical data processing, methods of correlation and factor analysis were applied, which allowed for the identification of significant relationships between variables such as cultural values, religious practices, educational context, and the spiritual and moral development of the individual. These methods ensured objectivity in identifying the factors influencing personal development and helped determine which of them play a key role in shaping moral orientations and socially acceptable norms of behavior.

Results and discussion. The objective of the methods in this study is to provide a deep and multifaceted analysis of the influence of various socio-cultural contexts and age categories on the spiritual and moral development of an individual, with a focus on the role of worldview as a key mediator in these processes. The study hypothesizes that the formation of worldview, as an integrated cognitive-emotional and socio-cultural structure, significantly impacts processes of self-identification, the development of value orientations, and social adaptation. Particular attention is given to how traditional religious and cultural beliefs serve as the foundation for moral norms and principles across different socio-cultural and age groups, as well as in the context of evolving socio-cultural realities.

Methodology and Participant Selection. To identify the multifaceted factors influencing personal development, four main socio-cultural groups were selected, each representing unique social and religious dynamics. These groups were identified based on the influence of their ethnic and religious identity on the process of socialization and the formation of spiritual orientations.

Socio-Cultural Groups:

Group 1: Representatives of the Kazakh ethnic community practicing Islam, focusing on the influence of Islamic worldview on moral values.

Group 2: Representatives of the Russian ethnic community practicing Orthodox Christianity, emphasizing the impact of Christian moral principles and their integration into daily life.

Group 3: Representatives of the Chinese ethnic community practicing Buddhism, exploring the specifics of Eastern philosophy and its influence on spiritual and moral maturity.

Group 4: Representatives of the Uyghur ethnic community practicing traditional Uyghur beliefs, with a focus on the integration of ethno-cultural and religious elements in upbringing.

Age Categories:

Group A: Youth (18–30 years), representing a dynamic group most susceptible to changes in worldview, particularly in the context of rapid social media growth and globalization.

Group B: Adults (30–50 years), representing a more established segment of society where personal beliefs and worldview were shaped by traditional social institutions.

Group C: Elderly (50+ years), whose values and moral frameworks were formed in the context of historical changes, allowing observation of the stability or flexibility of their spiritual orientations amidst transformations.

Methods of Data Collection and Analysis

To ensure objectivity and comprehensiveness, a mixed-methods approach was used, incorporating both quantitative and qualitative data collection methods.

Quantitative Analysis: Structured questionnaires were employed to examine moral values, religious beliefs, cultural features, and their impact on spiritual development. The survey included questions addressing both individual and collective aspects of socialization, such as perceptions of moral and religious norms, participation in socio-cultural events, and the influence of education and social networks on personal development.

These methods facilitated a thorough exploration of how socio-cultural elements, including family, education, religion, and broader cultural contexts, shape spiritual and moral development across diverse groups.

To Gain Deeper Insights into Participant Experiences

To gain deeper insights into participants' subjective experiences and uncover hidden connections between spiritual and social factors, semi-structured interviews were conducted. These interviews facilitated the exploration of personal stories and opinions regarding the influence of religious and cultural beliefs on their spiritual and moral development. The interviews were designed to encourage open expression while maintaining a focus on the study's core themes.

Statistical Analysis and Data Interpretation

After data collection, the information underwent multivariate statistical analysis to identify dependencies and correlations between socio-cultural and age groups, as well as their influence on spiritual and moral development. The statistical analysis included methods such as correlation analysis, multivariate regression, and cluster analysis to identify patterns based on cultural, religious, and age factors. Simultaneously, a qualitative analysis of the interviews was conducted to gain a deeper understanding of the context of personal transformations and worldview changes influenced by the social and cultural environment.

Discussion of results and conclusions

The findings of this study confirm that socialization in different cultural contexts and worldview systems has a significant impact on the spiritual and moral development of an individual. Specifically, the research revealed that different ethno-cultural and religious groups are characterized by unique socialization processes, which, in turn, influence the formation of values and moral beliefs. Worldview serves as a central element, integrating these factors into a unified system of perspectives on life, morality, and social relationships.

Additionally, it was established that the process of socialization varies across age groups, reflecting the influence of life experience and changes in the social and cultural environment.

Implications and Recommendations

Based on the data, it can be concluded that a comprehensive approach to education and upbringing is necessary, one that accounts for cultural, social, and age-specific differences in the perception of moral and spiritual values.

To ensure a more thorough and in-depth analysis, participants were categorized into distinct groups, allowing the study to examine key aspects in greater detail: moral values, religious affiliation, and forms of socialization and adaptation to contemporary socio-cultural realities. Grouping by ethnicity, religion, and age facilitated the identification of specific characteristics in the perception and formation of moral and ethical norms across different contexts.

Each group was examined in terms of the interaction between traditional and modern values, as well as the specifics of religious socialization within the context of globalization processes affecting individuals' worldviews and personal development. Respondents from different ethnic and religious communities demonstrated various approaches to moral education and social adaptation, which, in turn, highlighted the characteristics of their cultural identity and methods of integration into the broader social context.

The analysis of the collected data revealed that the process of socialization in different ethnic and religious groups significantly varies depending on historical and cultural traditions, social institutions, and the influence of religious teachings. These differences substantially impacted the formation of worldviews, moral norms, and respondents' adaptation to changing societal conditions. This emphasizes the importance of considering cultural and religious aspects in studying the processes of socialization and adaptation in the modern world.

Group 1: Representatives of the Kazakh Ethnic Community Practicing Islam (Youth Aged 18–30)

1.1. Moral Values: Most participants emphasized the fundamental role of family values, virtue, and loyalty. "Family is the foundation of our moral compass," stated one respondent. This reflects a focus on a traditional model of social identity, where family values not only serve as the foundation for personal moral principles but also play a key role in the socialization process.

1.2. Religious Influence: Participants who adhere to religious beliefs emphasized that Islam plays a significant role in shaping their moral principles and behavioral attitudes. "Islam teaches us mercy, compassion, and honesty," noted one respondent. In this context, Islamic ethics emerge as a structural component of the moral framework, shaping a system of ethical values and social behavior.

1.3. Socialization: The study highlighted the role of family and educational institutions in the socialization process, emphasizing their critical importance in youth upbringing. Family is perceived as the primary agent of socialization, while education is regarded as an institution contributing not only to intellectual development but also to the moral self-determination of individuals.

Group 2: Representatives of the Russian Ethnic Community, Orthodox Christians (Adults Aged 30–50)

2.1. Moral Values: Participants emphasize the importance of faith and family as foundational values. One respondent stated, "Orthodoxy shapes our moral principles, and family remains a constant support." This context highlights the synergy between religious and familial values as a foundation for forming social and moral identity, where religion plays an integrative role in shaping a moral code.

2.2. Religious Influence: For Orthodox participants, faith plays a decisive role in forming moral beliefs and regulating behavioral patterns. Here, religion is viewed not merely as a set of doctrines but as a key structuring force in establishing personal and social norms.

2.3. Socialization: Participants identify the educational system and church community as key players in the socialization process. The church serves not only as a spiritual guide but also as a mediator for embedding moral values in social interactions. Thus, social institutions become essential channels for transmitting moral norms and traditional religious principles.

Group 3: Representatives of the Chinese Ethnic Community, Buddhists (Adults Aged 30–50)

3.1. Moral Values: Representatives of this group emphasize the significance of harmony as a fundamental moral principle. "Buddhism teaches us to strive for harmony with the world and ourselves," said one participant. Unlike previous groups, Buddhism places a focus on inner harmony and self-awareness as vital components of moral and ethical behavior. This introduces a new perspective on moral values, where interaction with the world is viewed through the lens of inner balance and self-knowledge.

3.2. Religious Influence: For Buddhists, religious beliefs play a key role in shaping moral norms and their perception of the world, which is a distinctive feature of the Buddhist tradition. Religion is seen as a catalyst for moral and spiritual development, emphasizing inner work, self-regulation, and purification.

3.3. Socialization: In this context, participants underline the importance of social norms and cultural traditions, which, on one hand, shape moral guidelines and, on the other, facilitate individual adaptation within a specific social structure. Thus, cultural and social integration is closely linked to religious and moral development.

Group 4: Representatives of the Uyghur Ethnic Community, Practicing Traditional Uyghur Beliefs (Elderly Aged 50+)

4.1. Moral Values: The older generation of Uyghurs emphasizes the significance of family traditions and respect for elders. "We learn from our ancestors and pass their values to the next generation," noted one respondent. This underscores the importance of preserving traditional moral guidelines, which serve as the foundation for continuity and social integration within the ethnic community.

4.2. Religious Influence: Many older participants maintain adherence to traditional Uyghur beliefs, which significantly influence their moral convictions. Unlike other groups, religious and cultural practices are deeply integrated into daily life and serve as a critical factor in forming moral attitudes aligned with ethnic and cultural traditions.

4.3. Socialization: The older generation highlights the role of family and community in nurturing moral values. In their perspective, social and cultural institutions, such as family and community, are essential channels for transmitting moral norms and traditional values, fostering social and cultural continuity within the ethnic group.

Thus, a comparative analysis reveals that the influence of religion, social, and cultural environments on individuals' moral development varies across different ethnocultural groups. While Islamic and Orthodox religious traditions emphasize external social and moral structures, Buddhism and traditional Uyghur beliefs focus on the internal aspects of harmony and respect for elders. This provides deeper insights into how religious and cultural contexts shape personal and moral development within different social groups.

Additional results from the survey, which covered various aspects of spiritual and moral development, identified key correlations between socio-cultural factors, religious beliefs, and respondents' moral values.

1. The Role of Education and Moral Values (Representatives of All Groups):

The majority of study participants emphasize the importance of education as a tool for developing critical thinking and the ability to conduct moral analysis. Education is viewed not only as a means of knowledge transfer but also as a significant factor influencing the development of moral orientations. As respondents noted, "Education helps us better understand the surrounding world and make informed decisions," highlighting the integration of the educational process with individuals' ethical and moral principles.

2. The Influence of Environment and Society (Representatives of All Groups):

Respondents highlight the significance of socio-cultural factors and the environment in shaping their moral and ethical perspectives. Social interactions, surroundings, friends, and cultural traditions play a vital role in personality adaptation and socialization, directly impacting the formation of moral orientations. As participants emphasized, "The social context we live in significantly influences our

system of moral values and beliefs.” This underscores the dynamic and multifaceted nature of socialization, which occurs through interactions with external cultural and social institutions.

3. Comparative Analysis of Similarities and Differences in Responses (Within and Between Groups):

Despite general trends in defining moral values, such as the importance of family, loyalty, and compassion, significant differences in emphasis exist depending on the religious and cultural backgrounds of respondents. For instance, among Islamic Kazakhs and Orthodox Russians, the emphasis on religious beliefs is closely tied to moral principles, whereas Buddhists and Uyghurs place greater importance on harmony with the external world and respect for traditions. These differences underscore the significance of religious and cultural contexts in shaping value orientations and moral perspectives.

4. Survey Results (See Fig. 1): “Which moral values are most important to you?”

1. Socio-Cultural Group: Representatives of the Kazakh Ethnic Community Practicing Islam (Youth 18–30 Years Old):

Family Values: 40% - The priority of family values is explained by the emphasis on the importance of intra-family relationships in Islamic tradition, where the family is considered the foundation of the social structure.

Religious Beliefs: 30% - Islam plays a significant role in shaping moral orientations, where faith and religious practice are seen as integral to personal and social development.

Loyalty and Virtue: 15% - Moral categories of virtue and honesty, as behavioral foundations, are actively promoted in Islamic teachings.

Education and Knowledge: 10% - The role of education in Islamic culture is emphasized as a necessary factor for gaining truth and developing personal qualities.

Harmony with the External World and Peace: 5% - While less significant, this is important for understanding an individual’s social responsibility.

2. Socio-Cultural Group: Representatives of the Russian Ethnic Community, Orthodox Christians (Adults 30–50 Years Old):

Family Values: 35% - The value of the family as a social institution playing a key role in moral upbringing remains a cornerstone of the Orthodox worldview.

Religious Beliefs: 25% - Orthodoxy significantly influences the formation of moral orientations and behavior among respondents.

Loyalty and Virtue: 20% - The concept of virtue in the context of Christian moral teachings remains fundamental in defining personal norms.

Education and Knowledge: 10% - Education is regarded as a means of spiritual growth and forming conscious moral stances.

Harmony with the External World and Peace: 5% - While recognized, the value of harmony with the surrounding world is less emphasized compared to other groups.

3. Socio-Cultural Group: Representatives of the Chinese Ethnic Community, Buddhists (Adults 30–50 Years Old):

Harmony with the External World and Peace: 35% - Buddhism emphasizes achieving inner harmony and interaction with the external world, which defines the moral guidelines of the participants.

Family Values: 30% - Buddhists place significant importance on the family as the primary social institution preserving traditions and moral values.

Religious Beliefs: 20% - Buddhism, as a religion, shapes ethical norms focused on fostering compassion and mutual respect.

Education and Knowledge: 10% - The philosophical foundations of Buddhism also emphasize the importance of personal growth through knowledge.

Loyalty and Virtue: 5% - Loyalty in the context of Buddhism is associated with adherence to moral teachings and self-improvement.

4. Socio-Cultural Group: Representatives of the Uyghur Ethnic Community, Practicing Traditional Uyghur Beliefs (Elder Generation 50+ Years Old):

Family Values: 35% - The older Uyghur generation emphasizes family values as the foundation of social stability and personal growth.

Religious Beliefs: 30% - Traditional Uyghur religious practices influence moral upbringing and interactions with the external world.

Respect for Elders and Traditions: 20% - Key importance is given to respecting the elder generation and adhering to traditions, which are vital components of Uyghur culture.

Harmony with the External World and Peace: 10% - While maintaining relevance within the cultural context, harmony with the world is secondary to traditional values.

Education and Knowledge: 5% - Education is perceived as a necessary condition for upholding traditions and norms within the cultural community.

Results of Semi-Structured Interviews:

Semi-structured interviews were conducted with study participants to gain a more detailed understanding of their moral values, religious beliefs, and perspectives on the spiritual and moral development of individuals. This method provided qualitative data that complemented the results of quantitative analysis, allowing for a deeper exploration of individual and cultural characteristics of respondents' moral orientations.

The Role of Family and Education in Shaping Moral Values:

During the interviews, participants repeatedly emphasized the key role of family upbringing and education in shaping their moral orientations. The family was viewed as the foundation for transmitting value orientations and ethical behavior models, often through traditional and culturally conditioned practices. Particular attention was given to the inheritance of moral norms and the value of education as a tool for broadening worldviews and critically analyzing social and ethical issues.

Religious Beliefs and Spirituality as Determinants of Moral Development:

For many participants in the study group, religious beliefs and spiritual practices occupy a central role in the moral development of an individual. Respondents stated that their religious affiliation and practices shape their understanding of higher moral norms, serving as the foundation for cultivating virtues and ethical principles. Specifically, religious rituals and the influence of spiritual mentors were perceived as critical factors that strengthen moral values and spiritual beliefs within the context of cultural dynamics.

Cultural Context and the Impact of the Social Environment on Moral Values:

Participants highlighted how cultural context and social environments influence the formation of their moral beliefs. They noted that moral values are subject to change depending on the social context and cultural traditions in which a person develops. In particular, respondents pointed out differences in the perception of moral principles in multicultural versus homogeneous communities, where varying ethical standards may dominate.

The Influence of Personal Life Experience on Moral Orientations:

The understanding and interpretation of moral values also evolve under the influence of personal life events and experiences. Participants emphasized that extreme or challenging life circumstances can significantly affect moral orientations, fostering virtues such as compassion, justice, and humanism. Personal experiences, including encounters with social issues or traumatic situations, often led to a reevaluation of moral positions and shifts in priorities.

The Relevance of Moral Values in Modern Society:

In the context of globalization and social transformations, participants underscored the high importance of moral values in making ethical decisions and shaping personalities under contemporary conditions. Respondents asserted that moral beliefs serve as a basis for rational decision-making, influencing individual behavior across various social contexts, including professional, interpersonal, and cultural interactions.

The Process of Formation and Transformation of Moral Values Over a Lifetime:

The question of whether moral values can evolve over a lifetime emerged as a central theme in the interviews. Participants expressed confidence that personal growth, educational and social processes, as well as reflective analysis of one's experiences, contribute to the development of moral principles and adaptation to new moral and social challenges. This supports the theory that moral orientations can be both stable and subject to evolution in response to changing social and personal conditions.

The research results are summarized in the following table (Table 1).

Table 1

Survey Results Covering Various Aspects of Spiritual and Moral Development of the Individual

Socio-Cultural Group	Family Values (%)	Religious Beliefs (%)	Honesty and Kindness (%)	Education and Knowledge (%)	Harmony and Peace with the Surrounding World (%)	Respect for Elders and Traditions (%)
Kazakh Ethnic Community (18-30 years)	40	30	15	10	5	0
Russian Ethnic Community (30-50 years)	35	25	20	10	5	0
Chinese Ethnic Community (30-50 years)	30	20	5	10	35	0
Uyghur Ethnic Community (50+ years)	35	30	20	5	10	20

Thus, the use of semi-structured interviews in this study significantly deepened the understanding of the multifaceted and multi-level processes influencing the formation of moral values in individuals. Unlike standard quantitative methods, which provide a general overview of sociocultural trends, semi-structured interviews offer more detailed insights into respondents' subjective perceptions and individual experiences. This approach not only identifies but also enables a deeper understanding of the influence of cultural, social, and personal factors on the dynamics of spiritual and moral development.

In particular, the interview data reveal how sociocultural and religious contexts shape subjective moral orientations, while individual experiences and personal transformations refine the perception and internalization of moral norms. These findings substantially complement the quantitative data presented in earlier stages of the research and contribute to a more comprehensive analysis of the mechanisms underlying the formation of moral and spiritual principles in various sociocultural groups.

The semi-structured interview format also allows researchers to focus on cross-cultural differences in the perception of moral values and their adaptation to contemporary sociocultural changes. It is important to note that such interviews help identify hidden or subtle links between

personal worldview beliefs and broader sociocultural trends. This, in turn, facilitates a deeper understanding of the processes of socialization and cultural adaptation.

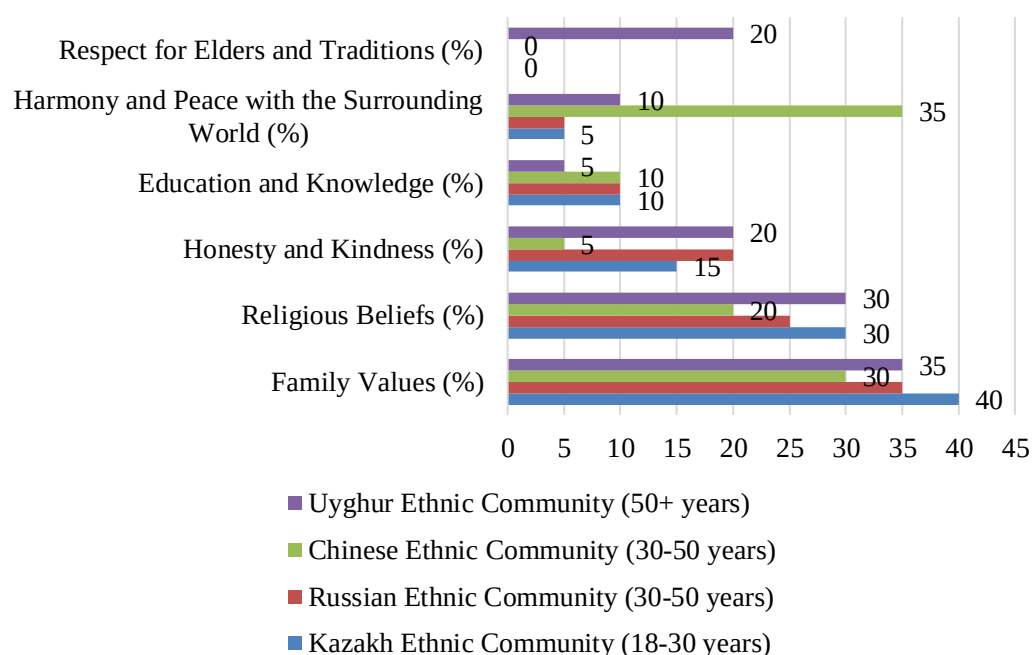

Figure 1. Percentage Indicators Reflecting Various Aspects of Spiritual and Moral Development of the Individual

Conclusion. This study examined the characteristics of spiritual and moral development of the individual, taking into account the influence of socialization and worldview. The research process included an analysis of literary sources, surveys, questionnaires among representatives of various socio-cultural groups and age categories, as well as semi-structured interviews.

The findings revealed that spiritual and moral development is closely linked to family upbringing, educational practices, religious beliefs, and cultural context. Family values, especially among youth and members of the Kazakh ethnic group, play a key role in shaping moral orientations. Religious beliefs significantly influence moral concepts, particularly among ethnic groups practicing Islam and Buddhism. The cultural context and environment also impact the development of moral values, with their importance varying depending on socio-cultural conditions. Personal life experiences and significant events can contribute to changes in moral beliefs and values.

The practical significance of the study lies in the need to consider the influence of family, religious traditions, and cultural context on the process of forming moral values when developing effective methods of education and upbringing. Future research could include more detailed statistical analysis to identify patterns and differences in moral orientations among various social and cultural groups. International comparative studies may also provide deeper insights into the impact of socialization and worldview on the development of moral norms.

The study of spiritual and moral development, considering the factors of socialization and worldview, demonstrates the multifaceted and complex nature of this process. The results confirm that aspects such as family upbringing, religious beliefs, cultural context, and personal experiences have a significant impact on the formation of moral values. It is important to note that the study did not cover all possible aspects of spiritual and moral development, leaving considerable potential for further scientific exploration. We encourage continued research on this topic, taking into account socio-cultural and political contexts.

In conclusion, the conducted research emphasizes the relevance and importance of studying spiritual and moral development and its relationship with socialization and worldview. This opens

new perspectives for a deeper understanding of human nature and the development of effective strategies for education and upbringing that contribute to the formation of ethical and moral values in future generations.

References

- Adilova E.T., Aimagambetova O.H., Sadykova N.M. (2022). Issledovanie tsennostnykh orientatsii kazakhstanskikh studentov na osnove teorii i metodiki bazovykh individualnykh tsennostei Sh. Shvarts [Study of value orientations of Kazakh students based on the theory and methodology of basic individual values by Sh. Schwartz]. *Journal of Psychological and Social Sciences*, vol. 80, no. 1. DOI: <https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v80.i1.01>. (In Russian)
- Aimagambetova O.H., Lashkova E., Adilova E.T., Sadvakasova Z.M., Sadykova N.M. (2022). Fenomen tolerantnosti/intolerantnosti kak otrazhenie radikalistskikh tendentsii v usloviyakh kazakhstanskogo obshchestva [The phenomenon of tolerance/intolerance as a reflection of radical trends in Kazakhstani society]. *Journal of Psychological and Social Sciences*, vol. 82, no. 3. DOI: <https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v82.i3.02>. (In Russian)
- Fasoli, A.D. (2020). Conversations and moral development. In L.A. Jensen (Ed.), *Oxford handbook of moral development* (pp. 482–500). Oxford University Press. (In English)
- Farrugia, D. (2019). The formation of young workers: The cultivation of the self as a subject of value to the contemporary labour force. *Current Sociology*, vol. 67, no. 1, pp. 47–63. (In English)
- King, P.E., Schnitker, S.A., & Houlberg, B. (2020). Religious groups and institutions as a context for moral development: Religion as fertile ground. In L. Jensen (Ed.), *Handbook of moral development* (pp. 592–612). Oxford University Press. (In English)
- Kosharnaya, G.B., & Tolubaeva, L.T. (2013). Spiritual moral guidelines in the system of values of young students within the regional society. *HEI News. Volga Region. Social Sciences*, vol. 3, no. 27. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/duhovno-> (In English)
- Lerner, R.M., Dowling, E.M., & Anderson, P.M. (2003). Positive youth development: Thriving as the basis of personhood and civil society. *Applied Developmental Science*, vol. 7, no. 3, pp. 172–180. https://doi.org/10.1207/S1532480XADS0703_8. (In English)
- Merrill, N., & Fivush, R. (2016). Intergenerational narratives and identity across development. *Developmental Review*, vol. 40, pp. 72–92. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2016.03.001>. (In English)
- Overton, W.F. (2015). Processes, relations, and relational-developmental-systems. In W.F. Overton, P.C.M. Molenaar, & R.M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology and developmental science: Theory and method* (Vol. 1, pp. 1–54). Wiley. (In English)
- Passmore, H.A., & Holder, M.D. (2016). Noticing nature: Individual and social benefits of a two-week intervention. *The Journal of Positive Psychology*, vol. 12, no. 6, pp. 537–546. <https://doi.org/10.1080/17439760.2016.1221126>. (In English)
- Pfeifer, J.H., & Peake, S.J. (2012). Self-development: Integrating cognitive, socioemotional, and neuroimaging perspectives. *Developmental Cognitive Neuroscience*, vol. 2, no. 1, pp. 55–69. <https://doi.org/10.1016/j.dcn.2011.07.012>. (In English)
- Schnitker, S.A., King, P.E., & Houlberg, B. (2019). Religion, spirituality, and thriving: Transcendent narrative, virtue, and telos. *Journal of Research on Adolescence*, vol. 29, no. 2, pp. 276–290. <https://doi.org/10.1111/jora.12443>. (In English)
- Soares, A.S., Pais-Ribeiro, J.L., & Silva, I. (2019). Developmental assets predictors of life satisfaction in adolescents. *Frontiers in Psychology*, 236 p. (In English)
- Suleiman, A., & Dahl, R. (2017). Leveraging neuroscience to inform adolescent health. *Journal of Adolescent Health*, vol. 60, pp. 240–248. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2016.12.010>. (In English)
- Viejo, C., Gómez-López, M., & Ortega-Ruiz, R. (2019). Building the European identity: A look at youth attitudes and the role of education. *Psicologia Educativa*, vol. 25, no. 1, pp. 49–58. (In English)
- Aimagambetova O.H., Nikolaeva Yu.K., & Rakhmalin B.R. (2024). Motivatsionnye prediktory samorealizatsii sportsmenov [Motivational predictors of athlete self-realization]. *Theoretical Hypotheses and Empirical Results*, no. 6. Retrieved from <https://ojs.scipub.de/index.php/THIR/article/view/3243>. (In Russian)
- Krasmik Yu.N., Aimagambetova O.H., Yancheva T.S. (2023). Sravnitel'nyi analiz samorealizatsii i motivatsii sportsmenov v zavisimosti ot ikh professional'noi kvalifikatsii [Comparative analysis of athlete self-realization and motivation depending on their professional qualification]. *Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya "Psikhologiya"*, vol. 3, no. 72. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2023.v84.i1.03>. (In Russian)
- Serikzhanova S.S., Abdraiymova G.S., Biekenov K.U., Burkhanova D.K. (2019). Molodye uchenye Kazakhstana: opyt postroeniya nauchnoi kar'ery [Young scientists of Kazakhstan: Experience of building an academic career]. *Sotsiologicheskie Issledovaniya*, vol. 45, no. 2, pp. 119–129. URL: <https://www.fnisc.ru/index.php?jid=7545&jn=socis>. (In Russian)
- Kuandykova B.Zh., Esimbekova A.K., Davletova A.A., Perlenbetov M.A. (2022). Sistema monitoringa i psikhologicheskoi pomoshchi nesovershennoletnim [Monitoring and psychological assistance system for minors]. *Zhurnal "Psikhologiya i Sotsiologiya"*, vol. 80, no. 1. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v80.i1.05>. (In Russian)

Serikzhanova S.S., Januzakova A.A. (2022). Motivy vnutrennei migratsii naseleniya v Kazakhstane: sravnenie trekh krupneishikh gorodov [Motives of internal migration in Kazakhstan: A comparative analysis of three largest cities]. *Psikhologiya i Sotsiologiya seriyasyn*, vol. 81, no. 2. <https://doi.org/10.26577/JPoS.2022.v81.i2.021>. (In Russian)

Nesipkaliyev D.E. (2022). Osobennosti sotsializatsii studencheskoi molodezhi v usloviyakh sovremennogo Kazakhstana (na primere g. Almaty) [Features of student youth socialization in modern Kazakhstan (on the example of Almaty)]. *Psikhologiya zhane Sotsiologiya seriyasy*, vol. 81, no. 2. <https://bulletin-psyosoc.kaznu.kz>. (In Russian)

Kenesbayev A.M., Aimagambetova O.H. (2022). Vzaimosvyaz' religioznoi identichnosti i tolerantnosti v mezhlchnostnykh otnosheniyakh molodykh kazakhstantsev [Interrelation of religious identity and tolerance in interpersonal relations of young Kazakhstanis]. *Psikhologiya zhane Sotsiologiya seriyasy*, vol. 81, no. 2. <https://bulletin-psyosoc.kaznu.kz> <https://doi.org/10.26577/JPoS.2022.v81.i2.06>. (In Russian)

Sabirova R.Sh., Alimbayeva R.T., Kapbasova G.B., Lazareva E.A., Kapasheva G.A. (2022). Psikhologicheskoe blagopoluchie kazakhstanskoi molodezhi v kontekste religioznoi very [Psychological well-being of Kazakhstani youth in the context of religious faith]. *Psikhologiya zhane Sotsiologiya seriyasy*, vol. 81, no. 2. <https://bulletin-psyosoc.kaznu.kz>. (In Russian)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 3, pp. 507–516, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_507-516

ФОРМИРОВАНИЕ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

*Хамро Хазратович Рахмонов*¹

¹ Главный научный сотрудник Научно-просветительского мемориального комплекса имени Первого Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова при Президенте Республики Узбекистан, доктор философии (PhD) по историческим наукам, доцент
E-mail: rahmonov.hamro@bk.ru

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026
© Рахмонов Х.Х., 2026

Аннотация. Социальные институты - это организованная система отношений и социальных норм, интегрирующая важные социальные ценности и процедуры, удовлетворяющие основные потребности общества. Сегодня общественная жизнь развивается органично вместе с этими учреждениями. Потому что эти институты постоянно регулируют общественно-политическую жизнь общества и оказывают практическую помощь в решении проблем, ожидающих решения в определенных сферах. В Узбекистане, наряду с другими политическими институтами, с каждым годом возрастает значение социальных институтов. В этом смысле в данной статье кратко освещена история становления и развития социальных институтов в Узбекистане. Также в статье анализируется развитие деятельности социальных институтов за годы независимости, создание правовых основ, появление новых социальных институтов, роль и значение социальных институтов в решении существующих проблем среди населения.

Ключевые слова: Социальный институт, советская власть, общественные объединения, политические партии, референдум, ННО, махалля, народные приемные.

Для цитирования: Рахмонов Х.Х. Формирование и этапы развития социальных институтов в Узбекистане // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 507–516. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_507-516

ЎЗБЕКСТАНДА ӨЛЕУМЕТТІК ИНСТИТУТТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

*Хамро Рахмонов Хазратович*¹

¹ Президент жанындағы Өзбекстан Республикасының Тұңғыш Президенті Ислам Каримов атындағы ғылыми-ағарту мемориалдық кешенінің бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдары бойынша философия докторы (PhD), доцент
E-mail: rahmonov.hamro@bk.ru

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Рахмонов Х.Х., 2026

Аңдатпа. Әлеуметтік институттар - қоғамның негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыратын маңызды әлеуметтік құндылықтар мен рәсімдерді біріктіретін қарым-қатынастар мен әлеуметтік нормалардың ұйымдастырылған жүйесі. Бүгінде қоғамдық өмір осы мекемелермен бірге органикалық түрде дамып келеді. Өйткені бұл институттар қоғамның әлеуметтік-саяси өмірін үнемі реттейді және белгілі бір салаларда шешімін күтіп тұрған мәселелерді шешуге іс жүзінде көмек көрсетеді. Өзбекстанда басқа саяси институттармен қатар әлеуметтік институттардың да маңызы жылдан-жылға артып баруда. Осы мағынада мақалада Өзбекстандағы әлеуметтік институттардың қалыптасуы мен даму тарихы қысқаша баяндалған. Сондай-ақ мақалада тәуелсіздік жылдарындағы әлеуметтік институттар қызметінің дамуы, құқықтық негіздердің жасалуы, жаңа әлеуметтік институттардың пайда болуы, халық арасындағы бар проблемаларды шешудегі әлеуметтік институттардың рөлі мен маңызы талданады.

Түйін сөздер: Әлеуметтік институт, кеңес үкіметі, қоғамдық бірлестіктер, саяси партиялар, референдум, ҰЕҰ, махалла, халық қабылдаулар

Дәйексөз үшін: Рахмонов Х.Х. Өзбекстанда әлеуметтік институттардың қалыптасуы мен даму кезеңдері // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 507–516 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_507-516

FORMATION AND STAGES OF DEVELOPMENT OF SOCIAL INSTITUTIONS IN UZBEKISTAN

Khamro Khazratovich Rakhmonov¹

¹ Chief Research Fellow, Scientific and Educational Memorial Complex named after the First President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov under the President of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences, Associate Professor
E-mail: raxmonov.xamro@bk.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Rakhmonov K.Kh., 2026

Abstract. Social institutions are an organized system of social relations and norms that integrates important social values and procedures designed to meet the basic needs of society. Today, social life develops organically alongside these institutions, as they continuously regulate the socio-political life of society and provide practical assistance in addressing problems that require solutions in specific areas. In Uzbekistan, alongside other political institutions, the importance of social institutions has been increasing year by year. In this regard, this article provides a brief overview of the history of the formation and development of social institutions in Uzbekistan. The article also analyzes the development of social institutions during the years of independence, the establishment of their legal foundations, the emergence of new social institutions, as well as the role and significance of social institutions in addressing existing problems among the population.

Keywords: social institution, Soviet government, public associations, political parties, referendum, non-governmental organizations (NGOs), mahalla, People's Reception Offices.

For citation: Rakhmonov K.Kh. Formation and Stages of Development of Social Institutions in Uzbekistan // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 507–516. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_507-516

Введение. Из истории человечества известно, что люди по своей природе ощущали потребность жить общностью, сообща решать существующие социально-экономические проблемы, находиться в постоянном согласии в общественной жизни, действовать, опираясь на различные государственные и общественные сообщества и организации. Эти объединения, первоначально имевшие очень простую структуру и функции, со временем эволюционировали в различные институциональные формы, менялись также их задачи, полномочия, структуры и названия. В настоящее время их называют общими названиями, такими как институты гражданского общества, социальные и политические институты. Сегодня общественная жизнь развивается органично вместе с этими институтами. Потому что эти институты постоянно регулируют общественно-политическую жизнь общества и оказывают практическую помощь в решении проблем, ожидающих решения в определенных сферах. В Узбекистане, наряду с другими политическими институтами, с каждым годом возрастает значение социальных институтов. По мнению исследователя М. Муллажоновой, важнейшим и мощным социально-организационным институтом является государство. Государство представляет собой сложную институциональную систему (Муллажонova М., 2006: 40).

Социальные институты — это организованная система отношений и социальных норм, интегрирующая важные социальные ценности и процедуры, удовлетворяющие основные потребности общества.

Социальные институты составляют основу общества, поскольку представляют собой относительно укрепившиеся, устойчивые во времени формы поведения (Замонов З., 2017: 67).

Основная цель социальных институтов – достижение стабильности в ходе развития общества. Функции учреждений для этой цели в основном делятся на две:

1. Удовлетворение потребностей общества;
2. Регулирование социальных процессов;

Социальный институт – это исторически сложившаяся, устойчивая и подкрепленная моральными нормами система общественных отношений. Например, семья, образование, государство, право, собственность, наука, экономика, политика, армия и т. д. То есть с течением времени увеличиваются и виды и задачи социальных институтов.

Материалы и методы. Исследователи Г. Исмаилова, Г. Маликова, М. Сувонкулов уделили внимание правовым аспектам вопроса и проанализировали организационно-правовые проблемы деятельности органов самоуправления граждан в Республике Узбекистан. Теоретико-правовые проблемы деятельности органов самоуправления граждан в Республике Узбекистан были исследованы М.Муллажоновой и М.Киргизбаевым на основе научной литературы, эмпирических наблюдений, правовых источников процессов формирования и развития институтов гражданского общества в Узбекистане, Г.Умаровой, О.Буриевым, Ф.Толиповым, В.Ишкуватовым в историческом аспекте изучены этапы формирования и развития органов самоуправления в Узбекистане.

Социально-политические, правовые, культурные аспекты органов самоуправления граждан и института махалли в Республике Узбекистан вызывают интерес у ряда зарубежных исследователей и ученых. В частности, Д. Абрамсон освещает деятельность института махалли в Узбекистане в переходный период, Э. Массикард - роль махаллей Узбекистана в развитии государства и общества, профессор Университета Цукуба Т. Дадабаев - исторические и современные основы махалли, Суда Масару - роль махалли в социальной жизни общества, исследователь Лундского университета Р. Уринбаев - реформы в системе махалли, политика социальной защиты, общественный контроль в условиях построения гражданского общества.

Результаты исследования показали, что масштаб работ, проведенных в области юриспруденции и политологии по данному вопросу, широк, а в области исторических наук - относительно невелик. Это создает необходимость проведения крупных исторических

исследований по ряду вопросов, таких как история института махалли, его традиции, историографические вопросы, его развитие, изучение в зарубежных научных центрах.

В процессе подготовки данной статьи использовались методы междисциплинарного подхода, исторического анализа, проблемно-хронологического и сравнительного анализа.

Результат. Историю становления и развития социальных институтов Узбекистана уместно разделить на три периода:

Первый – это период от древнейших времен Узбекистана до вторжения Российской империи.

Второе – период правления Российской империи и советской власти.

Третий – период после обретения Узбекистаном независимости.

Существует ряд сфер общественной жизни, каждая из которых имеет свои социальные институты и общественные отношения. Абу Наср Фараби высказал мнение о необходимости взаимодействия народов, регулирования общественных отношений в жизни общества, необходимости деятельности определенных объединений в политическом управлении в истории Средней Азии.

«Каждый человек так устроен своей природой, что ему нужно многое, чтобы жить и достичь высшей степени зрелости, которой он не может достичь сам. Поэтому, чтобы их иметь, нужно общество людей. По этой причине человек может достичь желаемой его природой зрелости только через союз людей, необходимый для жизни», – сказал он, приводя свои выводы о социально-политическом объединении народа и совместном решении социальных вопросов связанных с жизнью общества. По мнению Фараби, сообщество (определенная организация - авт.) делится на три типа по величине: великое сообщество - объединяющее все народы мира; средняя община – объединяющая народ или нацию; малая община – община, объединяющая отдельный город-государство (Фаробий Абу Наср., 1993: 186).

Теория трех общин, выдвинутая Фараби, проявляется в деятельности организаций международного и местного уровня и общественно-политических институтов, которые сегодня приобретают все большее значение в жизни общества, объединяя разные национальности ради какой-то общей цели. Предварительные сведения о гражданском обществе в регионе, его первых теоретических основах, вопросах, связанных с социальным положением населения, зафиксированы и в трудах восточных ученых. Например, Абу Райхан Беруни: «Уровень человечности гражданского общества определяется тем, насколько хорошо удовлетворяются повседневные потребности людей. Важнейшим фактором, обеспечивающим благополучие граждан в обществе, является соблюдение правил социальной справедливости» (Абу Райхон Беруний, 1965:70), - указанные мнения не потеряли своей актуальности даже в XXI веке.

После вторжения царской России в Туркестан общественные взгляды, политические движения и культурные реформы сосредоточились на национально-освободительных движениях, освобождении страны от колониального гнета и установлении национальной государственности. Главной движущей силой в этом были джаиды, объединившие в своих рядах представителей различных слоев общества. Чтобы добиться политической независимости, молодые джаиды, вернувшиеся из Турции, России и других стран с образованием, создавали с этой целью различные общества и организации такие, как «Тарбия атфол», «Турон», «Умид», «Нашри Маориф», «Баракат», «Гайрат» и «Тараккипарвар». В отличие от этих организаций были основаны сообщества и организации как, «Ёш Бухороликлар» в Бухаре и «Ёш Хиваликлар» в Хиве, «Озод халк», «Мифтах уль-Маариф», «Хуррият», «Маърифат ва Шариат», «Иттифаки Исламия», «Тиджарат уль-Ислам»; «Сано уль-Ислам», «Хаддад уль-Ислам» в Андижане, «Мирвадж уль-Ислам» в Самарканде; «Равнак уль-Ислам», «Гулистан» в Каттакургане; «Муайин ат-Талибин» в Ходженте; «Джамияти Исламия» в Намангане, кроме того эти общества, объединявшие разные классы, выполняли функцию нынешних социальных институтов своего времени, ставя своей целью улучшение

деятельности школ и медресе, помощь беднякам, детям, старикам и вдовам, борьбу с воровством, взяточничеством, расточительством на свадьбах и мероприятиях (Ўзбекистон Тарихи 1917–1939 йй. 2019: 19–29).

Кроме того, такие организации, как «Шурои Исломия» (март), «Шурои Уламо» (июнь) и «Турк адами марказият фиркаси» (июль) (Абдуллаев Р., 2016: 281) основанные в 1917 году, ставили своей целью защиту интересов жителей региона и доносили свои идеи до широкой публики через такие газеты и журналы, как «Хуррият», «Турон», «Эл Байроги», «Улут Туркистон».

После прихода к власти Советов, в результате установления тоталитаризма в управлении государством и обществом, начался процесс отчуждения местного населения от политической власти, и начали запрещать создавать различные общественно-политические учреждения, негосударственные организации и вести свободную деятельность.

Во второй половине 80-х годов XX века «политика реконструкции», политическая борьба за власть в «центре», экономическая нестабильность оказали прямое негативное влияние на различные сферы жизни союзных республик. В результате установления единой коммунистической идеологии в масштабах СССР различные социальные и политические институты, представляющие интересы населения, не получили возможности восстановиться и действовать самостоятельно. Провозглашение Лидером СССР Горбачевым Политики реконструкции и его речь на Пленуме ЦК КПСС в январе 1987 года стали основой демократизации, либерализации и прозрачности общественно-политической жизни общества, также для создания и деятельности общественных объединений, политических организаций и объединений, представляющих интересы населения. Число общественно-политических объединений и организаций на территории бывшего Союза стало расти и к концу 1990 года превысило 300. Этого показателя было недостаточно для полного выражения интересов всего населения СССР того времени. Исходя из этого, в преддверии государственной независимости как никогда возросла общественно-политическая активность народа Узбекистана, в целях реализации национального самосознания, реализации демократических процессов, устранения многих проблем, накопившихся в стране, объединения населения ради общей цели, устранения кризисов в социальной, экономической сфере и в сфере культуры в жизни общества стала ощущаться потребность в социальных и политических учреждениях, общественных объединениях и различных обществах.

В частности, в 1980-е и 1990-е годы начали формироваться и начали действовать такие политические организации, как народное движение «Бирлик», политические организации «Интерсоюз», «Эрк», «Тумарис», «Свободная молодежь Узбекистана», демократическое движение творческой интеллигенции «Сайкал», также движения местного направления, такие как «Суверенный Каракалпакстан», «Офтоби Сугдиена», «Суркаш», «ФАН», «Демократическое движение Узбекистана» (Расулова Н., 2019: 63).

20 декабря 1988 года в Ташкенте состоялся первый митинг студентов, а в январе 1989 года второй, на котором была образована организация «Свободная молодежь Узбекистана». В марте этого года вышли первые экземпляры молодежной газеты «Свободное слово» (Левитин Л., 2001: 178). После этого, через некоторое время, с 1992 года, деятельность этих молодежных организаций также была прекращена.

11 ноября 1988 года было образовано и начало функционировать как общественная организация народное движение «Бирлик». 28 мая 1990 года состоялся учредительный съезд движения «Бирлик» и были приняты программные документы. В программе указывалось, что движение «Единство» заявит о готовности взять на себя такую ответственность либо самостоятельно, либо вместе с другими демократическими силами. В своих выступлениях представители этого движения акцентировали внимание на таких вопросах, как Аральская проблема, предоставление узбекскому языку статуса государственного, независимость национального государства Узбекистан, борьба с хлопковой монополией, тяжелая жизнь женщин хлопкоробов, проблемы детской смертности, вопросы планирования семьи

(Шамсутдинов Р., 2013: 353–354). Таким образом в первые годы своей деятельности своими выступлениями и инициативами они привлекли интерес широкой общественности, многих интеллектуалов республики, представителей политической элиты. В частности, И. Каримов, возглавлявший в то время республику, заявил, что «среди народного движения «Бирлик» у нас есть много умных молодых людей, которым небезразлична судьба нашего народа, которые борются за нашу страну, за наше светлое будущее. Мы готовы сотрудничать и работать вместе с этими молодыми людьми» (Тошкент оқшоми, 1989 йил 26 октябрь).

Тем не менее, в ходе деятельности движения явно ощущался тот факт, что большинство активистов этого движения сформировались под влиянием коммунистической идеологии и был допущен ряд ошибок и недостатков. Исследователь М.Кыргызбоев в своих комментариях указал на ряд недостатков в деятельности движения «Бирлик» - “Активисты движения действовали, проводя митинги, демонстрации, оказывая давление на местных лидеров всеми возможными способами, находя ошибки и недостатки в деятельности правительства и его местных органов, разжигая страсти людей, ставших беспомощными в период экономической рецессии” (Қирғизбоев М., 1998: 113–115).

В сентябре 1989 года в результате внутреннего конфликта группа интеллектуалов отделилась от движения «Бирлик» и основала демократическую партию «Эрк». После этого в июне 1990 года на базе движения была образована партия «Бирлик» под руководством учёного Абдурахима Пулатова (Ўзбекистон тарихи, иккинчи китоб 1939–1991 й.й. 2019: 452–453). Таким образом, это движение, которое первоначально зародилось как общественное движение, постепенно стремилось к политической власти, и внутренний раскол в результате противоречивых идей привел к появлению двух вышеупомянутых партий.

Известно, что согласно Закону «Об основах государственной независимости Республики Узбекистан», принятому 31 августа 1991 года, Узбекистан был объявлен независимым суверенным демократическим государством. Говоря о значении социальных институтов наряду с другими направлениями в модернизации общества в годы независимости, политик Л. Левитин отметил: «В отличие от многих других стран, возникших на территории Советского Союза, Узбекистан обладает большими способностями к организации и развивать свою жизнь. Есть лишь ряд необходимых социальных институтов, определенных экономических, политических, культурных и социальных структур, без которых невозможна модернизация общества» (Левитин Л., 2001: 311). Далее он указал, что помимо политических институтов, также важно совершенствовать деятельность социальных институтов, обеспечивать свободу образования и науки, независимую судебную власть, средства массовой информации, а также необходимость межэтнической солидарности в условиях многонационального государства.

Исследователь М. Муллажонов считает, что демократизация общества в Узбекистане в переходный период осуществлялась в основном по двум направлениям. В частности, это демократизация деятельности неправительственных организаций, которые считаются органами государственной власти, то есть политических институтов и социальных институтов. Изменения, происходящие в этих двух направлениях, играют важную роль в становлении демократического государства и гражданского общества в республике (Муллажонов М., 2026: 5).

Развитие социальных институтов в Республике Узбекистан связано с реформами, реализованными в годы независимости, а за прошедшие годы были созданы правовые основы этих институтов, принят ряд нормативных документов, законов и постановлений, в которых их деятельность была гарантирована. На этой основе были созданы определенные возможности для деятельности общественно-политических институтов и это имело значение в становлении и развитии демократического общества. В настоящее время в Узбекистане действуют социальные институты различных направлений. В частности:

1. Политически ориентированные институты;
2. Институты, занимающиеся социальными вопросами;
3. Образовательные, научные, культурные социальные учреждения;

4. Социальные институты, связанные с молодежной политикой;
5. Социальные институты, занимающиеся женскими проблемами;
6. Социальные институты в экологической сфере;
7. Социальные институты, направленные на укрепление международных культурных связей и дружественных связей с зарубежными странами и т.д.

15 февраля 1991 года Верховный Совет Узбекистана принял Закон «Об общественных объединениях в Республике Узбекистан». Принятие этого Закона юридически гарантировало образование, развитие и свободное функционирование общественных объединений, политических партий и различных социальных институтов, основанных на демократических критериях, свободных от идей, основанных на действовавшей до сих пор единой коммунистической идеологии, и впервые были четко определены основные цели и задачи общественных объединений.

ХIII Глава Конституции Республики Узбекистан, принятой 8 декабря 1992 года, называется «Общественные объединения», и в соответствии со статьей 56 этой главы профсоюзы, политические партии, общества ученых, женщин, ветеранов и молодежные организации, творческие объединения, массовые движения и другие объединения граждан были признаны общественными объединениями, общественно-политическим институтам даны юридические толкования, а их деятельность получила правовую основу. Это стало правовой основой для создания и деятельности общественных и политических институтов, таких как новые политические партии, молодежные организации, женские комитеты и негосударственные некоммерческие организации.

К XX веку негосударственные некоммерческие организации стали одним из важных и основных институтов гражданского общества. В решении социальных проблем важное место стали занимать негосударственные некоммерческие организации так называемого «третьего сектора» (Қирғизбоев М., 2007: 2018). С первых лет независимости деятельность различных общественно-политических институтов и негосударственных некоммерческих организаций достигла в Узбекистане стадии своего развития. В 1991 году в органах юстиции Республики Узбекистан было зарегистрировано всего 100, на 1 января 2015 года - 8200, а к 2020 году - более 9700 негосударственных некоммерческих организаций в различных сферах. К концу 2023 года их количество достигло 13 682 по различным направлениям.

Видно, что до обретения Узбекистаном независимости деятельности ННО уделялось недостаточно внимания. Это, в свою очередь, показало, что существующие социальные и экономические проблемы в жизни общества аккумулируются, а решение жизненных потребностей только силами государства невозможно. Поэтому, исходя из потребностей общества, в годы независимости был открыт широкий путь для деятельности ННО, созданы их правовые основы.

В связи с этим участие и влияние ННО в общественно-политической, культурной и духовной жизни Узбекистана возрастает с каждым годом. Эти ННО и средства массовой информации приобретают все большее значение в решении существующих социально-экономических проблем, наблюдаемых на различных этапах жизни общества в республике. Особенно после 2017 года, в результате масштабных демократических реформ в стране, активность СМИ также вышла на новый уровень, привлекая внимание местных чиновников и устраняя эти проблемы путем открытого обсуждения существующих недостатков в жизни общества, подчеркивая социальные проблемы, которые ждут решения и важны при разрешении демократических процедур.

Махалля является одним из основных социальных институтов в общественно-политической жизни Узбекистана, этот социальный институт, воплотивший в себе многие компоненты узбекского народа, такие как традиционное общинное управление, обычаи, историко-национальную культуру, коллективность в общественном образе жизни на протяжении тысячи лет.

На данный момент, учитывая активизацию трансформационных процессов в деятельности института махалли, совершенствование деятельности института махалли за годы независимости и укрепление правовых основ, положительные изменения в деятельности института махалли, Мы считаем, что в качестве отдельного этапа целесообразно изучить следующие два этапа, то есть период с 1991–2016 гг. и период развития после 2016 г.

В годы независимости Узбекистана важным вопросом стало восстановление и дальнейшее развитие престижа махалли. Ислам Каримов, первый Президент Республики Узбекистан, высказал свое мнение о развитии института махалли: «В махалле необходимо создать такие условия, чтобы каждый человек, проживающий в ней, хорошо знал свои права и имел возможность защитить свои права, полагаясь на махаллю и используя полномочия махалли» (Каримов И.А., 2004: 101). Фактически были реализованы реформы, направленные на комплексное улучшение деятельности махалли, была сформирована принципиально новая структура отрасли, реорганизована местная власть, развита система местного самоуправления. Комментируя практическую работу, проводимую в этой сфере, Президент Узбекистана Ш.Мирзиёев отметил: «Ислам Каримов проделал большую работу по формированию институтов гражданского общества, особенно по повышению авторитета махалли в государственном и общественном управлении, расширению его полномочий». В 1991–2016 годах в Узбекистане появились и получили развитие новые общественные организации и демократические институты (Новейшая история Узбекистана (1991–2016), 2019: 7).

Сегодня система махалли как социальный институт в Узбекистане поднимается на новый этап развития. Осуществленные реформы, различные новые системы и принципы, внедренные на местах, служат развитию махалли и улучшению образа жизни людей.

Объявление 2017 года «Годом диалога с народом и интересов человека» заложило основу для создания и развития новых институциональных организаций. В частности, согласно Указу Президента Узбекистана от 28 декабря 2016 года №УП-4904 «О мерах по коренному совершенствованию системы работы с обращениями физических и юридических лиц» в Республике Каракалпакстан, областях и городе Ташкента, а также в каждом районе и городе (кроме городов районного подчинения) были созданы «Народные приемные» Президента Республики Узбекистан и была развернута деятельность новых социальных институтов. В целях дальнейшего совершенствования деятельности Виртуальной приемной Президента Республики Узбекистан, создания дополнительных удобств физическим и юридическим лицам при обращении в государственные органы с 1 февраля 2018 года введена новая интерпретация информационной системы Виртуальной приемной Президента Республики Узбекистан. Это имеет большое значение при направлении обращений к населению на расстоянии, решении социально-экономических проблем населения, собирающихся годами в различных сферах.

В Послании Главы государства Олий Мажлису в 2017 году Народные приемные и Виртуальная приемная Президента Республики Узбекистан на практике оправдывают себя как уникальный демократический институт по работе с обращениями граждан. В краткосрочном периоде (2017 г. - авт.) в эти приемные обратилось более полутора миллионов граждан и многие проблемы людей, не решавшиеся годами, были положительно решены. Это показывает, что в Узбекистане народная власть внедряется на деле, а не на словах. Президент подчеркнул, что критерием нашей деятельности в этом плане становится идея о том, что «народ не должен служить на государственные органы, а государственные органы должны служить нашему народу». Народные приемные занимаются практическим решением наиболее актуальных проблем, волнующих население, также он заявил, что вновь созданные общественно-политические институты являются жизненной необходимостью.

Заключение. По мнению исследователя Ф. Мусаева, ни общественная жизнь, ни национальные демократические институты не остаются застывшими на одном месте. По мере продвижения Узбекистана к гражданскому обществу произойдут определенные изменения (Мусаев Ф., 2007: 64) в функциях государства и отношениях с социальными институтами, а

благодаря деятельности социально-демократических институтов люди смогут удовлетворять свои жизненные потребности и решать отдельные социальные вопросы. Ведь в результате возросшего в последние годы внимания к развитию деятельности институтов гражданского общества создание «Народных приемных» позволяет в короткие сроки решить проблемы тысяч граждан в различных сферах.

Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев заявил, что участие этих организаций в вопросах системного изучения проблем населения, их четкого решения, особенно поддержки женщин, находящихся в трудных социальных условиях, предотвращения правонарушений и преступности среди молодежи и женщин, оказания им с работой, недостаточно ощущается, раскритиковав деятельность ряда социальных учреждений, подчеркнул, что они только и заняты проведением пустых собраний.

В первой четверти века государственной независимости в Узбекистане произошел важный этап качественного становления и развития политических институтов, а также социальных институтов, а за последние годы практическая деятельность этих институтов, достижения, сближение с народом, одним словом, наблюдаются реальные процессы социализации.

В частности, был принят Конституционный закон Республики Узбекистан «О Конституции Республики Узбекистан» в результате всенародного голосования на референдуме Республики Узбекистан, состоявшемся 30 апреля 2023 года. Также в обновленную Конституцию было введено понятие «социальное государство» (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.2023: 4). Это, в свою очередь, служит правовой основой для дальнейшего совершенствования и эффективного функционирования социальных институтов республики.

Литература

- Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. – Тошкент: Ўзбекистон, 2004.
- Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг қўшма мажлисидаги нутқ. 2016 йил 8 сентябрь.
- Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга 4.Мурожаатномаси. / Халқ сўзи газетаси, 2017 йил 23 декабрь.
- Новейшая история Узбекистана (1991–2016). Ташкент: Фан, 2019.
- Фаробий Абу Наср Фозил одамлар шахри.–Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашри, 1993.
- Абу Райхон Беруний Ҳиндистон. Асарлар.Т.П.–Т.: Фан, 1965.
- Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар) Биринчи китоб (1917–1939 йиллар). Т.: O`zbekiston, 2019.
- Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар) Иккинчи китоб (1939–1991 йиллар). Т.: O`zbekiston, 2019.
- Қирғизбоев М Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва ривожланиши. Сиёсий фан. док. дисс. Т., 2007.
- Қирғизбоев М Ўзбекистонда фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. Т., 1998.
- Муллажонов М. Ўзбекистонда демократик жамият қуришда ижтимоий ва сиёсий институтларнинг роли. Т., 2006.
- Абдуллаев Р. Национальные политические организации Туркестана в 1917–1918 годы. Ташкент, 2016.
- Расулова Н.С Мустақилликка эришиш арафасида Ўзбекистондаги сиёсий ҳаракатлар ва партиялар фаолиятига назар. // Ўзбекистон мустақилликка эришиш тарихи: 1980–1990 йиллардаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий омиллар. –Тошкент: Turon-Iqbol. 2019.
- Левитин Л Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида Президент Ислоҳ Каримов тарафдорининг танқидий мулоҳазалари. –Т., Ўзбекистон, 2001.
- Шамсутдинов Р., Исҳоқов А. Андижон тарихидан лавҳалар. Т.: Sharq, 2013.
- Тошкент окшоми, 1989 йил, 26 октябрь.
- Халқ сўзи, 1991 й., 40-сон; Олий Кенгаш Ахборотномаси, 1991 й., 4-сон, 76-модда. <https://lex.uz/docs/111825> (17.12.2019).
- Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида” ги Қонуни.// Ўзбекистон Республикасининг қонунари. 4-сон. Т.: Адолат,1993.
- Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.–Т.,Ўзбекистон, 2014.
- Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари. Тошкент: Ўзбекистон; 2007.
- Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент: Ўзбекистон; 2023.

Замонов З. Миллий истиқлол жамият ижтимоий институтлари барқарорлашувининг кафолати сифатида. Ислом зиёси (Илмий-таҳлилий ахборот) 2017 йил 1-сон. // <https://slib.uz/ru/article/view?id=3999>.

References

- Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz o‘z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat’iy irodamizga bog‘liq. Toshkent: O‘zbekiston, 2004. (In Uzbek)
- Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatning qo‘shma majlisidagi nutq. 2016 yil 8 sentyabr. (In Uzbek)
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Oliy Majlisga 4-Murojaatnomasi. / Xalq so‘zi gazetasi, 2017 yil 23 dekabr. (In Uzbek)
- Novejshaya istoriya Uzbekistana (1991–2016). – Tashkent: Fan, 2019. (In Russian)
- Farobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. (In Uzbek)
- Abu Rayhon Beruniy. Hindiston. Asarlar. T. II. T.: Fan, 1965. (In Uzbek)
- O‘zbekiston tarixi (1917–1991 yillar). Birinchi kitob (1917–1939 yillar). T.: O‘zbekiston, 2019. (In Uzbek)
- O‘zbekiston tarixi (1917–1991 yillar). Ikkinchi kitob (1939–1991 yillar). T.: O‘zbekiston, 2019. (In Uzbek)
- Qirg‘izboyev M. O‘zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarining shakllanishi va rivojlanishi. Siyosiy fan. dok. ... diss. T., 2007. (In Uzbek)
- Qirg‘izboyev M. O‘zbekistonda fuqarolik jamiyati: siyosiy partiyalar, mafkuralar, madaniyatlar. T., 1998. (In Uzbek)
- Mullajonova M. O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurishda ijtimoiy va siyosiy institutlarning roli. T., 2006. (In Uzbek)
- Abdullayev R. Natsionalnye politicheskie organizatsii Turkestana v 1917–1918 gody. – Tashkent, 2016. (In Russian)
- Rasulova N.S. Mustaqillikka erishish arafasida O‘zbekistondagi siyosiy harakatlar va partiyalar faoliyatiga nazar. // O‘zbekiston mustaqillikka erishish tarixi: 1980–1990 yillardagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy omillar. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2019. (In Uzbek)
- Levitin L. O‘zbekiston tarixiy burilish pallasida Prezident Islom Karimov tarafdorining tanqidiy mulohazalari. T., O‘zbekiston, 2001. (In Uzbek)
- Shamsutdinov R., Ishoqov A. Andijon tarixidan lavhalar. T.: Sharq, 2013. (In Uzbek)
- Toshkent oqshomi, 1989 yil, 26 oktyabr. (In Uzbek)
- Xalq so‘zi, 1991 y., 40-son; Oliy Kengash Axborotnomasi, 1991 y., 4-son, 76-modda. <https://lex.uz/docs/111825> (17.12.2019). (In Russian)
- O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to‘g‘risida”gi Qonuni. // O‘zbekiston Respublikasining qonunlari. 4-son. – T.: Adolat, 1993. (In Uzbek)
- O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T., O‘zbekiston, 2014. (In Uzbek)
- Musayev F. Demokratik davlat qurishning falsafiy-huquqiy asoslari. Toshkent: O‘zbekiston, 2007. (In Uzbek)
- O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent: O‘zbekiston, 2023. (In Uzbek)
- Zamonov Z. Milliy istiqlol jamiyat ijtimoiy institutlari barqarorlashuvining kafolati sifatida. Islom ziyosi (Ilmiy-tahliliy axborot), 2017 yil, 1-son. // <https://slib.uz/ru/article/view?id=3999>. (In Uzbek)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal

“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 517–527, 2026

Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

[https://doi.org/10.64970/3105-](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_517-527)

[241X_2026_2_3_517-527](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_517-527)

КАЗАХСКОЕ СТУДЕНЧЕСТВО В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КАЗАНИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ

Сатенова Марал Ратаевна¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы), старший научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Сатенова М.Р., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена истории формирования и развития казахского студенчества в высших учебных заведениях Казани во второй половине XIX – начале XX века. Рассматривается роль Казани как одного из значимых образовательных и культурных центров Российской империи в процессе получения казахской молодежью светского образования. Особое внимание уделяется механизмам поступления казахских учащихся в учебные заведения, системе государственных и региональных стипендий, социальному происхождению студентов, выбору ими образовательных траекторий, а также их последующей профессиональной и общественно-политической деятельности. *Цель и задачи.* Основу исследования составили архивные материалы Государственного архива Республики Татарстан, в частности документы фондов Императорского Казанского университета, Казанского ветеринарного института и Попечителя Казанского учебного округа. В результате поисково-археографической работы выявлены и изучены 41 личное дело студентов-казахов, обучавшихся в Казанском университете и Казанском ветеринарном институте. Документы позволяют проследить индивидуальные образовательные траектории студентов, особенности их материального положения, получение и использование стипендий, проблемы оплаты обучения, состояние здоровья, академическую успеваемость и взаимоотношения с администрацией учебных заведений.

Результаты. По материалам архивных источников представлены биографические сведения о ряде казахских студентов, среди которых будущие представители национальной интеллигенции и участники движения «Алаш» – Валид-хан Таначев, Ахмед и Газымбек Беремжановы, Абубакир Алдияров и другие. Показано, что обучение в Казани способствовало формированию профессиональной и общественно-политической элиты Казахстана. Вместе с тем архивные документы отражают и повседневные стороны жизни студентов: материальные трудности, необходимость получения дополнительных пособий, болезни, перевод между факультетами и учебными заведениями, а также случаи прерывания обучения. *Заключение.* Исследование подчеркивает научно-познавательную значимость архивных личных дел как источника по истории образования, социальной мобильности и формирования казахской интеллигенции. Перспективным направлением в будущем является подготовка сборника

архивных документов о казахских студентах, обучавшихся в учебных заведениях Казани и других городов Российской империи.

Ключевые слова. Казань, высшие учебные заведения, казахские студенты, степная элита, императорский университет, ветеринарный институт.

Для цитирования: Сатенова М.Р. Казахское студенчество в высших учебных заведениях Казани во второй половине XIX – начале XX века: по материалам архивных источников // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 517–527. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_517-527

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Специфика казахско-русских взаимоотношений на Казахстанском Урале: взаимосвязь идеологии и практики в историческом аспекте» (регистрационный номер: AP 23487682).

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАННЫҢ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ СТУДЕНТТЕРІ: АРХИВТІК ДЕРЕККӨЗДЕР МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Сәтенова Марал Ратайқызы ¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.),
аға ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Сәтенова М.Р., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Қазан қаласының жоғары оқу орындарында қазақ студенттерінің қалыптасуы мен дамуының тарихына арналған. Қазақ жастарының зайырлы білім алу үдерісіндегі Ресей империясының маңызды білім және мәдени орталықтарының бірі болған Қазан қаласының рөлі қарастырылады. Қазақ жастарының оқу орындарына қабылдану тетіктеріне, мемлекеттік және өңірлік стипендиялар жүйесіне, студенттердің әлеуметтік шығу тегіне, олардың білім алу бағыттарын таңдауына, сондай-ақ кейінгі кәсіби және қоғамдық-саяси қызметіне ерекше назар аударылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің деректік негізін Татарстан Республикасының Мемлекеттік архивінде сақталған архивтік материалдар, атап айтқанда Императорлық Қазан университеті, Қазан ветеринариялық институты және Қазан оқу округі Қамқоршысының қорларындағы құжаттар құрады. Іздеу және археографиялық жұмыстар нәтижесінде Қазан университеті мен Қазан ветеринариялық институтында білім алған қазақ студенттеріне қатысты 41 жеке іс анықталып, зерттелді. Бұл құжаттар студенттердің жеке білім алу траекторияларын, материалдық жағдайының ерекшеліктерін, стипендия алу және оны пайдалану тәртібін, оқу ақысын төлеуге байланысты мәселелерді, денсаулық жағдайын, оқу үлгерімін және оқу орындарының әкімшілігімен қарым-қатынасын зерделеуге мүмкіндік береді. *Нәтижелері.* Архивтік дереккөздер негізінде болашақ ұлттық зиялы қауым өкілдері мен «Алаш» қозғалысына қатысушылардың қатарында болған қазақ студенттерінің, соның ішінде Уәлид-хан Таначевтің, Ахмет және Ғазымбек Беремжановтардың, Әбубәкір Алдияровтың және басқа да тұлғалардың өмірбаяндық мәліметтері ұсынылады. Қазанда білім алудың Қазақстанның кәсіби және қоғамдық-саяси элитасының қалыптасуына ықпал еткені көрсетіледі. Сонымен қатар архивтік құжаттар студенттердің күнделікті өмірінің жекелеген қырларын: материалдық қиындықтарды, қосымша жәрдемақы алуға қажеттілікті, ауру-сырқауды, факультеттер мен оқу орындары арасында ауысуды, сондай-ақ білім алудың үзілу

жағдайларын да көрсетеді. *Қорытынды.* Зерттеу білім беру тарихын, әлеуметтік мобильділікті және қазақ зиялы қауымының қалыптасу үдерісін зерделеудегі архивтік жеке істердің ғылыми-танымдық маңызын айқындайды. Болашақтағы перспективалы бағыттардың бірі – Қазан қаласында және Ресей империясының басқа да қалаларындағы оқу орындарында білім алған қазақ студенттеріне қатысты архивтік құжаттар жинағын әзірлеу.

Түйін сөздер: Қазан, жоғары оқу орындары, қазақ студенттері, дала элитасы, Императорлық университет, ветеринариялық институт.

Дәйексөз келтіру үшін: Сатенова М.Р. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Қазан қаласының жоғары оқу орындарындағы қазақ студенттері: архивтік дереккөздер негізінде // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 517–527 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_517-527

KAZAKH STUDENTS AT HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN KAZAN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES: BASED ON ARCHIVAL SOURCES

*Satenova Maral Rataevna*¹

¹ Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
senior researcher
<https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Satenova M.R., 2026

Abstract. *Introduction.* The article examines the history of the formation and development of the Kazakh student community at higher educational institutions in Kazan during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. It considers the role of Kazan as one of the significant educational and cultural centers of the Russian Empire in providing Kazakh youth with secular education. Particular attention is paid to the mechanisms through which Kazakh students were admitted to educational institutions, the system of state and regional scholarships, the social background of the students, their choice of educational trajectories, as well as their subsequent professional and socio-political activities. *Aim and Objectives.* The study is based on archival materials from the State Archive of the Republic of Tatarstan, in particular documents from the collections of the Imperial Kazan University, the Kazan Veterinary Institute, and the Trustee of the Kazan Educational District. As a result of archival research and archaeographic work, 41 personal files of Kazakh students who studied at Kazan University and the Kazan Veterinary Institute were identified and examined. These documents make it possible to trace the individual educational trajectories of the students, the specifics of their financial circumstances, the receipt and use of scholarships, difficulties in paying tuition fees, health conditions, academic performance, and relations with the administrations of the educational institutions. *Results.* Based on archival sources, the article presents biographical information on a number of Kazakh students, including future representatives of the national intelligentsia and participants in the Alash movement, such as Valikhhan Tanachev, Akhmed and Gazymbek Beremzhanov, Abubakir Aldiyarov, and others. The study demonstrates that education in Kazan contributed to the formation of the professional and socio-political elite of Kazakhstan. At the same time, archival documents reveal the everyday aspects of student life, including financial difficulties, the need to obtain additional allowances, illnesses, transfers between faculties and educational institutions, as well as cases of interruption of studies. *Conclusion.* The study emphasizes the scholarly and cognitive significance of personal archival files

as a source for studying the history of education, social mobility, and the formation of the Kazakh intelligentsia. A promising direction for future research is the preparation of a collection of archival documents concerning Kazakh students who studied at educational institutions in Kazan and other cities of the Russian Empire.

Keywords: Kazan, higher educational institutions, Kazakh students, steppe elite, Imperial University, Veterinary Institute.

For citation: Satenova M.R. Kazakh Students at Higher Educational Institutions in Kazan in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: Based on Archival Sources // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 517–527. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_517-527

Acknowledgments. This article was prepared as part of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, "Specifics of Kazakh-Russian Relations in the Kazakh Urals: The Interrelation of Ideology and Practice in Historical Perspective" (registration number: AP 23487682).

Введение. Известно, что в силу ряда политических, социокультурных и экономических факторов именно в высших учебных заведениях Российской империи изначально была заложена основа для формирования казахской студенческой диаспоры. Среди них особо следует выделить учебные заведения г. Казани. Согласно исследованиям А. А. Айтмухамбетова, за период со второй половины XIX в. по 1917 г., от общего числа казахских студентов наибольшее количество молодых казахов обучалось в Императорском Казанском университете – 48% (Айтмухамбетов, 2010: 37). На втором месте по численности студентов-казахов находится Императорский Санкт-Петербургский университет – 32%.

В какой-то мере это объяснялось близким расположением Казани к Казахской степи и наличием стипендиальных квот для коренного населения, которые выделялись колониальными властями. Немаловажным аспектом являлось и то обстоятельство, что благодаря своему расположению на Среднем Поволжье, на стыке Европы и Азии, Казань с давних времен воспринималась как сосредоточие русско-европейской и татарско-мусульманской культур. К тому же, в сознании тюркских народов этот город традиционно ассоциировался с крупным духовным и ученым центром. К примеру, один из патриархов казахской литературы М. Ауэзов подчеркивал значимость Казани как важного духовного мусульманского центра (Ауэзов, 2010: 91).

Одним из известных государственных деятелей, стоявших у истоков формирования казахской студенческой диаспоры в высших учебных заведениях Казани является Джангир Букеев Чингизханов – хан Букеевской орды. Так, еще в 20-е гг. XIX столетия по инициативе хана в Оренбургское Неплюевское военное училище (с 1844 г. Неплюевский кадетский корпус) направляется группа молодых казахов, из детей влиятельных старшин Младшего жуза. Среди них молодые султаны Кушак-Галий Шигаев, Шамсутдин Досказинов и ходжа Куб-болсын Караулов, «от которых не столько домогались этого образования родители, сколько на то было желание хана» (Зиманов, 2009: 432). Кушак-Галий Шигаев, успешно закончив Кадетский корпус, в чине есаула занимал ответственные посты в Ханской ставке, позднее был избран управляющим группы родов Младшего жуза. Куб-болсын Караулов состоял чиновником по особым поручениям при хане Джангире, затем назначается правителем его канцелярии. В 1844 г. в ответ на официальное прошение хана Джангира российскому императору, для казахских детей из Букеевского ханства выделяется 10 мест в Неплюевском кадетском корпусе. В эти же годы хан ходатайствует о выделении вакансий на обучение молодых казахов в Лесном институте, в Корпусе путей сообщения, в Училище гражданских инженеров, а также в Петербургском кадетском корпусе. В августе 1839 г. министр государственных имуществ уведомляет хана Букеева, что государь император дает разрешение на принятие казахов в указанные учебные заведения при условии, что «молодые

люди предварительно были приготовлены в губернских гимназиях или в Казанском университете» (Зиманов, 2009: 433).

Впрочем, нельзя сказать, что казахская знать до этих пор не изъявляла желание обучать своих детей в российских учебных заведениях. В частности, Г.С. Султангалиева пишет, что в 1814 г. хан Младшего жуза Ширгазы обращался к министру народного просвещения А. Разумовскому с просьбой о принятии в 1-ю Казанскую гимназию двух его сыновей и племянника. При этом, по всей видимости, не располагая на то достаточными средствами, хан рассчитывал на «вспомоществование» от казны государя императора. Судя по переписке между ведомствами, министерство народного просвещения возлагает решение данного вопроса на плечи оренбургских властей, за счет резервов края (Султангалиева, 2002: 131). В 1829 г., при финансовой поддержке адъюнкт-профессора Казанского университета Ибрагима Халфина, знатока восточных языков, татарского просветителя начала XIX в., первыми студентами-казахами Казанского университета факультета восточной словесности становятся Айса Бикмаев и Урзали Курбанов. Впоследствии Курбанов оставил учебу, но Айса Бикмаев, завершив обучение в университете, работает переводчиком в Оренбургской пограничной комиссии, прилагает немало усилий для открытия светских школ на территории Казахстана (Султангалиева, 2002: 132).

18 июня 1863 г. император Александр II подписывает новый Университетский устав, признаваемый в истории как самый либеральный правовой акт Российской империи по устройству и порядку в университетах империи. Прежде всего, с принятием данного устава, значительно расширился список провинциальных гимназий, выпускники которых могли поступить в высшие учебные заведения. В 1875 г. казахская депутация от Тургайской области выступили с ходатайством перед военным губернатором Л. Ф. Баллюзексом об учреждении при Казанском университете «стипендий по одному каждому из уездов Тургайской области для лучших учеников из киргизских детей (Султангалиева, 2002: 137). В 1878 г. на пожертвования, собранные казахами Тургайской области, были учреждены три стипендии имени оренбургского генерал-губернатора Н. А. Крыжановского (ГАРГ. Ф. 92. Оп. 1. Д. 21611. Л. 217). Из материалов Б. А. Кенжетаева нам известно об учреждении 16 стипендий имени Н.А. Крыжановского (Кенжетаев, 1998: 80-81). Всего, согласно исследованиям Б. А. Кенжетаева, в Императорском Казанском университете обучалось 27 молодых казахов, при этом 20 человек из них смогли пройти полный курс обучения и стали выпускниками университета. Из оставшихся 7 человек, двое позже перевелись в Санкт-Петербургский университет, один в Томский университет и один в Саратовский университет. Несколько казахов вынуждены были оставить учебу по причине болезни, кто-то был отчислен за невнесение платы за обучение.

Г.С. Султангалиева, рассматривавшая этнокультурные контакты казахов Оренбургского ведомства с народами Среднего Поволжья, в своей научной работе приводит список, состоявший из 31 студента-казаха, учившихся в Казанском университете (Султангалиева, 2002: 215-217).

Помимо Императорского Казанского университета, немало молодых казахов за указанный выше период со второй половины XIX в. по 1917 г. обучалось в Казанском ветеринарном институте и Казанской учительской семинарии, также называемой в те годы Казанской инородческой учительской семинарией. Данная семинария действовала с 1872 по 1918 гг.

Представляем вниманию читателей материалы двух архивных фондов: Ф. 534. «Казанский Ветеринарный институт» и Ф. 977. «Императорский Казанский университет», где отложились сведения о студентах-казахах, обучавшихся в конце XIX – начале XX вв. в указанных учебных заведениях. В результате поисково-археографической работы были изучены и выявлены 41 личное дело студентов-казахов (17 дел студентов Казанского Ветеринарного института и 24 дела студентов Императорского Казанского университета). Кроме того, документальные материалы из фонда Ф. 92. «Попечитель Казанского учебного округа (1900-1919 гг.)». В Казани в основном обучались выходцы из Оренбургского края, в

состав которого входила территория Западного Казахстана. Но имеется несколько личных дел казахов, приехавших учиться в Казань из далекого Жетысу и Степного края.

В данной статье невозможно осветить все изученные нами личные дела студентов-казахов. Рассмотрим некоторые из них. Как показывает анализ выявленных материалов, в конце XIX – начале XX вв. наиболее востребованными среди студентов-казахов Казанского Императорского университета были две специальности – юриспруденция и медицина. При этом большая часть студентов выбирали юриспруденцию. В этот период формируется национальная интеллигенция Казахстана, молодое поколение казахов все чаще задумывается о судьбе своего народа, о защите прав простых казахов. Согласно архивным источникам, значительная часть казахов Казанского университета обучалась на стипендию имени генерал-адъютанта Н. А. Крыжановского, являвшегося в 1864–1881 гг. военным губернатором Оренбургской губернии. Эта стипендия назначалась от Тургайской области. Годовой размер стипендии – 350 руб., но хватало этого денежного довольствия только на самое необходимое.

Среди студентов было немало потомков султанов, биев. Однако, не все влиятельные казахские семьи могли позволить обучение своих детей за свой счет. К примеру, студент юридического факультета Каратаев Махзум получал стипендию имени Н. А. Крыжановского. Махзум – уроженец Западного Казахстана, сын султана Бесалия Каратаева, Илецкого уезда Буртинской волости, завершил полный курс Оренбургской гимназии в 1893 г. В характеристике, которую написал ему директор гимназии, говорится: «Каратаев Махзум – 22 лет, сын умершего киргизского султана; имеет хорошее здоровье и посредственные умственные способности, науками занимался довольно прилежно. Характера веселого, добродушного и смирного; образ мыслей имеет вполне благонамеренный; средствами не обеспечен; намерен продолжать образование в высшем учебном заведении, причем будет получать стипендию Тургайской области» (ГАРТ. Ф. 977. Оп. 3. Д. 32559. Л. 15). В архивном деле имеется фотография Махзума, которая была сделана в г. Оренбурге в фотомастерской К. А. Фишера. На лицевой стороне фотографии, внизу указан год – 1889 г. Как указано выше, согласно письму директора Оренбургской гимназии, в 1893 г. Каратаеву было 22 года. Тогда можно предположить, что с имеющейся в архивном деле фотографии на нас смотрит 18-летний Махзум. Вначале он поступает на медицинский факультет Императорского Казанского университета. Так, в июле 1893 г. Махзум Бисалиевич Каратаев подает на имя ректора прошение о зачислении его на 1 курс медицинского факультета (ГАРТ. Ф. 977. Оп. 3. Д. 32559. Л. 13). Но, в ноябре 1895 г. ректор пишет письмо инспектору студентов Казанского университета, в котором просит разрешить «оставить в числе студентов и не смещать со стипендии, которою он пользуется» студента юридического факультета Махзума Каратаева (ГАРТ. Ф. 977. Оп. 3. Д. 32559. Л. 19 и об.). Как показывают архивные документы, Каратаев завершает полный курс обучения на юридическом факультете в 1898 г. Тем не менее, в сентябре того же года, Махзум Каратаев подает прошение ректору Императорского Казанского университета с просьбой разрешить ему продолжить образование на медицинском факультете. Однако, в мае 1899 г. Каратаев снова пишет на имя ректора письмо с просьбой об отчислении его с медицинского факультета и выдаче ему свидетельства о благонадежности, чтобы поступить на службу в одно из учреждений Министерства юстиции (ГАРТ. Ф. 977. Оп. 3. Д. 32559. Л. 32). В своем письме Каратаев не указывает причину, почему он решил отказаться от учебы в медицинском факультете. Также неизвестно нам, чем обосновано более ранее решение Каратаева перевести на юридический факультет.

На стипендию имени генерал-адъютанта Н. А. Крыжановского учился также сын сотника Алдияров Абубакир. Он закончил Оренбургскую гимназия в 1899 г. В характеристике, полученной от инспектора гимназии говорится следующее: «Бывший ученик Алдияров, сын потомственного почетного гражданина, правителя Сарайской волости Тургайской области, из киргиз магометанского вероисповедания, 20 лет, в гимназии обучался 8 лет. Алдияров обладает хорошими способностями, выросши в довольно состоятельной и культурной семье, он еще при поступлении в гимназию обнаружил довольно хорошее знание

русского языка» (ГАРТ. Ф. 977. Оп. 3. Д. 33565. Л. 12). Из представленной характеристики следует, что Алдияров за время обучения в гимназии жил в пансионе и получал стипендию для «киргиз Тургайской области». О его характере инспектор пишет следующее: «В обращении с товарищами и другими лицами Алдияров был вообще вежлив, но в характере его, очень вспыльчивом, иногда проявлялась грубость и даже жесткость; впрочем, эти черты с годами проявлялись все слабее и слабее. В исполнении правил гимназической и пансионной жизни Алдияров был точен, поведения всегда был отличного. В отношении образа мыслей ничего предосудительного не обнаружил» (ГАРТ. Ф. 977. Оп. 3. Д. 33565. Л. 12об.). Алдияров Абубакир Бермухамедович поступил на медицинский факультет Императорского Казанского университета в 1899 г. и закончил весной 1904 г. В архивном деле имеется выпускное свидетельство, выданное инспектором университета 20 марта 1904 г. В этом документе говорится, что Алдияров закончил полный курс обучения с серебряной медалью и имеет право предстать перед Медицинской испытательной комиссией для подтверждения своей квалификации (ГАРТ. Ф. 977. Оп. 3. Д. 33565. Л. 21). Известно, что Алдияров Абубакир принимал активное участие в общественной и политической жизни Казахстана, работал врачом в Актюбинском и Костанайском уездах Тургайской области, в г. Троицке. В годы Первой мировой войны работал врачом в международном обществе Красного Креста в Белоруссии (г. Пинск). После Октябрьской революции 1917 г. он примкнул к движению Алаш, за что и был арестован советскими властями и в 1938 г. приговорен к расстрелу. 20 сентября 1956 г. Алдияров Абубакир Бермухамедович посмертно был реабилитирован за недоказанностью состава преступления (Алдияров, 2004: 173).

В Казанском университете учились и другие деятели движения Алаш. один из них Таначев Ували. Он родился 1887 г., происходит из казахов Внутренней Букеевской орды. В возрасте 21 года 1908 г. успешно закончил Астраханскую мужскую гимназию. В августе того же года подает документы в Императорский Казанский университет. Как и Каратаев Махзум, первоначально поступает на медицинский факультет. Месяц спустя, 10 сентября 1908 г. Таначев Ували пишет прошение ректору университета о переводе его на юридический факультет. При этом, в личном деле отсутствуют какие-либо сведения о получении им стипендии в университете. Возможно, по этой причине, у него были проблемы с оплатой учебы. Так, 24 августа 1911 г. студент юридического факультета Ували Таначев пишет прошение ректору: «Честь имею покорнейше просить Ваше превосходительство восстановить меня в правах студента, так как плата за прошлый весенний семестр мною внесена полностью» (ГАРТ. Ф. 977. Оп. 3. Д. 38963. Л. 21). В июле 1912 г. Таначев просит управляющего Приморским округом Внутренней киргизской орды подтвердить, что канцелярия университета ошибочно указала его как Ували Таначева, тогда как по рождению его зовут Валид-хан Шераф-эддинович Таначев. Позже, под этим именем он стал известен как один из деятелей движения Алаш.

19 июня 1912 г. Ему выдано было выпускное свидетельство, что он прослушал полный курс наук по юридическому факультету и может предъявить выданный документ председателю Юридической испытательной комиссии. Таначев начал участвовать в общественно-политической жизни тюркских народов еще задолго до окончания Астраханской гимназии. Согласно исследованиям Айтмухамбетова А.А. Валид-хан Таначев, как казахский представитель участвовал в августе 1905 г. во II Всероссийском съезде мусульман в Санкт-Петербурге (Айтмухамбетов, 2010: 244). В годы Первой мировой войны участвует в организации комитета помощи беженцам-мусульманам с Прибалтийского края. В 1917 г. делегат I Всеказахского съезда в Оренбурге, член Алаш-Орды от Букеевской орды. Осенью 1918 г. вместе с Алиханом Букейхановым, Айдарханом Турлыбаевым и другими представителями национальной интеллигенции вошел в состав Комитета членов Учредительного собрания (Комуч), стоял у истоков создания Алаш-Орды (Аманжолова, 1994: 91, 100–101). После установления советской власти работал в качестве представителя Казахского наркомата юстиции в Москве.

Как сложилась дальнейшая судьба Валид-хана Таначева мы можем сказать по материалам электронного сайта «Открытый список», где на момент обращения автора данного исследования в сентябре 2026 г. зафиксированы сведения о 3 354 796 жертвах политических репрессий в СССР (1917–1991 гг.). Согласно материалам указанного сайта, в 1923 г. Валид-хан Таначев был отстранен от всех занимаемых им должностей и уезжает в Татарстан. В 1937 г. он арестован органами ОГПУ, приговорен к 8 годам лагерей. Освобожден в 1943 г., арестован повторно в 1949 г., отправлен в ссылку в Абанский район Красноярского края. Реабилитирован в 1957 г.

В 1889–1899 гг. в Казанском университете некоторое время учился еще один из деятелей движения Алаш, впоследствии закончивший Санкт-Петербургский университет и осуществивший достаточно успешную карьеру в судебных органах Степного края (ГАРТ. Ф. 977. Оп. 3. Д. 33802. Л. 2–6).

В числе студентов Казанского университета состоял и Ахмед Беремжанов – сын младшего помощника начальника Тургайского уезда Курманбека Беремжанова. За 1891–1895 гг. пройдя полный курс на юридическом факультете университета, Ахмед Беремжанов получил диплом II степени. Работал в качестве судебного следователя Троицкого и Оренбургского уездов при оренбургском окружном суде, был мировым судьей Актюбинского округа. С начала XX в. активно включается в общественно-политическую жизнь Западного Казахстана, становится депутатом Государственной Думы первого и второго созывов. В 1917 г. от Тургайского уезда избирается депутатом первого Всеказахского съезда в г. Оренбург. Как член партии «Алаш» участвовал в создании автономии «Алаш-Орда» (Султангалиева, 2002: 215–216).

Значительный след в истории движения «Алаш» оставил и его младший брат – Газымбек Беремжанов, в советские годы ставший одной из первых жертв сталинских репрессий. Окончив Оренбургское реальное училище, Газымбек Беремжанов в годы Первой мировой войны в качестве переводчика вместе с рабочими казахами находился на Западном фронте, в районе г. Киев. В 1920 г. поступил в Средне-Азиатский университет в г. Ташкент, но завершить обучение ему не удалось. Был представителем Алаш-Орды в переговорах с Колчаком. В 1921–1922 гг. сотрудник редакции газеты «Ақ жол», одновременно в комиссии Помощи голодающим. В 1923–1928 гг. – учеба на сельскохозяйственном факультете Берлинского университета, получил диплом агронома. До ареста работал инструктором маслоотдела Казгосторга в г. Кзыл-Орда. Арестован 30 декабря 1928 г. во время командировки в Вологодский молочно-хозяйственный институт сотрудниками Вологодского ОГПУ. Помещен в Кзыл-Ординский ИТД. Постановление об аресте предъявлено 18 января 1929 г., обвинение по ст.ст. 58/7, 58/11 и 59/3 УК. В июле 1929 г. направляется в Бутырскую тюрьму. Окончательное обвинение по ст.ст. 58/4, 58/10, 58/11 УК. Решением 4 апреля 1930 г. решением Коллегии ОГПУ приговорен к ВМН. 13 января 1931 г. расстрел заменен на заключение в ИТЛ сроком 10 лет с конфискацией имущества и высылкой членов семьи. 1 февраля 1931 г. отправлен в г. Медвежегорск (Карелия, Архангельская область), прибыл к месту заключения 9 февраля. В лагере работал агрономом колонизационного бюро Беломорского канала, проживал по адресу: Карелия, ст. Медвежья Гора, городок Беломоро-Балтийского комбината, дом 14, комната 15. В начале января 1933 г. в связи с судебным делом против деятелей «Туркмен Азатлыгы» Беремжанов направляется в распоряжение ПП ОГПУ Средней Азии. 26 марта 1933 г. «по миновании надобности заключенный Беремжанов» отправлен в Ташкентский домзак, для последующего этапирования в Соловецкий ИТЛ ОГПУ. Находясь в заключении, повторно арестован 9 октября 1937 г., отправлен в Москву. 19 марта 1938 г. решением Военной коллегии Верховного суда СССР приговорен к ВМН, расстрелян в тот же день. Место захоронения: Московская область, Коммунарка. По первому делу реабилитирован 4 ноября 1988 г., по второму делу 11 июня 1991 г. (Алашское дело, 2022, 927).

Среди студентов-казахов Императорского Казанского университета были и те, кто по разным причинам не смог завершить учебу. Среди них Кувсаков Дин-Мухаммед и Айчуваков

Нурмухамед. Дин-Мухамед Кувсаков родился в 1861 г., окончил Оренбургскую гимназию и поступил на юридический факультет Казанского университета в 1883 г. Стипендию Кувсаков получал от Астраханской губернии. Согласно архивным документам, за время учебы Дин-Мухамед заболел чахоткой, в связи с чем просит об увеличении ему денежного довольствия. В ответ на ходатайство ректора университета, в апреле 1885 г. астраханский губернатор пишет, что Дин-Мухамед Кувсаков получает стипендию 320 руб. в год, а также в 1884 г. получил 100 руб. на экипировку (специальную форму одежды), тогда как его земляк, студент Санкт-Петербургского университета Бахтыгирей Кулманов, получая денежное пособие в меньшем размере «не ощущает недостатка в средствах, несмотря на то, что жизнь в Петербурге гораздо дороже, чем в Казани» (ГАРТ. Ф. 977. Оп. 3. Д. 30330. Л. 3–5). В сентябре того же года, студент 3 курса Кувсаков Дин-Мухамед подал прошение об увольнении его из университета по состоянию здоровья.

Айчуваков Нурмухамед родился в 1877 г., потомок султана Карачаганской волости Уральской области, окончил Оренбургскую гимназию в 1898 г. В том же году поступает на медицинский факультет Казанского университета со стипендией в 300 руб. от Уральской области. Весной 1900 г. в конце второго курса на 4 семестре Айчуваков не проходит один из экзаменов, два раза остается на второй год. В 1903–1904 гг., на 5 и 6 семестрах вновь плохо сдает экзамены, в результате чего отчисляется из университета. При этом во всех характеристиках поведение Айчувакова характеризуется как «отличное» (ГАРТ. Ф. 977. Оп. 3. Д. 33390. Л. 13, 26–29). Из архивного известно, что в октябре 1906 г. султан Нурмухамед Айчуваков попытался поступить в Казанский Ветеринарный институт. Весной 1913 г. он подает заявление в правление Казанского университета, в котором просит выслать свои документы (аттестат зрелости и свидетельство о окончании трех курсов медицинского факультета), в связи с намерением поступить на службу в Уральское уездное правление. Сохранилась телеграмма от уральского уездного начальника, подтверждающая, что Айчуваков поступает работать переводчиком в правление (ГАРТ. Ф. 977. Оп. 3. Д. 33390. Л. 33, 35).

В Казанском ветеринарном институте учился один из потомков хана Абулхаира, султан Младшего жуза – Абубакир Сейдалин. В личном деле Сейдалина сохранилась его подробная родословная от старшего сына хана Абулхаира – Нуралы (ГАРТ. Ф. 534. Оп. 3. Д. 1728. Л. 3 и об.). Он родился в 1881 г., с 1890 по 1899 г. закончив шесть классов Оренбургской гимназии. В октябре 1899 г. Сейдалин поступает в Казанский ветеринарный институт. Из письма директора института известно, что выпускники Оренбургской гимназии Сулейман Ибрагимов и Абубакир Сейдалин являются стипендиатами от Тургайской области. Однако, по всей вероятности, потомок хана Абулхаира позволял себе лишние расходы и по этой причине часто просил выделить ему дополнительную сумму денег. Так в январе 1902 г. Абубакир Сейдалин просит директора ветеринарного института исходатайствовать перед Тургайским областным правлением о выдаче ему пособия в размере 50 руб. на покупку верхней одежды, нижнего белья и обуви. В своем письме Сейдалин пишет: «Стипендии хватает только на жизнь» (ГАРТ. Ф. 534. Оп. 3. Д. 1728. Л. 20). На ходатайство директора ветеринарного института военный губернатор Тургайской области генерал-лейтенант Ломачевский А. А. в феврале 1902 г. отвечает: «Студент Казанского ветеринарного института Абубакир Сейдалин постоянно обращался к предместнику моему и ныне обращается ко мне с просьбами о выдаче ему пособий на те или иные нужды. Находя, что подобные просьбы студента, обеспеченного с одной стороны стипендией, с другой имеющего у себя родителей и родственников, не всегда могут исходить из крайней и действительной нужды, я до предварительного рассмотрения просьбы Сейдалина от 6 сего января, имею честь просить Ваше превосходительство не отказать сообщить сведения по существу означенной просьбы и данные об образе жизни и успехах этого студента» (ГАРТ. Ф. 534. Оп. 3. Д. 1728. Л. 18). В итоге, в сентябре 1902 г. Тургайское областное правление решило выделить Сейдалину 50 руб. с условием, что он должен вернуть эту сумму по 25 руб. при получении стипендии до конца текущего и в январе

следующего года. Возможно, в 1903 г. Абубакир Сейдалин планировал продолжить свое обучение в Варшавском ветеринарном институте. Сохранилось письмо директора указанного учебного заведения, согласно которому студент 4 курса султан Сейдалин подавал прошение о переводе его в Варшавский институт. Тем не менее, Сейдалин завершил учебу в Казани. О чем свидетельствует бланк диплома Казанского ветеринарного института от 13 мая 1904 г. о присуждении Абубакиру Сейдалину степени ветеринара (ГАРТ. Ф. 534. Оп. 3. Д. 1728. Л. 46). После окончания института султан Сейдалин определился на службу в военно-ветеринарный отдел Главного военно-медицинского управления и для борьбы с эпизоотией (эпидемия среди животных) направляется в Туркестанский край. В 1905 г., как указано в одном из документов, он проживал по адресу: с. Детчино, по Брянской железной дороге, Калужской губернии (ГАРТ. Ф. 534. Оп. 3. Д. 1728. Л. 39 и об.). Летом 1914 г. коллежский асессор, султан Сейдалин в составе Запасного конноартиллерийского дивизиона находился в лагере при селении Деметьево Московской области. Предположительно, Абубакир Сейдалин мог участвовать в Первой мировой войне.

Казанский институт закончил один первых ветеринарных врачей Жетысу Исенгулов Тубек. Он родился в 1874 г., за 1888–1896 гг. закончил семь классов Верненской мужской гимназии. В Центральном государственном архиве РК имеется дело о назначении Исенгулову Тубеку стипендии для обучения в Казанском ветеринарном институте. Из материалов архивного дела известно, в августе 1897 г. учитель Мариинской дунганской школы Исенгулов подает прошение военному губернатору Семиреченской области о назначении ему стипендии для продолжения образования в Казанском ветеринарном институте (ЦГА РК. Ф. 44. Оп. 1. Д. 22006. Л. 1). Ему была назначена стипендия в размере 360 руб. ежегодно, на основании которой Исенгулов в сентябре 1897 г. был зачислен на 1 курс. За годы обучения, при переходе со 2 на 3-й курс, из-за болезни Исенгулов Тубек вынужден был остаться на второй год. В этой связи, у него возникли затруднения со стипендией. Для решения этого вопроса, в 1901 г. Семиреченское областное правление порекомендовало Исенгулову подать прошение генерал-губернатору Туркестанского края, в состав которого входила Семиреченская область о назначении ему стипендии (ГАРТ. Ф. 534. Оп. 3. Д. 1422. Л. 27). Предположительно, вопрос с оплатой был решен. В марте 1902 г. в ответ на ходатайство директора Казанского института об определении Исенгулова по окончании курса ветеринарных наук на службу в Семиреченской области, военный губернатор, генерал-лейтенант Ионов М.Е. пишет, что имеются вакантные должности в Копальском, Джаркентском и Лепсинском уездах. 16 мая 1902 г. Исенгулов Тубек получил диплом о присуждении ему степени ветеринара [19, л. 37]. По возвращении в Жетысу, Исенгулов назначается ветеринарным врачом Джаркентского уезда. В советские годы вместе с семьей переезжает в Алма-Ату, работает начальником Управления ветеринарии, а затем – линейным ветеринарным врачом Турксиба. Мы не знаем, как сложилась бы судьба Исенгулова в годы сталинских репрессий, если преждевременная болезнь не оборвала бы его жизнь в 1930 г.

Документы Государственного архива Республики Татарстан хранят немало сведений о студентах-казахах высших учебных заведений Казани. Многие из них в профессиональной деятельности после стали успешными врачами, юристами и другими специалистами. Принимали активное участие в общественно-политической и социальной жизни Казахстана первой половины XX в. В годы установления советской власти, некоторые из них подверглись сталинским репрессиям, чья-то жизнь оборвалась в тюрьмах либо в концентрационных лагерях. Кто-то, как видный деятель движения Алаш Раимжан Марсеков вынужден был эмигрировать за пределы Казахстана, в Китай, где и погиб при неизвестных обстоятельствах. За время учебы, у кого-то были проблемы с полицией, кто-то вынужден был прервать обучение из-за проблем с здоровьем или с оплатой учебы и т.д.

Читателям данного исследования выборочно представлен был краткий экскурс по материалам из двух архивных фондов. В будущем было бы полезным подготовить сборник документальных материалов, состоящий из личных дел студентов-казахов, обучавшихся не

только в высших учебных заведениях Казани, но и в других городах Российской империи. Издание подобного рода не только откроет некоторые неизвестные нам факты из социокультурной и политической истории Казахстана второй половины XIX – начала XX вв., а также позволит проследить повседневные будни казахского студенчества дореволюционной поры, как решались их бытовые и другого рода вопросы. С кем они общались, какими интересами руководствовались и т.д.

Источники

ГАРТ – Государственный архив Республики Татарстан
ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан.

Литература

- Айтмухамбетов, 2010 – Айтмухамбетов А.А. Казахские служащие Российской империи: формирование, профессиональная и общественно-политическая деятельность в XIX – начале XX вв. (исторический аспект): Дисс... д.и.н. – Семей, 2010. – 346 с.
- Алашское дело, 2022 – Алашское дело 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. В двух томах. Т. 1. / Сост.: М.К. Койгелдиев (ответ. ред.), З.Б. Мырзатаева, Р.М. Мирзакулова. – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2022. – 984 с.
- Алдияров, 2004 – Алдияров Абубакир // Национальная энциклопедия Казахстана. Т. 1. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2004.
- Аманжолова, 1994 – Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россию История движения Алаш. – Москва: ИЦ «Россия молодая», 1994. – 216 с.
- Ауэзов, 2010 – Ауэзов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 с.
- Зиманов, 2009 – Зиманов С.З. Политический строй Казахстана первой половины XIX века и Букеевское ханство. – Алматы, Изд-во «Арыс», 2009. – 496 с.
- Кенжетасов, 1998 – Кенжетасов Б.А. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX – начале XX вв. – Казань: Издательский дом «ПиФ», 1998. – 160 с.
- Султангалиева, 2002 – Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII – начало XX вв.). – Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2002. – 262 с.

Sources

GART – Gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Tatarstan
TsGA RK – Tsentralnyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan.

References

- Aytmukhambetov, 2010 – Aytmukhambetov A.A. Kazakhskie sluzhashchie Rossiyskoy imperii: formirovanie, professionalnaya i obshchestvenno-politicheskaya deyatel'nost v XIX – nachale XX vv. (istoricheskii aspekt): Diss... d.i.n. Semey, 2010. 346 s. (In Russian)
- Alashskoe delo, 2022 – Alashskoe delo 1920–1930 gg. Dokumenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPU. V dvukh tomakh. T. 1. / Sost.: M.K. Koygeldiev (otv. red.), Z.B. Myrzataeva, R.M. Mirzakulova. Almaty: TOO «Izdatelstvo LEM», 2022. 984 s. (In Russian)
- Aldiyarov, 2004 – Aldiyarov Abubakir // Natsionalnaya entsiklopediya Kazakhstana. T. 1. Almaty: Glavnaya redaktsiya «Qazaq entsiklopediyasy», 2004. (In Russian)
- Amanzholova, 1994 – Amanzholova D.A. Kazakhskiy avtonomizm i Rossiya. Istoriya dvizheniya Alash. Moskva: ITs «Rossiya molodaya», 1994. 216 s. (In Russian)
- Auevov, 2010 – Auevov M. Adebiet tarikhy. Almaty: Ana tili, 1991. 240 s.
- Zimanov, 2009 – Zimanov S.Z. Politicheskii stroy Kazakhstana pervoy poloviny XIX veka i Bukeevskoe khanstvo. Almaty: Izd-vo «Arys», 2009. 496 s. (In Russian)
- Kenzhetayev, 1998 – Kenzhetaev B.A. Kazanskije uchebnye zavedeniya i protsess formirovaniya kazakhskoy intelligentsii v seredine XIX – nachale XX vv. Kazan: Izdatelskiy dom «PiF», 1998. 160 s. (In Russian)
- Sultangalieva, 2002 – Sultangalieva G.S. Zapadnyy Kazakhstan v sisteme etnokulturnykh kontaktov (XVIII – nachalo XX vv.). Ufa: RIO RUNMTs Goskomnauki RB, 2002. 262 s. (In Russian)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal

“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 528–536, 2026

Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

[https://doi.org/10.64970/3105-](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_528-536)

[241X_2026_2_3_528-536](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_528-536)

СОСТОЯНИЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКСКОЙ ССР В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Сиддигов Мишод Бахтиёрович¹

¹ Институт истории Академии наук Узбекистана

(70, Я. Гуломов, 100047, Ташкент, Узбекистан)

Аспирант Института истории Академии наук Узбекистана

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Сиддигов М., 2026

Аннотация. *Актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения влияния Второй мировой войны на систему образования и социальное положение педагогических кадров в Узбекской ССР. Объектом исследования является система народного образования Узбекской ССР в годы Второй мировой войны. В статье рассматривается состояние системы образования Узбекской ССР в 1941–1945 гг., а также основные проблемы, возникшие в деятельности школ и педагогических кадров в условиях военного времени. Цель исследования заключается в анализе влияния войны на кадровое обеспечение образовательной сферы, организацию учебного процесса и положение учителей. Для достижения поставленной цели были изучены статистические данные, архивные материалы и нормативные документы, отражающие состояние народного образования в исследуемый период. Результаты исследования показывают, что война привела к значительному сокращению числа учителей, ухудшению материально-технической базы школ, снижению охвата детей образованием и качества обучения. Установлено, что педагогические кадры широко привлекались к выполнению хозяйственных, агитационных и оборонных задач, что негативно отражалось на учебном процессе. Особое внимание уделено изменениям в национальном и гендерном составе учителей, а также проблемам подготовки новых педагогических кадров. В заключение отмечается, что система образования Узбекской ССР в годы войны функционировала в чрезвычайно сложных условиях. Несмотря на кадровый дефицит, нехватку финансирования и постоянное отвлечение учащихся и учителей на хозяйственные работы, образовательные учреждения продолжали выполнять свои функции, обеспечивая подготовку подрастающего поколения в условиях военного времени.*

Ключевые слова: Узбекская ССР, Вторая мировая война, народное образование, учителя, школы, педагогические кадры, учащиеся, мобилизация, система образования, социальное положение учителей.

Для цитирования: Сиддигов М.Б. Состояние народного образования в Узбекской ССР в годы Второй Мировой Войны // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 528–536. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_528-536

ӨЗБЕК КСР-ДІҢ ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ХАЛЫҚҚА БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЖАЙ-КҮЙІ

Сиддиков Мишод Бахтиёрович¹

¹ Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институты

(70, Я. Гуломов, 100047, Ташкент, Узбекистан)

Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Тарих институтының докторанты

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Сиддиков М., 2026

Аңдатпа. *Зерттеудің өзектілігі* Екінші дүниежүзілік соғыстың Өзбек КСР-дегі білім беру жүйесіне және педагог кадрлардың әлеуметтік жағдайына тигізген ықпалын зерделеу қажеттілігімен айқындалады. *Зерттеу нысаны* – Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Өзбек КСР-нің халыққа білім беру жүйесі. Мақалада 1941–1945 жылдардағы Өзбек КСР білім беру жүйесінің жай-күйі, сондай-ақ соғыс жағдайында мектептер мен педагог кадрлардың қызметінде туындаған негізгі мәселелер қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты* – соғыстың білім беру саласын кадрлармен қамтамасыз етуге, оқу үдерісін ұйымдастыруға және мұғалімдердің әлеуметтік жағдайына тигізген әсерін талдау. Қойылған мақсатқа жету үшін зерттеліп отырған кезеңдегі халыққа білім беру жүйесінің жағдайын сипаттайтын статистикалық мәліметтер, архивтік материалдар мен нормативтік құжаттар зерделенді. *Зерттеу нәтижелері* соғыстың мұғалімдер санының айтарлықтай қысқаруына, мектептердің материалдық-техникалық базасының нашарлауына, балаларды біліммен қамту деңгейінің төмендеуіне және білім беру сапасының әлсіреуіне алып келгенін көрсетеді. Сонымен қатар педагог кадрлардың шаруашылық, үгіт-насихат және қорғаныс бағытындағы жұмыстарға кеңінен тартылғаны, бұл өз кезегінде оқу үдерісіне кері әсер еткені анықталды. Мұғалімдердің ұлттық және гендерлік құрамындағы өзгерістерге, сондай-ақ жаңа педагог кадрларды даярлау мәселелеріне ерекше назар аударылған. *Қорытынды.* Соғыс жылдарында Өзбек КСР-нің халыққа білім беру жүйесі аса күрделі жағдайда жұмыс істегені атап өтіледі. Педагог кадрлардың тапшылығына, қаржыландырудың жеткіліксіздігіне және мұғалімдер мен оқушылардың шаруашылық жұмыстарына тұрақты түрде тартылуына қарамастан, білім беру мекемелері соғыс жағдайында жас ұрпақты тәрбиелеу мен оқыту міндетін орындауды жалғастырды.

Түйін сөздер: Өзбек КСР, Екінші дүниежүзілік соғыс, халыққа білім беру, мұғалімдер, мектептер, педагог кадрлар, оқушылар, жұмылдыру, білім беру жүйесі, мұғалімдердің әлеуметтік жағдайы.

Дәйексөз үшін: Сиддиков М.Б. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Өзбек КСР-нің халыққа білім беру жүйесінің жай-күйі // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 528–536 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_528-536

THE STATE OF PUBLIC EDUCATION IN THE UZBEK SSR DURING THE SECOND WORLD WAR

Mirshod Bakhtiyorovich Siddikov¹

¹ Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

(70, Y. Gulomov, 100047, Tashkent, Uzbekistan)

PhD Student, Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Siddikov M.B., 2026

Abstract. *The relevance* of this study is determined by the need to examine the impact of the Second World War on the education system and the social status of teaching personnel in the Uzbek SSR. The object of the study is the public education system of the Uzbek SSR during the Second World War. The article examines the condition of the education system in the Uzbek SSR between 1941 and 1945, as well as the major challenges faced by schools and teaching staff under wartime conditions. *The purpose* of the study is to analyze the impact of the war on staffing in the education sector, the organization of the educational process, and the status of teachers. To achieve this objective, statistical data, archival materials, and regulatory documents reflecting the state of public education during the period under study were analyzed. *The findings* demonstrate that the war resulted in a significant reduction in the number of teachers, deterioration of the material and technical resources of schools, a decline in school enrollment, and a decrease in the quality of education. It was established that teachers were extensively involved in economic, propaganda, and defense-related activities, which negatively affected the educational process. Particular attention is paid to changes in the ethnic and gender composition of the teaching workforce, as well as to the challenges of training new teachers. *Conclusion.* The study concludes that the public education system of the Uzbek SSR operated under extremely difficult wartime conditions. Despite the shortage of teachers, insufficient funding, and the continuous involvement of teachers and students in economic activities, educational institutions continued to fulfill their functions by providing education to the younger generation throughout the war.

Keywords: Uzbek SSR, Second World War, public education, teachers, schools, teaching staff, students, mobilization, education system, social status of teachers.

For citation: Siddikov M.B. The State of Public Education in the Uzbek SSR during the Second World War // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 528–536. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_528-536

Введение. Вторая мировая война стала тяжёлым испытанием и для народа Узбекской ССР, входившей в состав советской империи. В военные годы узбекский народ, помимо отправки солдат на фронт, был мобилизован на тяжёлый и изнурительный труд для обеспечения фронтовых нужд. Политика советской власти, превратившая Узбекскую ССР в источник сырья, поставила социальную и экономическую жизнь республики в крайне тяжёлое положение. Направление всех ресурсов на нужды войны привело к резкому ухудшению состояния социальной сферы, в том числе образования. Это, в свою очередь, вызвало падение качества обучения и ухудшение социального положения работников этой отрасли.

Материалами и методами исследования послужили архивные документы Архива администрации Президента Республики Узбекистан, статистические сборники, материалы периодической печати и нормативно-правовые акты военного периода. В работе использованы историко-сравнительный, историко-системный и статистический методы исследования.

Результаты и обсуждение. Известно, что в годы войны советская власть уделяла недостаточное внимание ученикам, учителям и научным сотрудникам. Война серьёзно повлияла на сферу образования. Несмотря на то, что в это время принимались различные законы, связанных с развитием народного образования, их реализация на практике сталкивалась с многочисленными проблемами. Этому способствовал целый ряд факторов (Кодилов, 1979):

– Призыв учителей в армию дезорганизовал работу системы образования. Кроме того, педагоги часто привлекались к другим видам деятельности (сбор хлопка, агитационные работы);

– Здания школ передавались во временное пользование эвакуированным воинским частям и детским домам. В результате занятия проводились в 3–4 смены в день, что ещё больше осложняло ситуацию;

– Значительная часть учащихся старших классов была привлечена к труду на заводах и фабриках, вследствие чего число школьников с каждым годом уменьшалось;

– Для замещения мужчин-учителей, ушедших на фронт, были организованы краткосрочные педагогические курсы. Эти меры были направлены на обеспечение школ кадрами, но отрицательно сказались на качестве обучения;

– Недостаточное финансирование образовательной системы привело к крайне тяжёлому материальному положению учителей.

Кроме того, в годы войны деятельность учителей была в основном подчинена нуждам фронта. Это вызвало резкое сокращение их числа. Так, уже в первые дни войны из Узбекистана было мобилизовано около 6 тыс. учителей. В результате значительно возросла доля женщин среди педагогов. Если в 1941 г. в Узбекистане насчитывалось 35 296 учителей (из них женщины составляли лишь 31,7%), то в 1942/43 учебном году их число сократилось до 30 259 человек (Архив ПАА Узбекистана, ф. 58, оп. 20, д. 935; ЦГА Узбекистана (O'zMA), ф. R-94, оп. 5, д. 4038-а)

Таковы были основные показатели численности учителей в годы войны.

Таблица 1

	1941	1942	1943	1944
Всего учителей	35296	33960	30259	37786
Из них женщин	11215	9099	14052	19669

В 1942 г. число женщин-учителей уменьшилось. Основной причиной этого можно считать их привлечение к работе в госпиталях и других учреждениях, поскольку в первые годы войны резко возросло количество раненых, и потребность в медицинском персонале значительно увеличилась.

Начиная с 1943 г., учителя постепенно возвращались к своей профессиональной деятельности и продолжали преподавание (Народное образование в Узбекской ССР за 25 лет, 1949).

Национальный состав учителей в 1941–1944 гг. был следующим.

Таблица 2

Годы	Всего учителей	Узбеки		Другие народы		Русские и другие европейцы	
		Всего	Из них женщин	Всего	Из них женщин	Всего	Из них женщин
1941	35296	19869	5429	4138	717	11289	5069
	Foizlarda	56,3 %	15,4 %	11,7 %	2 %	32 %	14,3 %
1944	37786	14830	8422	5021	2581	17935	8666
	Foizlarda	39,2 %	22,3 %	13,3 %	6,8 %	47,4 %	22,9 %

Согласно таблице, в период с 1941 по 1944 гг. количество учителей узбекской национальности сократилось с 56,3% до 39,2%, представителей других народов (таджики, казахи, кыргызы и др.) увеличились на 1,6%, а русских и другие европейцев (включая татар) — на 15,4%.

В 1944 г. количество учителей других национальностей превышало число узбекских учителей на 8,2%. Это произошло в связи с массовым переселением народов в республику.

Одной из самых острых проблем системы образования была нехватка преподавателей предметов. В этот период подготовка педагогических кадров стала серьезной задачей. С этой целью были организованы краткосрочные учебные курсы, некоторые предметы (музыка и

рисование) были исключены из учебных программ. Кроме того, высшие и средние педагогические учебные заведения начали массовую подготовку учителей через краткие подготовительные курсы для восполнения дефицита педагогов. Для удовлетворения потребности в кадрах в каждой области были открыты дневные и вечерние учебные курсы.

Например, в Андижанском дневном и вечернем институте учителей в 1941/42 учебном году принимали слушателей в возрасте от 17 до 40 лет. Отличники получали стипендии, а приезжие обеспечивались жильем. Хотя курсы были рассчитаны на 10 месяцев, за счет увеличения количества учебных часов в день (вместо 6 часов занятия длились по 8–10 часов) срок обучения был сокращен до 6 месяцев и 4 дней. На это было несколько причин: во-первых, возросшая потребность в педагогических кадрах; во-вторых, нехватка финансов; в-третьих, трудности с обеспечением учащихся продовольствием (Бухоро ҳақиқати, 1942).

В некоторых областях, в связи с нехваткой педагогических кадров, колхозы по собственной инициативе выделяли средства и направляли молодежь на учебу. Так, колхоз «Отбозор» Бухарской области направил молодых колхозников Мустафоева, Мухаррам Гофурову и других в Бухарское училище, предоставив каждому учащемуся материальную помощь в размере 1800 сумов.

В 1941–1944 гг. в подобных курсах было подготовлено 16 081 педагог (в разрезе по годам: 1941 г. — 3865 чел., 1942 г. — 7356 чел., 1943 г. — 4860 чел., всего к 1944 г. — 16 081 чел.). Несмотря на это, школы республики начали 1943/44 учебный год с нехваткой 6700 учителей. В результате в школах, где готовили будущих учителей, в 8–10 классах был введен курс педагогики: учащиеся 8-го класса с педагогической подготовкой преподавали во 2-м классе начальной школы, а учащиеся 9–10-х классов — в 3-м классе (Советский Союз в годы Великой Отечественной войны, 1985; Народное образование в Узбекской ССР за 25 лет, 1949).

Привлечение пригодных к военной службе учителей на фронт и к трудовым работам, а также пропуски занятий привели к снижению качества образования. Например, после того как преподаватель рисования и каллиграфии Тошканбоев был направлен на строительство Фархадской ГЭС, многие уроки остались не проведенными (Седьмая сессия Верховного Совета Узбекской ССР).

Сохранились также обращения учителей с просьбой разрешить им вернуться к педагогической деятельности. Так, учитель Хилол Каримов в 1943 г. обратился к председателю СНК УзССР Абдурахманову с заявлением следующего содержания:

«С 25 июля 1941 года я работаю в составе 680-й строительной бригады в городе Свердловске, помогая Красной армии в борьбе против фашистской Германии, нахожусь здесь уже два года. Согласно постановлению № 14088 от 30 июля 1942 года, учителей, работающих на заводах, следует освободить и вернуть к их прямым обязанностям. Мы, узбекские учителя, жалеем о полученных знаниях, которые вынуждены использовать на земляных работах. Просьба: вернуть нас, Хилола Каримова, Абдукодира Хаитметова и других, в распоряжение органов народного образования Узбекистана» (Архив ПАА Узбекистана, ф. 58, оп. 20, д. 935).

Это ещё одно доказательство того, что в годы войны кадры в основном направлялись на нужды фронта. Все эти обстоятельства привели к росту числа учащихся, остававшихся на второй год. Если в 1941/42 учебном году таких было 7,3%, то в 1944/45 учебном году — уже 14,4% (ЦГА Узбекистана (О'zMA), ф. R-94, оп. 5, д. 4697).

От советского учителя требовалось быть не только воспитателем детей, но и значительной культурной силой на селе — агитатором, вдохновляющим колхозников на более производительный труд, человеком, подающим личный пример в каждом деле и умеющим организовать полезный труд школьников в полевых условиях.

Женщины-учителя, помимо своих прямых обязанностей в школе, были обязаны вместе с учениками активно участвовать в сельскохозяйственных работах, сборе средств в фонды обороны, организации субботников и воскресников, подготовке подарков и посылок солдатам и детям ленинградцев, сборе цветных металлов и металлолома, шефстве над госпиталями и во многих других мероприятиях. В этот период образование отошло на второй план: основной

задачей работников народного образования стало их непосредственное участие в оборонных и хозяйственных работах (Коммунист, 1945, № 6; Советский Союз в годы Великой Отечественной войны, 1985).

Кроме того, советская власть широко использовала учителей в целях пропаганды и агитации. Согласно постановлению Народного комиссариата просвещения Узбекской ССР от 19 июля 1941 г. «О работе учащихся и учителей городских школ в условиях войны», всем учителям, в первую очередь преподавателям истории, конституции, географии, языка и литературы, предписывалось вести среди населения агитационно-разъяснительную работу. Целью этого было воспитание у населения ненависти к фашизму, распространение решений, принятых Москвой, и информирование граждан о текущих политических событиях (Қизил Ўзбекистон).

Некоторые районные партийные комитеты, вместо того чтобы поддерживать и помогать учреждениям народного образования, напротив, постоянно прикрепляли учителей к сельсоветам и колхозам, что вызывало нестабильность в системе народного образования. Из-за привлечения педагогических кадров к другим видам деятельности текучесть кадров была высокой. Так, в течение 1944/45 учебного года из 179 заведующих областных, городских и районных отделов народного образования были заменены 49 человек, а из 849 директоров средних школ — 166 (ЦГА Узбекистана (О‘zMA), ф. R-837, оп. 32, д. 2891).

Несмотря на все трудности, вызванные войной, работники народного образования и учителя продолжали обучать молодежь. В этот период в работе школ возникали серьезные проблемы. Например, школьные здания нередко передавались для нужд войны: под эвакуированные в республику военные предприятия, госпитали, общежития рабочих и другие военные объекты. В 1941/42 учебном году из числа школьных зданий, построенных до войны (360 городских школ, а по другим данным — более 200), значительная часть была передана под другие нужды, что привело к сокращению числа школ в республике (в таблицах 3–4 приведены данные о количестве школ и классов по годам).

Таблица 3.

Количество школ по ступеням образования

Учебный год	1940/41	1941/42	1942/43	1943/44
Начальные школы	2651	2470	2052	1873
Неполные средние	1670	1679	1773	1827
Средние школы	474	496	545	733
Всего	4795	4645	4374	4433

Количество классов по ступеням обучения

Учебный год	1–4- классы	5–7- классы	8–10- классы	Всего
1940/41	288668	10279	1392	40339
1941/42	25979	11268	1385	38632
1942/43	23089	10966	1232	35287
1943/44	21355	12082	1671	35108

Из приведённых выше таблиц видно, что в 1943/44 учебном году общее количество школ по сравнению с 1940/41 учебным годом сократилось на 362 школы, а количество классов — на 5231. В результате этого возникла система многосменного обучения. В школах таких городов, как Ташкент и Самарканд, большинство учебных заведений работали в три, а то и четыре смены (Қизил Ўзбекистон).

В системе образования произошли значительные изменения: занятия начинались в 8 часов утра и продолжались до позднего вечера. Даже перемены между уроками были сокращены, что отрицательно сказывалось на здоровье и учебном процессе школьников.

Каждый урок был связан с тематикой войны — все предметы, от литературы до физики, имели патриотическую направленность. В учебных заведениях и махаллах регулярно, дважды в месяц, проводились лекции о международной обстановке на фронтах.

Вместе с тем, в сфере образования было немало недочётов и ошибок. Главным из них являлось невыполнение учебного плана. Старшеклассников активно привлекали к работе на предприятиях, чтобы восполнить нехватку квалифицированных рабочих, ушедших на фронт. При этом никаких мер против привлечения детей к сельскохозяйственным работам не принималось. Количество учащихся сокращалось с начала до конца учебного года (Қизил Ўзбекистон).

Так, к концу 1942/43 учебного года план по охвату детей обучением был выполнен лишь на 76,6%, то есть недовыполнен на 23,4%.

Причин этому было несколько:

1. Многие подростки стали единственными кормильцами в семье, так как их отцы и старшие братья ушли на фронт. Поэтому часть юношей и девушек, особенно учащихся старших классов, вынуждены были оставить школу и пойти работать на заводы, в колхозы и совхозы.

2. Отсутствие одежды и обуви. У многих детей не было тёплой верхней одежды и обуви, что приводило к пропускам занятий, особенно в зимний период. Из-за болезней и бытовых трудностей посещаемость школ резко снизилась.

В результате количество учащихся в школах республики с каждым годом неуклонно сокращалось. В следующей таблице будет показана динамика уменьшения числа учеников по классам (Советский Союз в годы Великой Отечественной войны, 1985; Коммунист, 1945, № 6).

Таблица 4.

Количество учащихся в начале учебного года (в тысячах человек)

Учебный год	1940/41	1941/42	1942/43	1943/44
1–4- классы	895,1	801,7	634,8	602,0
5–7- классы	318,3	342,3	306,9	298,4
8–10- классы	38,6	35,2	25,5	35,0
Всего	1252,0	1179,2	967,2	935,4

Например, в 1941/42 учебном году в Самаркандской области в 7–9 классах обучалось около 4300 учащихся, которые должны были окончить десятилетнюю школу в 1944 г. Однако фактически в том году школу окончили лишь 388 человек. Это объясняется тем, что часть школьников была направлена на производство — в колхозы и совхозы, а другая часть — отвлечена от занятий и привлечена к полевым работам (ЦГА Узбекистана).

По указанию центра Народный комиссариат просвещения Узбекской ССР 8 сентября 1941 г. издал приказ № 1852, согласно которому все школьники республики обязаны были широко участвовать в сборе хлопка. Даже учащиеся младших классов не оставались в стороне от хлопкоуборочной кампании. Народный комиссар просвещения Узбекской ССР И. Разаков в 1942/43 учебном году был вынужден изменить учебные планы 4–5 классов начальных и средних школ. Из-за критического положения с уборкой хлопка в некоторых районах республики учебный план для 5-х классов был сокращён, и учащиеся были направлены на сельскохозяйственные работы (Народное образование в Узбекской ССР за 25 лет, 1949).

Для учащихся 4-х классов предусматривалось, что к сбору хлопка они будут привлекаться только в сельских школах, однако в ряде случаев острая нехватка рабочей силы приводила к тому, что даже младшие школьники были вынуждены участвовать в уборке (ЦГА Узбекистана).

Постановлением СНК СССР и ЦК Коммунистической партии Узбекистана от 9–11 октября 1943 г. № 1455 «О мобилизации учащихся сельских и городских школ, студентов

высших учебных заведений, а также работников учреждений и организаций на сбор хлопка» было установлено:

- учащиеся городских школ привлекаются с 6-го класса,
- учащиеся сельских школ — с 5-го класса,
- студенты вузов и 20–30% служащих предприятий и учреждений также подлежат мобилизации.

В результате таких мер к началу 1944/45 учебного года в республике 162 000 детей не были охвачены школьным обучением, а 90 000 учащихся перестали посещать занятия в течение учебного года.

В некоторых областях ситуация была особенно тяжёлой:

- в Сурхандарьинской области среди населения не оказалось ни одного узбека, окончившего десятилетнюю школу;
- в Кашкадарьинской области — лишь 15 выпускников;
- в городе Андижане в течение 1944–1945 гг. не выпустилось ни одного узбекского ученика из 10-го класса.

Между тем до войны Андижан считался одним из крупнейших центров подготовки узбекской молодёжи к обучению в вузах. Обычно 80–85% учащихся старших классов или переведённых в 8-й класс по разным причинам не завершали обучение. Особенно в сельских школах подростков нередко не отпускали на занятия, используя их как рабочую силу в колхозах. В итоге значительная часть учащихся выпала из учебного процесса (ЦГА Узбекистана).

В большинстве сельских школ занятия посещали лишь 40–50% учеников, а в некоторых районах уроки полностью прекращались. Несмотря на специальные постановления, запрещавшие отрыв детей от занятий, колхозные руководители, стремясь выполнить требования Москвы, неделями и даже месяцами удерживали школьников на полевых работах (Народное образование в Узбекской ССР за 25 лет, 1949).

Например, председатели колхозов «Меҳнат гули», «Ўзгариш» и «Қизил курилиш» (сельсовет Нукус) — Нурматов, Норматов и Полвонов — ежедневно заставляли 45–50 учащихся 5–7 классов работать в поле. В результате из 29 учеников 6-го класса на уроках присутствовало лишь 3 человека. Даже во время каникул дети привлекались к трудовым работам.

Принудительное участие школьников в полевых работах имело тяжёлые последствия:

1. отрицательно влияло на физическое и психологическое состояние детей;
2. приводило к снижению качества обучения и утрате интереса к учёбе.

Даже в послевоенные годы выполнение учебных планов оставалось неудовлетворительным. Так, на заседании Ташкентского городского партийного комитета в 1946 г. отмечалось, что 5–6 тыс. детей школьного возраста остались вне школ. В Бухарской области в 1945/46 учебном году в школы было привлечено лишь 78% детей.

Состояние школьных зданий было крайне неудовлетворительным: нехватка топлива, разрушенные помещения, что зимой и в ненастную погоду приводило к массовым пропускам занятий. Недостаточная воспитательная работа способствовала порче школьного имущества, нарушению дисциплины и неуважению учеников к учителям. Всё это стало следствием падения авторитета педагогов, вызванного их массовым привлечением к сельскохозяйственным работам и частым прекращением учебного процесса.

Литература

- Архив ПАА Узбекистана — Архив ПАА Узбекистана, фонд 58, опись 20, дело 935.
 Бухоро ҳақиқати, — 942 Бухоро ҳақиқати. 1942 год, 28 августа.
 Коммунист, 1945 — Коммунист. 1945. №6. С. 5.
 Коммунист, 1945 — Коммунист. — 1945. — №6.
 Қизил Ўзбекистон, 1941 — Қизил Ўзбекистон. 1941 год, 29 ноября.
 Қизил Ўзбекистон, 1946 — Қизил Ўзбекистон. 1946 год, 26 июня.

Қизил Ўзбекистон, 1946 — Қизил Ўзбекистон. 1946 год, 4 августа.

Қодиров, 1979 — Қодиров Е.Қ. История развития общеобразовательных школ Узбекистана (1917–1975). Ташкент, 1979.

Қодиров, 1979 — Қодиров Е.Қ. История развития общеобразовательных школ Узбекистана (1917–1975). Ташкент, 1979.

Народное образование в Узбекской ССР за 25 лет, 1949 — Народное образование в Узбекской ССР за 25 лет (1924–1949). Ташкент, 1949.

Седьмая сессия Верховного Совета Узбекской ССР, 1946 — Седьмая сессия Верховного Совета Узбекской ССР. 5–6 июня 1945 года (Стенографический отчет). – Ташкент: Издательство Верховного Совета Узбекской ССР, 1946.

Советский Союз в годы Великой Отечественной войны, 1985 — Советский Союз в годы Великой Отечественной войны. – Москва, 1985.

СП УзССР СНК, 1943 — СП УзССР СНК. Октябрь, 1943 г.

Хоразм ҳақиқати, 1946 — Хоразм ҳақиқати. 1946 год, 13 ноября.

ЦГА Узбекистана — ЦГА Узбекистана (О'зМА), фонд R-94, опись 5, дело 4038-е.

ЦГА Узбекистана — ЦГА Узбекистана (О'зМА), фонд R-94, опись 5, дело 4038-ч.

ЦГА Узбекистана — ЦГА Узбекистана (О'зМА), фонд R-94, опись 5, дело 4697.

ЦГА Узбекистана — ЦГА Узбекистана (О'зМА), фонд R-837, опись 32, дело 2891.

ЦГА Узбекистана — ЦГА Узбекистана (О'зМА), фонд R-94, опись 5, дело 4038-а.

ЦГА Узбекистана — ЦГА Узбекистана (О'зМА), фонд R-94, опись 5, дело 4086.

ЦГА Узбекистана — ЦГА Узбекистана (О'зМА), фонд R-94, опись 5, дело 4215.

ЦГА Узбекистана — ЦГА Узбекистана (О'зМА), фонд R-94, опись 5, дело 4218.

ЦГА Узбекистана — ЦГА Узбекистана (О'зМА), фонд R-94, опись 5, дело 4627-а.

ЦГА Узбекистана — ЦГА Узбекистана (О'зМА), фонд R-94, опись 5, дело 4697.

References

Arkhiv PAA Uzbekistana — Arkhiv PAA Uzbekistana. Fond 58, opis' 20, delo 935.

Buxoro haqiqati, 1942 — Buxoro haqiqati. 1942 yil, 28 avgust. (In Uzbek)

Kommunist, 1945 — Kommunist. 1945. No. 6. S. 5. (In Russian)

Kommunist, 1945 — Kommunist. 1945. No. 6. (In Russian)

Qizil O'zbekiston, 1941 — Qizil O'zbekiston. 1941 yil, 29 noyabr. (In Uzbek)

Qizil O'zbekiston, 1946 — Qizil O'zbekiston. 1946 yil, 26 iyun. (In Uzbek)

Qizil O'zbekiston, 1946 — Qizil O'zbekiston. 1946 yil, 4 avgust. (In Uzbek)

Qodirov, 1979 — Qodirov E.Q. Istoriia razvitiia obshcheobrazovatel'nykh shkol Uzbekistana (1917–1975). Tashkent, 1979. (In Russian)

Qodirov, 1979 — Qodirov E.Q. Istoriia razvitiia obshcheobrazovatel'nykh shkol Uzbekistana (1917–1975). Tashkent, 1979. (In Russian)

Narodnoe obrazovanie v Uzbekskoi SSR za 25 let, 1949 — Narodnoe obrazovanie v Uzbekskoi SSR za 25 let (1924–1949). Tashkent, 1949. (In Russian)

Sed'maia sessiia Verkhovnogo Soveta Uzbekskoi SSR, 1946 — Sed'maia sessiia Verkhovnogo Soveta Uzbekskoi SSR. 5–6 iyunia 1945 goda (Stenograficheskii otchet). Tashkent: Izdatel'stvo Verkhovnogo Soveta Uzbekskoi SSR, 1946. (In Russian)

Sovetskii Soiuz v gody Velikoi Otechestvennoi voiny, 1985 — Sovetskii Soiuz v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. Moskva, 1985. (In Russian)

SP UzSSR SNK, 1943 — SP UzSSR SNK. Oktiabr', 1943 g. (In Russian)

Xorazm haqiqati, 1946 — Xorazm haqiqati. 1946 yil, 13 noyabr. (In Uzbek)

TsGA Uzbekistana (O'zMA) — TsGA Uzbekistana (O'zMA). Fond R-94, opis' 5, delo 4038-е.

TsGA Uzbekistana (O'zMA) — TsGA Uzbekistana (O'zMA). Fond R-94, opis' 5, delo 4038-ч.

TsGA Uzbekistana (O'zMA) — TsGA Uzbekistana (O'zMA). Fond R-94, opis' 5, delo 4697

TsGA Uzbekistana (O'zMA) — TsGA Uzbekistana (O'zMA). Fond R-837, opis' 32, delo 2891

TsGA Uzbekistana (O'zMA) — TsGA Uzbekistana (O'zMA). Fond R-94, opis' 5, delo 4038-а.

TsGA Uzbekistana (O'zMA) — TsGA Uzbekistana (O'zMA). Fond R-94, opis' 5, delo 4086

TsGA Uzbekistana (O'zMA) — TsGA Uzbekistana (O'zMA). Fond R-94, opis' 5, delo 4215

TsGA Uzbekistana (O'zMA) — TsGA Uzbekistana (O'zMA). Fond R-94, opis' 5, delo 4218

TsGA Uzbekistana (O'zMA) — TsGA Uzbekistana (O'zMA). Fond R-94, opis' 5, delo 4627-а.

TsGA Uzbekistana (O'zMA) — TsGA Uzbekistana (O'zMA). Fond R-94, opis' 5, delo 4697

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 537–549, 2026
Journal homepage: <https://sjcascourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.01.29
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_537-549

EXTREME JOURNALISM AND DIGITAL REPRESENTATION OF HISTORICAL EVENTS

Tergembay Kenzhegul^{1*}, *Beisembayeva Altynay*²

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, (Astana, Kazakhstan), Doctor of Philosophy (PhD),
 <https://orcid.org/0009-0005-2441-9003>. E-mail: tergembay@mail.ru

² Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, (Georgia, Tbilisi), student,
 <https://orcid.org/0009-0003-4441-677X>. E-mail: 324750@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Tergembay K., Beisembayeva A., 2026

Abstract. *Introduction.* This article theoretically analyzes the role of extreme journalism in the digital representation of historical events. In the current digital era, the flow of information is rapid and multi-formatted, and the role of media in shaping public perception and the memory of historical events has significantly increased. *Purpose and objectives.* The study focuses on Zhanaozen (2011) and January (2022) Events, examining their structural and narrative features in media representation. The aim is to identify the functions of extreme journalism in shaping historical memory and constructing historical truth in a digital environment. *Materials and methods.* The research employs discourse analysis, narrative reconstruction, and media-historical comparison. *Results.* The findings indicate that the 2011 events were predominantly disseminated through traditional mass media in a limited format, whereas the 2022 events were documented and transmitted synchronously via social media and digital platforms, resulting in fragmented and emotionally intensified narratives. This difference directly affects the mechanisms of historical memory formation. *Conclusion.* In conclusion, extreme journalism in the digital era functions not only as an information source but also as an institution shaping historical discourse. Digital representation accelerates historical time, dramatizes events in the media space, and transforms society's perception of historical reality.

Keywords: extreme journalism, digital representation, historical memory, mediatization, narrative, January events, Zhanaozen events.

For citation: Tergembay K., Beisembayeva A. Extreme Journalism and Digital Representation of Historical Events // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 537–549. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_537-549

ЭКСТРЕМАЛДЫ ЖУРНАЛИСТИКА ЖӘНЕ ТАРИХИ ОҚИҒАЛАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Тергембай Кенжегүл^{1*}, *Бейсембаева Алтынай*²

^{1*}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, (Астана, Қазақстан), философия ғылымдарының докторы (PhD),

 <https://orcid.org/0009-0005-2441-9003>. E-mail: tergembay@mail.ru

²Иване Джавахишвили атындағы Тбилиси мемлекеттік университеті, (Грузия, Тбилиси), студент,

 <https://orcid.org/0009-0003-4441-677X>. E-mail: 324750@mail.ru

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Тергембай К., Бейсембаева А., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада экстремалды журналистиканың тарихи оқиғаларды цифрлық кеңістікте репрезентациялау үдерісіндегі рөлі теориялық тұрғыда талданады. Қазіргі цифрлық дәуірде ақпарат ағыны жылдам әрі көп форматты болып, тарихи оқиғалардың қоғамдық қабылдануы мен есте сақталуында медианың рөлі айтарлықтай артып отыр. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеу нысаны ретінде Жаңаөзен оқиғасы мен Қаңтар оқиғасы алынып, олардың медиалық бейнеленуіндегі құрылымдық және нарративтік айырмашылықтар салыстырмалы түрде қарастырылады. *Мақаланың мақсаты* – экстремалды журналистиканың тарихи жадыны қалыптастырудағы және тарихи шындықты цифрлық форматта конструкциялаудағы функциясын айқындау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу барысында дискурстық талдау, нарративтік реконструкция және медиа-тарихи салыстыру әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Нәтижесінде 2011 жылғы оқиғалардың негізінен дәстүрлі ақпарат құралдары арқылы шектеулі форматта таралғаны, ал 2022 жылғы оқиғалардың әлеуметтік желілер мен цифрлық платформалар арқылы синхронды түрде архивтеліп, фрагменттелген және эмоционалды сипат алғаны анықталды. Бұл айырмашылық тарихи жадының қалыптасу механизмдеріне тікелей ықпал етеді. *Қорытынды.* Қорытындыда экстремалды журналистиканың цифрлық дәуірде тек ақпарат таратушы емес, тарихи дискурсты қалыптастырушы институтқа айналғаны негізделеді. Цифрлық репрезентация тарихи уақыттың жеделдеуіне, оқиғаның медиалық драматизациясына және қоғамдық қабылдаудың трансформациясына әсер ететіні тұжырымдалады.

Түйін сөздер: экстремалды журналистика, цифрлық репрезентация, тарихи жады, медиатизация, нарратив, Қаңтар оқиғасы, Жаңаөзен оқиғасы.

Дәйексөз үшін: Тергембай К., Бейсембаева А. Экстремалды журналистика және тарихи оқиғалардың цифрлық репрезентациясы // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 537–549 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_537-549

ЭКСТРЕМАЛЬНАЯ ЖУРНАЛИСТИКА И ЦИФРОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ

Тергембай Кенжегүл ^{1*}, Бейсембаева Алтынай²

^{1*}Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, (Астана, Казахстан), доктор философии (PhD),

 <https://orcid.org/0009-0005-2441-9003>. E-mail: tergembay@mail.ru

²Государственный университет имени Иване Джавахишвили, (Грузия, Тбилиси), студент

 <https://orcid.org/0009-0003-4441-677X>. E-mail: 324750@mail.ru

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Тергембай К., Бейсембаева А., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье теоретически анализируется роль экстремальной журналистики в репрезентации исторических событий в цифровом пространстве. В современную цифровую эпоху поток информации становится быстрым и многоформатным, и роль медиа в формировании общественного восприятия и памяти о исторических событиях значительно возросла. *Цель и задачи.* В качестве объектов исследования рассматриваются Жаңаөзен оқиғасы и Қаңтар оқиғасы, и сравнительно рассматриваются их структурные и нарративные особенности в медийном представлении. *Цель статьи* — выявить функции экстремальной журналистики в формировании исторической памяти и конструировании исторической истины в цифровом формате. *Материалы и методы.* В исследовании использовались дискурсивный анализ, нарративная реконструкция и медиатисторическое сравнение. *Результаты.* Результаты показали, что события 2011 г. распространялись преимущественно через традиционные средства массовой информации в ограниченном формате, а события 2022 г. документировались и транслировались синхронно через социальные сети и цифровые платформы, приобретая фрагментированную и эмоционально насыщенную форму. Эта разница оказывает прямое влияние на механизмы формирования исторической памяти. *Заключение.* В заключение делается вывод, что экстремальная журналистика в цифровую эпоху выступает не только как источник информации, но и как институт формирования исторического дискурса. Цифровая репрезентация ускоряет историческое время, драматизирует события в медиапространстве и трансформирует восприятие обществом исторической реальности.

Ключевые слова: экстремальная журналистика, цифровая репрезентация, историческая память, медиатизация, нарратив, события января 2022 г., события в Жаңаөзене.

Для цитирования: Тергембай К., Бейсембаева А. Экстремальная журналистика и цифровая репрезентация исторических событий // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 537–549. (На англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_537-549

Introduction. In the twenty-first century, the processes of the formation and interpretation of historical events have undergone a fundamental transformation. Whereas in traditional historiography an event was reconstructed on the basis of archival materials and official documents, in the digital era historical reality is simultaneously constructed, disseminated, and archived within the media space. This phenomenon becomes particularly evident during events of an extreme nature. Social conflicts, mass protests, states of emergency and political crises lead to the concentration of information flows, the intensification of emotional narratives, and the rapid formation of public opinion.

From this perspective, extreme journalism appears not merely as a mechanism of information transmission but as a factor shaping historical discourse. It does not confine itself to recording events; rather, it integrates them into specific narrative structures, defines semantic emphases, and constructs interpretative models that become embedded in public memory. The development of digital platforms has further complicated this process, weakening the traditional boundaries between journalism and history. As a result, a historical event transforms into a multivocal and fragmented text that exists synchronously within the media space.

Two major socio-political events in the contemporary history of Kazakhstan—the Zhanaozen events and the January events—make it possible to identify two distinct media models of historical representation. The events of 2011 were primarily covered in a limited format through traditional mass media and only in subsequent years began to be reinterpreted within the digital sphere. By contrast, the events of 2022 were simultaneously documented, disseminated, and publicly debated through social networks, streaming broadcasts, and citizen journalism. This difference directly influenced the mechanisms of historical memory formation, the structure of narratives, and the dynamics of public perception.

Post-Soviet authoritarian regimes—particularly in Central Asia—have demonstrated a high degree of stability since independence. Explaining the longevity of such regimes solely through traditional

economic or political factors is insufficient, as immaterial and discursive sources of legitimacy also play a decisive role. A resilient authoritarian system requires a hegemonic discourse that is accepted and disseminated by influential social groups. In the case of Kazakhstan, this discourse promotes alternative political imaginaries to political opponents, thereby complicating their efforts to gain popular support. Although state control is challenged through Internet platforms, social networks and blogging simultaneously enable the authorities to reproduce their hegemonic discourse. Even after the violent events in Zhanaozen in 2011, key elements of the official discourse were reproduced in bloggers' posts, demonstrating that the official narrative retained its dominant status and that its influence did not diminish despite the widespread use of social media (Lewis, 2016).

Under conditions of the mediatization of history, extreme journalism not only produces a chronicle of events but also dramatizes them through emotional and visual codes. Digital algorithms determine the speed of information dissemination, the scale of visibility, and the focal points of public attention. Consequently, a historical event begins to be perceived not merely as a fact but as a media product. This phenomenon leads to a transformation of the very concept of the historical source and poses new methodological challenges for researchers.

The aim of this article is to provide a theoretical substantiation of the role of extreme journalism in the representation of historical events within the digital space and to demonstrate, through the example of two historical events, the differences between media models. The concepts of historical memory, narrative, and mediatization serve as the conceptual framework of the study.

The scientific novelty of the research lies in conceptualizing extreme journalism as a mechanism of historical memory formation and in interpreting digital representation as a factor accelerating historical time. The article compares the Zhanaozen and January events in terms of media structure, narrative organization, and the degree of digital archiving.

Thus, in the digital era, extreme journalism is viewed not merely as an institution that reflects historical events but as one that constructs and consolidates them within public consciousness.

Materials and Methods. This study was conducted as a theoretical inquiry and is aimed at the conceptual analysis of the digital representation of historical events within the context of extreme journalism. The object of the research comprises two socio-political events in the contemporary history of Kazakhstan – the Zhanaozen events and the January events. These events belong to different temporal, technological, and media environments, which makes it possible to comparatively examine the evolution of historical representation.

The methodological framework of the study is grounded in the theory of mediatization, the concept of historical memory, and approaches to narrative analysis. The concept of the mediatization of history is employed to explain how historical events are constructed through information and communication technologies and subsequently consolidated in public consciousness. The theory of historical memory enables an assessment of the role of media in shaping public perception of events. Through narrative analysis, the structure of media storytelling, semantic emphases, and interpretative models are identified.

The following methods were applied in the course of the research:

- Discourse analysis – used to identify the specific features of media representations of extreme events, the conceptual apparatus employed, and evaluative tones. This method made it possible to uncover not only the factual content of information but also its underlying semantic structure.
- Comparative historical analysis – aimed at revealing structural differences between the media environments of 2011 and 2022. This approach enabled a comparison in terms of channels of dissemination, the speed of information circulation, the level of audience participation, and the nature of archiving.
- Narrative reconstruction – applied to determine the logic of media storytelling in each period, including elements of dramatization and symbolic codes. This approach allowed for a theoretical description of the mechanisms through which historical events are structured within media discourse.

- Conceptual modeling – employed to systematize the interrelationship between extreme journalism and historical memory. As a result, a theoretical model was proposed: historical event → media representation → digital archive → public memory.

The research is not oriented toward large-scale quantitative analysis of empirical data but rather toward a theoretical interpretation of structural transformations within the media space. Accordingly, as research material, publications from traditional mass media, content forms on social networks, online broadcasts, and representational models on digital platforms are considered in a generalized analytical framework.

Methodologically, the article is based on the expansion of the concept of the historical source. Media texts formed within the digital environment are treated as supplementary sources for historical reconstruction, with due consideration given to their interpretative character and algorithmic influence. This approach makes it possible to analyze extreme journalism not merely as an informational function but as a social institution that contributes to the construction of historical reality. Thus, the combination of methods applied in this study is aimed at providing a comprehensive description of the digital representation of historical events and at theoretically substantiating the role of extreme journalism in the formation of historical memory.

Discussion. The findings of the study demonstrate that in the digital era, extreme journalism transforms not only the form of representing historical events but also their semantic structure. This transformation primarily affects the logic of perceiving historical time. Whereas previously a historical event was systematized and reconstructed on the basis of archival sources only after a certain temporal distance, in the digital environment it is formed synchronously. Under such conditions, journalism becomes not merely a recorder of events but a mechanism for consolidating them within public consciousness.

In the case of the Zhanaozen events, the information flow was largely regulated through traditional mass media. The limited dissemination of information, the predominance of official discourse, and its subsequent reinterpretation in the digital sphere contributed to the formation of a centralized model of historical narrative. Within this model, the structure of interpretation remained relatively consistent and subject to institutional control.

By contrast, the January events unfolded under conditions of the full dominance of digital media. Live broadcasts on social networks, the active involvement of citizen journalism, and user-generated content produced a decentralized model of historical representation. In this context, the event was simultaneously presented through multiple interpretations, resulting in fragmented narratives. This situation reinforced the multivocality of historical reality and foregrounded emotional reaction and visual dramatization.

The influence of digital algorithms has also become a significant factor in the formation of historical memory. The frequency of visibility, number of views, and dynamics of dissemination shape the direction of public perception. Consequently, a historical event begins to be perceived as a product dependent upon media logic. This phenomenon weakens the traditional boundary between history and journalism and expands the very notion of the historical source.

In extreme journalism, the predominance of the emotional component becomes particularly evident. Elements of dramatization employed during emergency situations, the repetition of visual footage, and the intensification of symbolic markers accelerate the transformation of events into traumatic memory. In such circumstances, media texts not only provide information but also construct collective emotion. This, in turn, exerts a long-term influence on the public interpretation of historical events. Moreover, digital representation disrupts the notion of an "end point" of a historical event. Whereas in the traditional model an event was limited to a specific chronological period, in the digital space it acquires an extended media life through continuous discussion and republication. This phenomenon illustrates the acceleration of historical time and the destabilization of memory.

In the contemporary global information environment, discussions of extreme journalism must take into account the profound influence of new media, including advanced technologies and social networks in the context of globalization. The statement by Aidos Sarym, a deputy of the Parliament

of the Republic of Kazakhstan, that “part of the spilled blood is the fault of social media users” generated wide public debate and significant resonance. Notably, prior to the January tragedy in Kazakhstan, on September 15, 2021, Aidos Sarym had proposed to the authorities the restriction of social networks. As a result, media outlets reported under headlines such as “The draft law on restricting social networks proposed by Aidos Sarym has been approved.” Specifically, the Mazhilis considered the draft law “On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts on the Protection of Children’s Rights,” which contained provisions concerning the restriction of social networks and messaging platforms without official representation in Kazakhstan. This was reported by the website Vlast, as cited by Azattyq Radiosy (Sarym, 2023). According to the deputy, these norms were intended to combat cyberbullying and protect children’s rights.

Nevertheless, critical assessments by foreign experts and politicians regarding the openness of Kazakhstan’s Internet space and citizens’ freedom to use it have also been articulated. In particular, international organizations have repeatedly criticized Kazakhstan in relation to Internet freedom. The international human rights organization Freedom House, in its most recent report on Internet freedom, classified Kazakhstan among the countries where “the Internet, social networks, and communication platforms are frequently blocked,” where “political, social, and religious content is restricted,” and where “bloggers, human rights defenders, Internet users, or critics of the authorities are often persecuted, prosecuted, or attacked” (currenttime.tv, 2023).

At the beginning of 2022, the “January events” in Kazakhstan attracted global attention. News services in different countries framed this extreme situation in varying ways. Several states, citing alleged human rights violations, called upon the Kazakhstani authorities to halt the violence. In particular, the discussion of Kazakhstan’s situation at the European Parliament acquired distinct political significance, as Western policymakers reportedly approved the issue of imposing sanctions on Kazakhstan for serious human rights violations. According to reports, the European Parliament adopted a resolution stating that the Kazakhstani authorities had responded to protests, including peaceful demonstrations, with “disproportionate violence”; had used “vague and overly broad” definitions of “terrorism” and “extremism” to restrict freedom of expression and peaceful dissent; and had employed “excessive, unnecessary, and indiscriminate force, including lethal force.” President Tokayev’s “shoot without warning” order was described in the resolution as a violation of Kazakhstan’s international legal obligations to respect and protect the right to life (azattyq.org, 2023).

On January 15, the Prosecutor General’s Office of Kazakhstan reported that since the beginning of the state of emergency, the bodies of 225 individuals, including 19 police officers and military personnel, had been delivered to morgues. However, the names of the deceased were not disclosed. It was further stated that 175 of the 225 individuals had died in medical institutions. On January 18, the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan, Ajar Giniyat, announced at a briefing that two additional injured persons in intensive care had died. Thus, the official preliminary death toll reached 227 (Kosay, 2023). The identities of deceased civilians were likewise not publicly released, a fact that was cited as raising concerns about the transparency of information in Kazakhstan.

The People’s Writer of Kazakhstan, Mukhtar Magauin, in commenting on the January events, drew a comparative parallel between the 2011 events in Kazakhstan (Zhanaozen) and those in England (London). He referred to the riots that occurred on August 7, 2011, in the Tottenham district of London, when tens of thousands of young people took to the streets following the fatal police shooting of a young man. According to his account, although buildings and vehicles were set on fire and clashes with police took place, no shots were fired by the authorities during the unrest, which lasted two to three days and spread beyond London to other major cities. Law enforcement dispersed the crowds, made arrests, and later prosecuted some participants, yet without resulting in fatalities. In contrast, he criticized the conduct of Kazakhstani police during the January events (Magauin, 2023).

In an article published on the Malim.kz website titled “They Initially Believed in Kosanov. Where Did the ‘Extremists’ of January Come From?”, Umay Beimaral argued that the version attributing the unrest to the planned actions of religious extremists does not withstand critical scrutiny.

Similarly, sociologist and head of the PaperLab research center, Serik Beisembayev, expressed skepticism regarding the authorities' claim that religious extremists were responsible for the January protests. He noted that the religious sphere in Kazakhstan is subject to strict state control and that activities fitting the description of “destructive movements” are typically monitored by security services. According to his critique, the authorities opted to employ the narrative of “religious extremism” as a convenient explanatory frame in a society characterized by low levels of trust and heightened xenophobia, thereby constructing a “mythical internal enemy.”

Although official mass media did not report instances of abuse or deaths of detainees in correctional facilities, social networks became a continuous channel for the circulation of alternative accounts. Kazakh-language digital content included numerous video recordings alleging brutality and excessive force by law enforcement officers. One oil worker, Muratbai Zhumagaliev, argued that the failure to conduct a proper investigation of the December 2011 Zhanaozen tragedy contributed to the recurrence of violence in January 2022. In his view, the normalization of practices such as the use of live ammunition, arbitrary detention, and torture reflected a pattern of state response to public dissent (Toiken, 2023).

Finally, as noted by the Russian political thinker Nikolay Chernyshevsky, rulers who fail to heed the voice of the majority and turn away from a population striving for justice may, sooner or later, face profound shock and disgrace (livelib.ru, 2023). When conflicts between the public and the authorities escalate into bloodshed and mass unrest, not only do existing “rules of the game” within a society come into question, but new social and political forms may also emerge.

The protest actions that took place in Kazakhstan in 2022 (also referred to as “Bloody January,” the “January events,” or the “January tragedy”) began as demonstrations triggered by the sudden increase in liquefied gas prices (Zhandayeva and Zhanmukanova, 2024). A peaceful rally that started in the city of Zhanaozen in early January 2022 spread across the region and escalated into nationwide unrest, leaving a tragic imprint on the country's history under the designation “January events.” From January 5 to 19, 2022, a nationwide state of emergency was declared in the Republic of Kazakhstan. During this period, 70 checkpoints operated across the country, and 2,500 troops were deployed from the Collective Security Treaty Organization (CSTO). President Kassym-Jomart Tokayev officially stated that in Almaty alone, twenty thousand militants had carried out attacks. The Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan initiated criminal proceedings under two articles: the commission of terrorist acts and the organization and participation in mass riots.

The transformation of a peaceful protest in Zhanaozen – initially focused on socio-economic demands—into nationwide unrest highlights the significant influence of new media, particularly social networks, on public mobilization. Information about citizens gathering in Zhanaozen spread not through traditional media but primarily via social networking platforms. The speed of dissemination facilitated active civic engagement, with individuals, public activists, independent journalists, and bloggers openly expressing political positions. A substantial portion of society regarded the demands of the residents of Zhanaozen as legitimate and expressed solidarity. For instance, blogger Askhat Kassengali wrote: “We should have resolved our own issues by ourselves! Let sovereignty not slip away! I oppose the entry of foreign troops.” Another social media user, Madi Ayimbetov, stated on his Facebook page: “When the people's accumulated anger over the years overflows, the authorities must make a decisive and just decision.” Among well-known lawyers, support for peaceful protesters was also voiced; for example, attorney Lazzat Akhatova wrote: “If legal pressure is exerted against the people of Mangystau who have taken to the square, I believe that lawyers who truly care about the country will not remain silent. Let us stand with the people and provide legal assistance where possible. #Zhanaozen_Aktau_together.” One comment under this post declared: “If Kazakhs unite, they are stronger than a mountain flood.” Such socio-political posts significantly influenced public consciousness during the crisis.

The January events drew the attention not only of Kazakhstani society but also of the international community. Major global powers expressed concern about the situation. For example, U.S. Secretary of State Antony Blinken stated, following a conversation with his Kazakhstani

counterpart Mukhtar Tileuberdi, that the United States supported resolving the crisis through peaceful and rights-respecting means (Parker and Ilyushina, 2024). At the same time, allegations circulated regarding the entry of foreign militants-numbering twenty thousand – into Kazakhstan. Melinda Haring, Deputy Director of the Eurasia Center at the Atlantic Council, described such accusations as unfounded. An article published in *The Washington Post* noted that during the uprising there was limited verified and direct information about demonstrators and participants, emphasizing that Internet access in Kazakhstan was significantly restricted and foreign journalists were denied entry (Parker and Ilyushina, 2024).

Indeed, during the peak of unrest, Internet access across the country was severely limited, and social networks were inaccessible. Consequently, the public relied primarily on traditional media for information. State television channels broadcast continuous updates on the state of emergency, counterterrorism measures, and governmental decisions. Official statements by representatives of law enforcement agencies became the principal sources of information. According to reports, President Tokayev referred to the protesters as a “group of terrorists,” stated that Kazakhstan was under attack, authorized security forces to “shoot without warning,” and requested the intervention of a Russia-led military alliance. The government also attempted to suppress demonstrations by blocking social networks and messaging applications, including Facebook, WhatsApp, Telegram, and WeChat, and by declaring a state of emergency, under which unauthorized public protests were deemed illegal (Bilefsky, 2024).

On January 15, 2022, the Prosecutor General’s Office reported that at least 225 people had died and 4,578 had been injured, including civilians; among the injured were 3,393 police officers and soldiers, and 19 members of the security forces were killed (azattyq.org, 2024). Subsequently, on August 16, 2022, the authorized body published on its official website a list of those who had died during the January events, indicating a total of 238 individuals. It was noted that, in accordance with criminal procedural legislation and taking into account the opinions of relatives, further details regarding the circumstances of death would not be disclosed (gov.kz, 2024).

Information about the state of emergency and its termination was disseminated via the official presidential website, while national Internet outlets-including Tengrinews.kz, Azattyq Radiosy, Kazinform, Malim.kz, Informburo, Sputnik Kazakhstan, inBusiness.kz, and Zakon.kz – regularly published updates. The National Security Committee, the Prosecutor General’s Office, the Ministry of Internal Affairs, and other authorized bodies posted information within their respective competencies on official websites. For example, the Prosecutor General’s Office announced on February 19, 2022, the initiation of a pre-trial investigation against former Minister of Defense Murat Bektanov under Article 452 of the Criminal Code (inaction), and on February 20, 2022, reported his detention on suspicion of committing the offense, noting that further information would not be disclosed in the interests of the investigation (gov.kz, 2024). The National Security Committee also published notices regarding the lowering of the terrorist threat level in connection with the January events (gov.kz, 2024).

The January events remain a subject requiring continued scholarly investigation, and the publication of related data persists. For instance, according to a report published on May 15, 2023, by the official website of 24.kz, eleven employees of the National Security Committee were held criminally liable in connection with the events. This was announced by Marat Qalqabaev during a plenary session of the Mazhilis (24.kz, 2024), who indicated that internal investigations had been conducted following the tragedy.

The January events also became a central theme in the national press. Extensive analytical articles aimed at addressing unresolved public questions have been published. One notable example is the interview with President Kassym-Jomart Tokayev titled “As a Forward-Looking Nation, We Must Look Only Ahead,” published on January 3, 2024, in the newspaper *Egemen Qazaqstan*. In this extensive interview, the President stated that after assuming office in 2019, Kazakhstan embarked on democratizing the political system, liberalizing public life, and demonopolizing the economy. According to his account, certain influential figures perceived these reforms as a threat to their

entrenched positions and ultimately sought to reverse them, allegedly preparing from mid-2021 to exploit socio-economic discontent – particularly the abrupt increase in liquefied gas prices—to destabilize the state (Kamzabekuly, 2024). In the interviewer’s assessment, the January events marked a turning point that opened a new era in Kazakhstan’s historical development.

Regimes typically possess a multifaceted repertoire of repressive instruments. When confronted with public criticism, they may employ not only overt or covert forms of coercion, but also indirect forms of repression commonly referred to as “channeling.” Channeling mechanisms do not necessarily aim at the outright suppression of dissent; rather, they seek to redirect, manage, and institutionalize it within controllable boundaries.

Empirical evidence from Central Asia, including Kazakhstan, illustrates how these strategies operate in practice. During the 2011 Zhanaozen events and the January 2022 unrest, the authorities combined overt coercion with channeling mechanisms in an effort to maintain social stability. Similarly, in response to the 2016 land reform protests, repressive measures reflected an approximately balanced use of coercive and channeling tactics.

One of the most visible channeling mechanisms is elite delegation. In such cases, state officials or local authorities encourage protest participants to relocate from public spaces to non-public venues, to articulate collective demands through formal institutional channels, or to engage in negotiated formats. This approach reduces the scale and potential radicalization of protests while preserving the regime’s control over the process. The Kazakhstani case demonstrates that authoritarian regimes do not rely exclusively on overt coercion; they can also sustain stability through managed negotiation and the institutionalization of dissent (Heuer & Hierman, 2022).

At the same time, social media and blogging platforms function as ambivalent instruments. On the one hand, they facilitate civic mobilization and the diffusion of alternative narratives. On the other hand, regimes can appropriate these platforms to reproduce official discourse and reinforce their claims to legitimacy. In consolidated authoritarian regimes in Central Asia, including Kazakhstan, civil society has traditionally faced structural constraints. Nevertheless, certain non-governmental organizations (NGOs) have gradually advanced alternative perspectives that challenge state narratives (Knox & Sharipova, 2024). This dynamic was particularly evident in the contexts of Zhanaozen (2011) and January 2022, where younger generations utilized social media platforms to articulate dissent and publicly express elements of protest.

Although civil society and blogging discourse do not fully replace official information models, they contribute to the circulation of alternative ideas and sustain critical perspectives within society. A comparative analysis of the Zhanaozen and January events reveals the evolution of what may be termed “extreme journalism”: a transition from a centralized information model to an algorithmic and networked one. This transformation is not merely technical but epistemological in nature. The mechanisms through which historical truth is constructed have changed. The meaning of political events is no longer shaped exclusively by official institutions but increasingly emerges through multi-vocal digital narratives.

In this sense, extreme journalism has become an integral component of historical discourse in the digital age. It not only documents events but also defines their public significance, shapes their narrative framing, and influences the direction of collective memory. Consequently, the study of digital representation should be regarded as a necessary methodological direction in contemporary historiography.

Results. The findings demonstrate that extreme journalism qualitatively transforms the model through which historical events are represented in the digital age. A comparative analysis reveals that the Zhanaozen events and the January 2022 unrest differ substantially in terms of media architecture, narrative organization, and the mechanisms through which historical memory is constructed.

First, a clear divergence is observed in the architecture of information dissemination. During the Zhanaozen events, information flows were primarily mediated through traditional mass media. Representation was centralized, with official discourse occupying a dominant position. The pace of

publication was relatively slow and filtered, resulting in the formation of a historical narrative largely shaped within the framework of institutional control.

By contrast, during the January 2022 events, the structure of information dissemination shifted toward a networked and decentralized model. Social media platforms, messaging applications, and streaming services enabled real-time broadcasting, while citizen journalism assumed a prominent role. This transformation facilitated the synchronous documentation of events and their simultaneous circulation in multiple, often competing, interpretations.

Second, significant differences emerged in narrative organization. Media portrayals of the Zhanaozen events were comparatively coherent and linear in structure. In contrast, the January events were represented through fragmented, emotionally charged, and visually dramatized narratives. This resulted in the construction of a multi-variant model of historical truth, characterized by competing frames and interpretive plurality.

Third, the mechanism of historical memory formation underwent a substantive shift. In the case of Zhanaozen, collective memory was consolidated retrospectively through subsequent discussions, reinterpretations, and republications. Historical interpretation stabilized over time. Conversely, the January events exemplified a model of “instant memory,” enabled by digital archiving practices. In this model, symbolic meanings and public evaluations begin to crystallize before the event itself has concluded, producing a form of memory that is contemporaneous with the unfolding crisis.

Fourth, the role of algorithmic mediation became evident. On digital platforms, metrics such as view counts, trending algorithms, and dissemination speed functioned as indicators of perceived public significance. Consequently, the level of media visibility directly influenced patterns of public reception. Algorithmic amplification thus emerged as a structural factor shaping not only information flows but also the hierarchy of historical relevance.

Overall, the results indicate that the evolution of extreme journalism has led to a transformation in the very form of historical representation. The transition from a traditional media model to a digital, algorithmic, and networked one has altered the nature of historical sources themselves. Historical events are no longer solely objects of retrospective reconstruction; they increasingly take shape as contemporaneously produced media texts. These findings provide a theoretical basis for conceptualizing extreme journalism as an institutional actor in the construction of historical discourse in the digital era.

Table 1 – Comparative Media Characteristics of the Zhanaozen (2011) and January (2022) Events

Criterion	Zhanaozen (2011)	January (2022)
Media Format	Traditional mass media	Digital platforms
Memory Formation	Retrospective	Synchronous / real-time
Narrative Structure	Centralized	Decentralized
Emotional Impact	Through subsequent discussion	Immediate online reaction

The tabular comparison clearly highlights the conceptual differences between the media models of the two events. In terms of media format, the Zhanaozen events were disseminated primarily through traditional mass media and presented within a centralized communicative system. By contrast, the January 2022 events unfolded across digital platforms in a synchronous manner, producing a decentralized and networked narrative structure.

With regard to memory formation, the historical interpretation of the Zhanaozen events developed retrospectively and acquired a relatively regulated and stabilized character over time. In the case of the January events, however, the media image was constructed in real time and began to stabilize through immediate online public reactions. Memory formation thus occurred concurrently with the unfolding of events rather than through delayed reflection.

Differences are also evident in narrative structure. The Zhanaozen events were framed through a centralized and relatively linear narrative. The January events, in contrast, were represented through fragmented, multi-variant, and emotionally intensified narratives. A divergence is likewise observable in terms of emotional impact: whereas Zhanaozen entered public consciousness largely through subsequent discussion and reinterpretation, the January events generated immediate emotional responses via online platforms.

This comparative assessment demonstrates that the logic of historical representation has shifted in the digital age. Extreme journalism no longer merely records events; it actively shapes the mechanisms of narrative construction and collective memory formation, underscoring the decisive role of media structures in defining historical meaning.

Conclusion. The digital age has fundamentally transformed the ways in which historical events are perceived and interpreted. The findings indicate that extreme journalism has moved beyond its conventional function of information dissemination and has become an institution that shapes historical discourse and directs collective memory. Particularly during crises and states of emergency, media representation develops simultaneously with the structuring of historical reality itself.

The cases of Zhanaozen (2011) and January (2022) clearly illustrate the evolution of historical representation. The 2011 events were embedded within a traditional media model characterized by centralized narration and institutional control. In contrast, the 2022 events evolved within a digital networked environment, producing a decentralized, fragmented, and synchronously constructed historical text. This transformation directly affected the speed, stability, and interpretive plurality of historical memory formation.

The study demonstrates that digital representation accelerates historical time while simultaneously extending the media life cycle of events. Digital archiving, algorithmic selection, and visual dramatization contribute to the perception of historical events not merely as factual occurrences but as media constructs. As a result, the very concept of a historical source expands to include social media content, live streams, and user-generated texts as integral components of historical reconstruction.

Moreover, the intensification of the emotional dimension in extreme journalism enhances the symbolic character of historical narratives. This phenomenon reinforces the role of media in shaping collective memory and weakens the traditional boundary between history and journalism. In this regard, the study of extreme events within digital environments emerges as a central methodological task for contemporary historiography.

In sum, extreme journalism in the digital era functions not only as a medium of representation but also as an agent of construction and stabilization of historical meaning within public consciousness. Consequently, historical research must incorporate systematic analysis of media representation, algorithmic influence, and digital memory mechanisms. Such an approach broadens the source base of modern historiography and enables a deeper understanding of the processes through which historical reality is formed.

Әдебиеттер

azattyq.org, 2023 – azattyq.org. «Жаңаөзен күнделігі» деректі фильмінің авторы Ғалым Ағелеуовтің «Настоящее время» сайтына берген сұхбаты. 16 желтоқсан 2019 жыл. – URL: <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-zhanaozen-2011/30328314.html>

azattyq.org, 2024 – azattyq.org. 2022 жылы Қазақстанда қаңтарда наразылық пен тәртіпсіздік қалай болды? Қаңтар оқиғасының хроникасы. – URL: <https://www.azattyq.org/a>

gov.kz, 2024 – gov.kz. Қаңтар оқиғасында қаза тапқан тұлғалардың тізімі. 16 тамыз 2022 жыл. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuror/press/news>

gov.kz, 2024 – gov.kz. БАҚ үшін ақпарат. 21 ақпан 2022 жыл. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuror/press/news/details>

gov.kz, 2024 – gov.kz. Террористік қауіп деңгейін төмендету туралы. 13 қаңтар 2022 жыл. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/knb/press/news/details/>

Қосай, 2024 – Қосай Н. Қасіретті қаңтар: шеруші кім, содыр кім? – URL: <https://aikyn.kz/179661/kasiretti-kantar-sherushi-kim-sodyr-kim>

- Қамзабекұлы, 2024 – Қамзабекұлы Д. Қ.Ж. Тоқаев: Біз озық ойлы ұлт ретінде тек қана алға қарауымыз керек: сұхбат. – URL: <https://egemen.kz/article/355466>
- livelib.ru, 2024 – livelib.ru. Цитаты из книг – Николай Чернышевский. – URL: <https://www.livelib.ru/author/374812/quotes-nikolaj-chernyshevskij>
- Мағауин, 2023 – Мағауин Мұхтар. Қан төгілді! – URL: <https://www.azattyq.org>
- Сарым, 2023 – Сарым Айдос. «Әлеуметтік желілерді шектеу» туралы заң жобасы мақұлданды. – URL: <https://kznews.kz/main/ajdos-sarym-usyngan>
- currenttime.tv, 2024 – currenttime.tv. Европарламент принял резолюцию по протестам в Казахстане и призвал ЕС ввести санкции. В МИД Казахстана назвали документ необъективным. – URL: <https://www.currenttime.tv/a/evroparlament-protesti>
- Тойкен, 2023 – Тойкен С. Жаңаөзендік мұнайшылар Тоқаевты 2011 жылы Жаңаөзенде болған қанды оқиғаны қайта тексеруге шақырды. – URL: <https://www.azattyq.org/a/31903135.html>
- kz, 2023 – 24.kz. ҰҚК он бір қызметкері жауапқа тартылды. 15.05.2023 жыл. – URL: <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/kogam/item/600275-k-on-bir-ymzmetke>
- Bilefsky, 2024 – Bilefsky D. Revolt in Kazakhstan: What’s Happening, and Why It Matters // URL: <https://www.nytimes.com/2022/01/11/learning/lesson-plans/lesson>
- Heuer & Hierman, 2022 – Heuer, V., & Hierman, B. Manhandling and mediation: unpacking the repressive repertoire in Kazakhstan’s 2016 anti-land reform protests. *Asian Security*, 18(3), 239–256. <https://doi.org/10.1080/14799855.2022.2034787>
- Knox & Sharipova, 2024 – Knox, C., & Sharipova, D. Authoritarianism and civil society in Central Asia: Shifting boundaries. *Journal of Civil Society*, 20(2), 109–129. <https://doi.org/10.1080/17448689.2024.2324874>
- Lewis, 2016 – Lewis, D. Blogging Zhanaozen: hegemonic discourse and authoritarian resilience in Kazakhstan. *Central Asian Survey*, 35(3), 421–438. <https://doi.org/10.1080/02634937.2016.1161902>
- Parker & Ilyushina, 2024 – Parker C., Ilyushina M. Kazakhstan president says he gave order to «open fire with lethal force» // URL: <https://www.theguardian.com/world>
- Parker & Ilyushina, 2024 – Parker C., Ilyushina M. Why is Kazakhstan claiming foreign links to the unrest? Here’s what we know // URL: <https://www.washingtonpost.com>
- Zhandayeva & Zhanmukanova, 2024 – Zhandayeva R., Zhanmukanova A. Kazakhstan’s Instability Has Been Building for Years // URL: <https://foreignpolicy.com/2022/01/10/kazakhstan>

References

- azattyq.org, 2023 – azattyq.org. “Zhanaozen kundeligi” derekti filminin avtory Galym Ageleuovtin “Nastoyashchee Vremya” saytina bergen sykhbaty [Interview with Galym Ageleuov, director of the documentary Zhanaozen Diary, for the Current Time website]. 16 December 2019. // URL: <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-zhanaozen-2011/30328314.html> (In Kazakh)
- azattyq.org, 2024 – azattyq.org. 2022 zhyly Qazaqstanda qañtarda narazylyq pen tәrtipsizdik qalay boldy? Qañtar oqıǵasynyñ khronikasy [How the protests and unrest unfolded in Kazakhstan in January 2022: Chronicle of the January events] // URL: <https://www.azattyq.org/a> (In Kazakh)
- gov.kz, 2024 – gov.kz. Qañtar oqıǵasynda qaza tapqan tulǵalardyñ tizim [List of individuals who died during the January events]. 16 August 2022. // URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuror/press/news> (In Kazakh)
- gov.kz, 2024 – gov.kz. BAQ üshin aqparat [Information for mass media]. 21 February 2022. // URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuror/press/news/details> (In Kazakh)
- gov.kz, 2024 – gov.kz. Terroristik qauip deñgeyin tōmendetu turaly [On reducing the terrorist threat level]. 13 January 2022. // URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/knb/press/news/details/> (In Kazakh)
- Kosay, 2024 – Kosay N. Qasiretti qañtar: sheruşı kim, sodyr kim? [Tragic January: Who is the protester, who is the militant?] // URL: <https://aikyn.kz/179661/kasiretti-kantar-sherushi-kim-sodyr-kim> (In Kazakh)
- Kamzabekuly, 2024 – Kamzabekuly, D. Q.Zh. Toqayev: Biz ozyq oily ult retinde tek qana alǵa qarauymyz kerek: súkhat [K.J. Tokayev: As a forward-thinking nation, we should only look ahead: Interview]. // URL: <https://egemen.kz/article/355466> (In Kazakh)
- livelib.ru, 2024 – livelib.ru. Tsitaty iz knig – Nikolay Chernyshevsky [Quotes from books – Nikolai Chernyshevsky] // URL: <https://www.livelib.ru/author/374812/quotes-nikolaj-chernyshevskij> (In Russian)
- Magauin, 2023 – Magauin, M. Qan tōgildi! [Blood was shed!] // URL: <https://www.azattyq.org> (In Kazakh)
- Sarym, 2023 – Sarym, A. “Aleymettik zhelilerdi shektey” turaly zañ zhobasy maǵyuldandy [Draft law on “Restricting Social Networks” approved] // URL: <https://kznews.kz/main/ajdos-sarym-usyngan> (In Kazakh)
- currenttime.tv, 2024 – currenttime.tv. Evroparlament prinyal rezolyutsiyu po protestam v Kazakhstane i prizval ES vvesti sanktsii. V MID Kazakhstana nazvali dokument neob”ektivnym [European Parliament adopts resolution on protests in Kazakhstan and calls on the EU to impose sanctions; Kazakhstan’s Ministry of Foreign Affairs calls the document biased] // URL: <https://www.currenttime.tv/a/evroparlament-protesti> (In Russian)
- Toiken, 2023 – Toiken, S. Zhanaōzendik mūnaishylar Toqayevty 2011 jyly Zhanaōzende bolǵan qandy oqıǵanı qaitqa tekseruge shaqyrdy [Zhanaozen oil workers call on Tokayev to re-examine the bloody events in Zhanaozen in 2011] // URL: <https://www.azattyq.org/a/31903135.html> (In Kazakh)

- kz, 2023 – 24.kz. ÚQK on bir qyzmetkeri jawapqa tartyldy [Eleven NSC officers held accountable]. 15 May 2023. // URL: <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/kogam/item/600275-k-on-bir-yzmetkeri> (In Kazakh)
- Bilefsky, 2024 – Bilefsky D. Revolt in Kazakhstan: What’s Happening, and Why It Matters // URL: <https://www.nytimes.com/2022/01/11/learning/lesson-plans/lesson> (In English)
- Heuer & Hierman, 2022 – Heuer, V., & Hierman, B. Manhandling and mediation: unpacking the repressive repertoire in Kazakhstan’s 2016 anti-land reform protests. *Asian Security*, 18(3), 239–256. <https://doi.org/10.1080/14799855.2022.2034787> (In English)
- Knox & Sharipova, 2024 – Knox, C., & Sharipova, D. Authoritarianism and civil society in Central Asia: Shifting boundaries. *Journal of Civil Society*, 20(2), 109–129. <https://doi.org/10.1080/17448689.2024.2324874> (In English)
- Lewis, 2016 – Lewis, D. Blogging Zhanaozen: hegemonic discourse and authoritarian resilience in Kazakhstan. *Central Asian Survey*, 35(3), 421–438. <https://doi.org/10.1080/02634937.2016.1161902> (In English)
- Parker & Ilyushina, 2024 – Parker C., Ilyushina M. Kazakhstan president says he gave order to «open fire with lethal force» // URL: <https://www.theguardian.com/world> (In English)
- Parker & Ilyushina, 2024 – Parker C., Ilyushina M. (2024). Why is Kazakhstan claiming foreign links to the unrest? Here’s what we know // URL: <https://www.washingtonpost.com> (In English)
- Zhandayeva & Zhanmukanova, 2024 – Zhandayeva R., Zhanmukanova A. Kazakhstan’s Instability Has Been Building for Years // URL: <https://foreignpolicy.com/2022/01/10/kazakhstan> (In English)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 550–562, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.09.31
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_550-562

XIX ҒАСЫР АЯҒЫНДАҒЫ СВЕН ГЕДИННІҢ ОРТА АЗИЯҒА САЯХАТЫ: «АЗИЯ АРҚЫЛЫ» («THROUGH ASIA») ЕҢБЕГІНІҢ НЕГІЗІНДЕ

Тлеубекова Г.Б. ¹, Калиева Б.Т. ^{2*}

¹ І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)

 <https://orcid.org/0000-0003-2367-3411>. E-mail: tleubekova@mail.ru

^{2*} І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан, PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-3690-6555>. E-mail: tynysbekovna@mail.ru

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Тлеубекова Г., Калиева Б., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* XIX ғасырдың аяғында швед зерттеушісі әрі саяхатшы Свен Гединнің Орта Азияға жасаған экспедициялары аймақты ғылыми тұрғыдан кешенді зерттеудің маңызды кезеңіне айналды. Оның сапарлары барысында географиялық кеңістіктің ерекшеліктері, табиғи ресурстардың орналасуы, климаттық жағдайлар мен гидрографиялық жүйелер туралы тың деректер жиналды. *Мақсаты мен міндеттері.* Гедин жергілікті халықтардың этнографиялық, мәдени дәстүрлерін және әлеуметтік-экономикалық өмірін бақылап, ғылыми тұрғыда сипаттап жазды. *Материалдар мен әдіс-тәсілдері.* Мақалада, зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы тарихи әдістер пайдаланылған. Атап айтқанда, тарихи-салыстырмалы, жүйелі және мәтіндік талдау тәсілдері. Ал алынған деректерді өңдеу барысында тарихи материалдарды зерттеу, тарихи-саралау және талдау әдістері қолданылған. *Нәтижелер.* Бұл мәліметтер Еуропадағы ғылыми қауымдастыққа Орта Азияның геосаяси маңызы мен табиғи әлеуетін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Гединнің еңбектері тек география саласына ғана емес, тарих, этнография және халықаралық қатынастар ғылымына да ықпал етті. Оның саяхаттары арқылы Орта Азияның сол кезеңдегі саяси жағдайы мен халықаралық байланыстары жөнінде құнды ақпараттар таралды. *Қорытынды.* XIX ғасыр аяғындағы Свен Гединнің Орта Азияға саяхаты ғылыми ізденістердің кеңеюіне, аймақты зерттеу дәстүрінің қалыптасуына және Еуропа мен Азия арасындағы ғылыми-мәдени диалогтың дамуына елеулі үлес қосты.

Түйін сөздер: Свен Хедин, Орталық Азия, экспедиция, этнография; халықаралық қатынастар
Дәйексөз үшін: Тлеубекова Г.Б., Калиева Б.Т. XIX ғасыр аяғындағы Свен Гединнің Орта Азияға саяхаты: «Азия арқылы» («Through Asia») еңбегінің негізінде // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 550–562 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_550-562

SVEN HEDIN'S JOURNEY TO CENTRAL ASIA IN THE LATE 19TH CENTURY: BASED ON THE WORK «THROUGH ASIA»

Tleubekova G.B.¹, Kaliyeva B.T.^{2*}

¹Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0003-2367-3411>. E-mail: tleubekova@mail.ru

^{2*}Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-3690-6555>. E-mail: tynysbekovna@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Tleubekova G., Kaliyeva B., 2026

Abstract. *Introduction.* In the late 19th century, the expeditions of Swedish explorer and traveler Sven Hedin to Central Asia became an important stage in the comprehensive study of the region. His travels yielded unique information on the geographic space, natural resources, climate, and hydrographic system. *Purpose and Objectives of the Study.* Hedin focused on observing the ethnographic characteristics of local peoples, their cultural traditions, and socioeconomic structure, which allowed him to present a holistic picture of life in the region during this period. *Materials and Methods.* The article employs both general scientific and specialized historical research methods, including historical-comparative, systemic, and textual analysis. Archival sources, as well as methods of historical analysis and interpretation, were used in processing the materials. *Results.* The results obtained contributed to a deeper understanding of the geopolitical significance of Central Asia and its natural potential in European academic circles. Hedin's works influenced not only the development of geography but also the formation of scientific approaches in history, ethnography, and international relations. *Conclusion.* His expeditions made a significant contribution to the expansion of scientific research, the establishment of a tradition of studying Central Asia, and the development of scientific and cultural dialogue between Europe and Asia.

Keywords: Sven Hedin, Central Asia, expedition, ethnography; international relations

For citation: Tleubekova G.B., Kaliyeva B.T. Sven Hedin's journey to Central Asia in the late 19th century: based on the work «Through Asia» // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 550–562. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_550-562

ПУТЕШЕСТВИЕ СВЕНА ГЕДИНА В СРЕДНЮЮ АЗИЮ В КОНЦЕ XIX ВЕКА: НА ОСНОВЕ ТРУДА «ЧЕРЕЗ АЗИЮ» («THROUGH ASIA»)

Г.Б. Тлеубекова¹, Б.Т. Калиева^{2*}

¹ Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-2367-3411>. E-mail: tleubekova@mail.ru

^{2*} Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан, PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-3690-6555>. E-mail: tynysbekovna@mail.ru

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Тлеубекова Г., Калиева Б., 2026

Аннотация. *Введение.* В конце XIX века экспедиции шведского исследователя и путешественника Свена Гедина в Центральную Азию стали важным этапом комплексного изучения региона. В ходе его путешествий были собраны уникальные сведения о географическом пространстве, природных ресурсах, климатических условиях и гидрографической системе. *Цель и задачи.* Особое внимание ученый уделял наблюдению за этнографическими особенностями местных народов, их культурными традициями и социально-экономическим укладом, что позволило представить целостную картину жизни региона в указанный период. *Материалы и методы.* В статье применяются как общенаучные, так и специальные исторические методы исследования, включая историко-сравнительный, системный и текстовый анализ. При обработке материалов использовались исторические источники, а также методы исторического анализа и интерпретации. *Результаты.* Полученные результаты способствовали углубленному пониманию геополитического значения Центральной Азии и ее природного потенциала в научных кругах Европы. Труды Гедина оказали влияние не только на развитие географии, но и на формирование научных подходов в истории, этнографии и международных отношениях. *Заключение.* Его экспедиции внесли значительный вклад в расширение научных поисков, становление традиции изучения Центральной Азии и развитие научно-культурного диалога между Европой и Азией.

Ключевые слова: Свен Гедин, Центральная Азия, экспедиция, этнография; международные отношения

Для цитирования: Тлеубекова Г.Б., Калиева Б.Т. Путешествие Свена Гедина в Среднюю Азию в конце XIX века: на основе труда «Через Азию» («Through Asia») // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 550–562. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_550-562

Кіріспе. Свен Андерс Гедин – әйгілі швед зерттеушісі, саяхатшы әрі географ. Оның арғы аталарының бірі белгілі натуралист Карл Линнейдің шәкірті болған және Швеция королі Густав III-тің сарай дәрігері қызметін атқарған. Хединнің әкесі – Стокгольмдік архитектор Людвиг Хедин, ал анасы – Авраам Вестман есімді ауқатты сыра қайнатушының қызы Анна. Оның зерттеушілікке деген қызығушылығы Адольф Эрик Норденшельдтің «Вега» кемесімен Солтүстік теңіз жолы арқылы Тынық мұхитқа жасаған тарихи саяхатынан кейін оянды.

Адольф Эрик Норденшельд бастаған әйгілі экспедицияның барысын Н.И. Березиннің «Мұздағы тұтқын» атты туындысында баяндалады, тарих пен география ғылымдарының тоғысындағы құнды еңбек ретінде танылады (Березин, 1907: 103). Шығарма кейбір басылымдарда Норденшильдтің Сібір жағалауындағы сапары мен қыстауы туралы мазмұнды толықтыратын қосымша атаумен ұсынылған. Бұл еңбекте Норденшильдтің саяхаты толық баяндалады.

Бұл оқиғаны Гедин өзінің ғылымға бет бұруына шабыт берген шешуші сәт ретінде сипаттайды. Гединнің алғашқы ірі сапары ұстаздық қызметімен байланысты болды: ол Ресей аумағы арқылы Кавказға, Бакуге, одан әрі Персия мен Осман империясына саяхат жасады. Бұл сапардың нәтижесінде ол өзінің алғашқы еңбегін жазды – «Персия, Месопотамия және Кавказ арқылы» атты кітап 1887 жылы жарық көріп, оған венгер шығыстанушы Арминиус Вамбери алғысөз жазды. Келесі еңбегі – Николай Пржевальскийдің Орта Азияға жасаған саяхаттарының қысқартылған аудармасы. Бұл кітапқа Норденшельд кіріспе жазды. Хедин Берлин университетінде әйгілі географ Фердинанд фон Рихтгофеннің жетекшілігімен білім алды. Рихтгофен «Жібек жолы» ұғымын ғылыми айналымға енгізген ғалым ретінде белгілі. Ол Швецияның Персиядағы дипломатиялық миссиясының мүшесі болды, кейін тәуелсіз саяхатшы ретінде Ресейдің Орта Азиясын аралап, қыс мезгілінде Қашғарға дейін жетті. Бұл сапарлары «Король Оскардың елшілігі» және екі томдық «Хорасан мен Түркістан арқылы» еңбектерінде баяндалды. Гедин Галле университетінде философия докторы дәрежесін қорғады. Оның диссертациясы Персиядағы Демавенд тауына арналды.

Гединнің үшінші Азияға сапары – бұл шынайы ғылыми экспедиция болды. Ол Ресей арқылы Памирді кесіп өтіп, Қытайға жетті. Экспедиция барысында 24 700 фут биіктіктегі Мұзтағ Ата шыңына көтерілуге әрекет жасады. Сондай-ақ, Хотан өзені бойымен Такла-Макан шөлін кесіп өткенде өлім қаупіне тап болды. Осы сапарында ол шөлдегі көне қоныстардың қалдықтарын ашты, «кезбе көлдер» деп аталатын Лобнор аймағын зерттеді және Солтүстік Тибетті кесіп өтіп, 1897 жылдың наурызында Бейжіңге жетті. Еліне Ресей арқылы оралды. Бұл экспедицияның нәтижелері екі томдық «Азия арқылы» атты танымал еңбекте және ғылыми есептер жинағында жарияланды. 1898 жылы Еуропаның географиялық қоғамдары тарапынан марапатталып, Британдық Корольдік географиялық қоғамының негізін қалаушылар медалі мен Швед географиялық қоғамының «Вега» медаліне ие болды.

Төртінші экспедициясында Гедин Тарим өзенімен жүзіп, Лобнор аймағын зерттеді. Ол Жібек жолының көне қоныстарының бірі – Лу-Ланды аралады. Тибетте зерттеу жүргізіп, картография жасады, бірақ Лхасаға кіре алмады. Үндістанға Ладакх пен Кашмир арқылы қайтты. Бұл сапардан кейін король Оскар II оны дворяндық атақпен марапаттады – мұндай құрметке ие болған соңғы швед болды. Экспедиция нәтижелері екі томдық «Орталық Азия және Тибет» еңбегінде және бірнеше ғылыми жинақтарда жарияланды. Кейіннен ол Британдық Корольдік географиялық қоғамының Виктория медалімен марапатталды.

Гединнің бесінші экспедициясы Персия арқылы Үндістанға өтіп, одан әрі Тибетке бағытталды. Бұл сапар британдық биліктің қарсылығына қарамастан жүзеге асты. Экспедиция барысында ол Оңтүстік-Батыс Тибетте жан-жақты бақылаулар жүргізді және бұрын белгісіз болған Гандисышань жотасын, сондай-ақ ірі үнді өзендерінің бастауын ашқанын мәлімдеді. 1909 жылы Стокгольмге салтанатты түрде оралғанымен, оның тұжырымдарына қатысты Британдық Корольдік географиялық қоғамының кейбір мүшелері тарапынан күмән мен сын айтылды. Нәтижелер үш томдық «Гандисышань» еңбегінде жарияланып, он жылдан кейін тоғыз томдық ғылыми жинақпен толықтырылды.

Хедин Швециядағы саяси өмірге де араласып, елдің қайта қарулануын қолдады. Ол «Полюстен полюске» атты дүниежүзілік географияға арналған бестселлер еңбегін жариялады. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде Батыс және Шығыс майдандарынан прогермандық бағыттағы репортаждар жазып, соның салдарынан Британдық Корольдік географиялық қоғамының мүшелігінен шығарылды.

Кейін ол Таяу Шығысты аралап, бұл аймаққа арналған екі кітап жазды. АҚШ-қа сапарында Гранд-Каньон туралы еңбек жариялап, Қытай, Моңғолия және Ресей арқылы оралды. Бұл сапардың бір бөлігі «Пекинден Мәскеуге дейін» атты еңбекте сипатталды.

Хединнің соңғы ірі Азия экспедициясы неміс және қытайлық ғылыми топтардың қатысуымен өтті. Ол Моңғолияда ұзақ уақыт болып, Тарим ойпатына бағыт алды. Экспедиция барысында дүнген қолбасшысы Ма басқарған көтерілісшілердің тұтқынына түсті. Лобнор көлінің тарихи орын ауыстыруын зерттеді. Бұл экспедиция толық аяқталмағанымен, ол бірнеше танымал еңбектер жазып, ғылыми нәтижелерін жариялауды бастап, ақырында 1980-жылдары 54 томдық жинаққа айналды.

1936 жылғы Берлин Олимпиадасының ашылуында сөз сөйлеп, Германияға жиі барып, нацистік басшылармен байланыста болды. Әртүрлі жеке дипломатиялық миссияларға қатысып, пронацистік басылымдарда еңбек етті. Оның «Америка құрлықтар арасындағы күресте» атты кітабында Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуына АҚШ президенті Рузвельтті айыптаған көзқарасы көрініс тапты.

Хедин 88 жасында қайтыс болды. Оның есімімен Швед Корольдік ғылым академиясында және Стокгольмдегі Этнографиялық музейде «Свен Хедин қоры» құрылды. Соңғы жылдары ол өзінің әскери дипломатиясына қатысты естеліктерін, таныс болған ұлы тұлғалар туралы екі томдық жинағын және Азиядағы саяхаттарында серік болған иттері жайлы кітабын жариялады (Silk road, 2018).

Материалдар және зерттеу әдістері. Негізгі дереккөздер ретінде XIX ғасырдың аяғында жарық көрген саяхатшылардың күнделіктері, экспедициялық есептері мен ғылыми еңбектері

пайдаланылды. Әсіресе, швед зерттеушісі Свен Гединнің «Азия арқылы», «Хорасан мен Түркістан арқылы», «Орталық Азия және Тибет» атты еңбектері басты материалдар қатарында қарастырылды. Қосымша дереккөздер ретінде Ресей империясының Орта Азияға қатысты ресми құжаттары, картографиялық материалдар, сондай-ақ еуропалық географиялық қоғамдардың жарияланымдары қолданылды. Тарихи контексті толықтыру үшін мерзімді баспасөз материалдары мен замандас зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды. Деректанулық талдау: Гединнің экспедициялық жазбалары мен карталарын салыстыра отырып, олардың ғылыми құндылығы мен деректік сенімділігі анықталды. Салыстырмалы әдіс: Гединнің мәліметтері Николай Пржевальский, Адольф Норденшельд және басқа зерттеушілердің еңбектерімен салыстырылды. Бұл әдіс арқылы оның жаңалықтарының түпнұсқалығы мен қайшылықтары айқындалды. Картографиялық әдіс: Экспедиция барысында жасалған карталар мен географиялық сипаттамалар қазіргі деректермен салыстырылып, тарихи география тұрғысынан бағаланды. Тарихи реконструкция: Саяхат бағыттары мен оқиғалары тарихи деректер негізінде қайта қалпына келтірілді. Интердисциплинарлық тәсіл: Тарих, география, этнография және деректану ғылымдарының әдістері біріктіріліп қолданылды.

Талқылау. XIX ғасырдан бастап Ресей империясы өзінің отарлық территорияларын зерттей бастады. Қазақстанға да ғылыми-зерттеу экспедициялары ұйымдастырылды. Атап айтсақ, 1896-1903 жылдар аралығында Ф.А. Щербинаның жетекшілігімен зерттеу экспедициясы Қазақстанның Ақмола, Торғай және Семей облыстарының 12 уездін зерттеді. Статистикалық зерттеу жұмысының нәтижесінде, 1898-1909 жылдары «Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей» атты он үш томдық ғылыми жұмыс жарыққа шықты (Щербина, 1903: 568). Ф.А. Щербинаның редакциялығымен шыққан бұл басылымда Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайына қатысты зерттеу мәліметтері келтірілген.

П.П. Румянцевтің жетекшілігімен ұйымдастырылған статистикалық экспедиция нәтижелері Жетісу облысының 1909–1913 жылдар аралығындағы әлеуметтік-экономикалық даму динамикасын айқындайтын іргелі дереккөз болып табылады. 1911–1916 жылдар бедерінде 8 том көлемінде жарық көрген бұл статистикалық материалдар Жетісу қоныс аудару басқармасының мұрағаттық іс-қағаздарымен өзара салыстырмалы-ретроспективті талдау жүргізуге, сол арқылы аймақтың тарихи жағдайын шынайы тұрғыда зерделеуге мүмкіндік беретін ғылыми құндылығы жоғары құжаттар жиынтығы ретінде бағаланады [Румянцев, 1911-1916]. П.П. Румянцевтің экспедициясы Жетісу облысының Лепсі, Қапал, Жаркент, Верный, Пішпек және Пржевальский уездерін зерттеді. Соныме қатар, XIX ғасырда Қазақстанның әртүрлі салада зерттелуіне шығыстанушы-ғалымдар П.П. Семенов-Тянь-Шаньский, Н.П. Рычков, М.М. Мелиоранский, В.В. Радлов, В.В. Бартольд өз үлестерін қосты. Отарлау саясатының негізінде, осындай ғылыми-зерттеу экспедициялары Қазақстанның барлық аудандарына ұйымдастырылған болатын (Hedin, 1898: 1278).

Ресей империясына, әсіресе оның азиялық отар территорияларына батыс саяхатшылары үлкен қызығушылық арттыра бастады. XIX ғасырда батыс саяхатшылар Хива және Қашғар территорияларына саяхат жасап, Қазақстан арқылы өткен болатын. Солардың бірі, швед ғалымы, географ Свен Гедин Орта Азия территориясына зерттеу жұмыстарымен барғанда, Памир тауларын мекендеген көшпелі қырғыз халқының арасында бірнеше ай болған.

Ғалым-географ Свен Гединнің Азия құрлығын зерттеуге деген ұмтылысы әйгілі Фердинанд фон Рихтгофен мектебінде жүргенде қалыптаса бастады. Өзінің алғашқы танысу сапарын 1890-1891 жылдары Персия мен Орта Азияның ірі орталықтары — Ашхабат, Бұхара, Самарқанд, Ташкент және Қашғар қалалары арқылы өткізді. Бұл сапар оның болашақ ауқымды зерттеулеріне дайындық іспетті болды. Кейіннен, 1893-1897 жылдар аралығында Гедин Памир мен Тибетті қамтитын Орта Азия аумағына ұзақ мерзімді экспедиция жасады. Осы қажырлы еңбектің нәтижесінде 1898 жылы Лондонда «Азия арқылы» («Through Asia») атты екі томдық іргелі ғылыми еңбегі жарық көрді. Бұл туынды ғалымның көпжылдық

географиялық және этнографиялық ізденістерінің басты қорытындысына айналды (Hedin, 1898: 1278).

Свен Гединнің «Азия арқылы» («Through Asia») еңбегі 1899 жылы «В сердце Азии: Памир. Тибет. Восточный Туркестан» деген атаумен орыс тілінде Санкт-Петербургтен басылып шыққан (Ганзен, 1899: 455).

1893 жылдың 16 қазанында Свен Гедин Азия өңіріне кезекті ғылыми экспедициясын бастап, кейіннен бұл сапарын «Азия арқылы» атты еңбегінде баяндады. Туындының бірінші бөліміндегі ерекше екі тарау Памир қырғыздарының тыныс-тіршілігіне арналған. «Қырғыздар арасында» («Among the Kirghiz») деп аталатын бөлімде саяхатшы төрт ай бойы көшпенділермен бірге өткізген уақытын үлкен тебіреніспен еске алады. Гедин еуропалық зерттеуші болса да, қырғыз ауылдарында жүргенде ешқандай жалғыздық сезінбегенін, керісінше, халықтың шынайы достығы мен айнымас қонақжайлылығына бөленгенін жазады. Ол қырғыздардың күнделікті өміріне толықтай еніп, киіз үйде тұрды, ұлттық тағамдарынан дәм татты және ат үстінде ұзақ жолдарды бірге еңсерді. Тіпті жергілікті тұрғындар оның бұл бейімделуін жоғары бағалап: «Сіз енді қырғыз болдыңыз» («Sis indi Kirghiz boldiniz») деп ілтипат білдірген. Бұл деректер Свен Гединнің тек сырттай бақылаушы емес, жергілікті мәдениетті іштей сезінген, халықпен рухани бауырласқан зерттеуші болғанын айғақтайды.

Нәтижелер. Жоғарыда көрсетілгендей, Гедин қырғыздардың арасында ұзақ уақыт болғандықтан, жергілікті халықтың сөздерін аудармасымен бірге кітабында келтірген. Бір айта кетерлік жайт, «Сіз енді қырғыз болдыңыз» деген саяхатшы келтіретін сөйлем қазақ тіліндегі сөздермен сәйкес келеді. XIX ғасырдағы Памир тауын мекендеген қырғыздардың тілдері қазақ тіліне ұқсас болғандығын байқауға болады.

Свен Гедин кітабының «Қырғыздар арасындағы өмір» («Life among the Kirghiz») атты тарауында бұл халықтың арасында ұзақ уақыт өткізгендіктен, қырғыздар туралы бірнеше мәлімет келтіретіндігін айтады: «Ендігі кезекте, ұзақ уақыт бойы олармен бірге уақыт өткізген (өмір сүрген) халқым — қырғыздар туралы бірнеше ауыз сөз айта кеткім келеді.» (Hedin, 1898: 419). Саяхатшы С. Гедин өз еңбегінде Орталық Азия көшпенділерінің өмір салтын сипаттай келе, қырғыз қоғамына тән бірқатар этнографиялық ерекшеліктер мен тұрмыстық салт-дәстүрлерге тоқталады. Автор қырғыздардың экстенсивті мал шаруашылығымен айналысып, жыл мезгілдеріне қарай Мұзтаг-Ата мен Памирдің биік таулы аймақтары (жайлаулары) мен төменгі аңғарлары (қыстаулары) арасында маусымдық миграция жасағанын нақты деректермен негіздейді. Оның еңбегіндегі бір қауым мүшелерінің рулық-туыстық тұтастығы және жайылымдық жерлерді пайдаланудағы тұрақтылығы туралы тұжырымдары (Hedin, 1898: 419) дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымымен тікелей сабақтасып жатыр. Қазақ даласындағы рулық қауымдар (ауылдар) да дәл осындай біртұтас шаруашылық субъектісі ретінде қызмет етіп, әрбір рудың маусымдық көш жолдары мен тұрақты жер иеліктері (жайлау, күздеу, қыстау, көктеу) қатаң межеленіп отырған.

Сонымен қатар, Памир тауларына барар жолда саяхатшы қазақ даласы арқылы да өтті. С. Гедин «Азия арқылы» кітабының «Қырғыз даласының арғы бетінде (Across the kirghiz steppes)» тарауыда қазақ даласына келген сапарын былайша баяндайды: «14 қарашада Орынборда қыстың алғашқы бораны соғып, түс кезінде термометр көрсеткіші жоғарыға дейін төмендеді. Дегенмен, бәрі дайын болғандықтан, мен сапарымды шегере қоймадым. Сандықтарым мен оқ-дәрі жәшіктерімнің бәрі кендір матамен қапталып, тарантастың артына және көшірме орындығының алдына мықты арқанмен байланды. Үнемі қолданылатын сөмкелер, камералар мен азық-түлік қораптары кілемдермен, жастықтармен және аң терілерімен бірге ішке нығыздап салынды. Дөңгелектер жақсылап майланып, аттардың алғашқы үштігі жегілді. Алайда, жолға шығуға бәрі толық дайын болғанша кеш батты. Генерал Ломачевский мен қонақ үй тұрғындары маған ақ жол тілеп, шығарып салды. Ауыр арба аула қақпасынан шығып, оның қоңыраулары Орынбор көшелерінде көңілді сыңғырлай бастады.

Қараңғы батпай тұрып біз құлазыған даланың шетіне жеттік. Жел гуілдеп, арбаның үстіңгі жағынын соққылап, бетімізге ұлпа қар ұшырды. Бірте-бірте жел басылып, жұлдыздар көрінді, олар бүкіл өлкені жапқан жұқа қар жамылғысын жарықтандырды. Нежинкада мені аптасына екі рет Ташкентке қатынайтын пошта қуып жетті. Ол тек жергілікті хат-хабарды тасымалдайтындықтан, небәрі екі-ақ тройка болды; алайда пошта қаптарының жалпы салмағы 16-17 центнерді құрады. Бірінші пошташы тек Орск қаласына дейін барады. Ол жерден басқа курьер поштаны Ырғызға, үшіншісі Қазалыға, төртіншісі Перовскіге, бесіншісі Түркістанға, ал соңғысы Ташкентке жеткізеді. Біз Орск қаласына дейін бірге жүрдік, көп ұзамай біздің үш ауыр тиелген арбамыз станция үйінен аттанды. Қармас-Озернаяға дейінгі жол төбелі әрі ауыр болды, бірақ кейінірек жер тегістеліп, боран басылды, жолдың кей жерлерінде қар да болмады. Гериалға барар жолда біз алғашқы жолаушыларды жолықтырдық, бұл Хиуадан Орынборға мақта тасып бара жатқан жүз немесе одан да көп түйеден тұратын керуен еді. Қырғыз түйешілері бастаған бұл тізбек құлазыған дала ландшафтында өте көрікті көрінді.

Осы уақыт шамасында пошта телегаларының бірінің білігі (осі) сынып, көлік сонда қалды. Менің де жүгім тоқтаусыз шайқалу мен соққыдан босап кетіп, оны қайта байлауға тура келді. Аспан бұлтты болды; жел соғып тұрғанымен, қар жаумады. Температура 27 градуске дейін жетті. Орал өзенінен өткен соң оның бірнеше тармақтарын кішкентай ағаш көпірлер арқылы кесіп өттік. Айналада Орынбор казактары күзеткен көптеген шағын станицалар (бекіністер) болды.» - ғалым қараша айындағы қазақ даласын сипаттайды (Hedin, 1898: 37-39). Бұл мезгілде осы жерде қыстың ызғары байқалып, алғашқы қар жауғанын көрсетеді. Сонымен қатар, Қазақстанда пошта қатынасының XIX ғасырдың аяғында дамығанын және жалғыз жолаушыға жергілікті халық аянбай көмегін тигізгенін байқауға болады.

«Дала! Тек қана жазық дала, тек алыстан таулар ғана мұнартады. Жол қатып қалған, қар басқан Орал өзенін жағалай созылып жатты. Сирек кездесетін қырғыз киіз үйлері болмаса, ландшафт өте құлазыған көрінді, ал станциялардың арасы тым алыс еді. Бірақ қатып қалған жер үстіндегі тоқтаусыз сілкініс пен ат қоңырауларының бірсарынды сыңғыры ұйқы шақырып, мен қайта-қайта ұйықтап кетіп жаттым.

Кейбір жақсырақ бекеттерде біз Орынборға, одан әрі Ресейдің ішкі аймақтарына айдалып бара жатқан үлкен мал отарларын, негізінен өгіздерді жолықтырдық. Қырық сегіз сағат жол жүргеннен кейін біз ақыры 20 000 тұрғыны бар, Жайық (Орал) өзенінің сол жағалауында және Ор өзенінің оң жағалауында орналасқан Орск қаласына жеттік. Ол Азия топырағында орналасқан және қалаға Жайық өзенінің айбынды ағысына салынған тар ағаш көпір арқылы кіреді. Үйлер жеке тұрған биік төбенің айналасына топтасқан, төбе басында түнде өртті бақылау үшін салынған сағат мұнарасы бар. Ол жерден көрініс өте кең. Маңайда аласа таулар көрінеді. Тек Ташкентке қарай жол кететін оңтүстік-батыс бағыты ғана жазық болып келеді.

Собор (губернатор үйі), мекемелер мен мектептер, пошта, телеграф және базарлар Жайық өзені мен төбенің арасында орналасқан; көпестер мен мешандардың үйлері де сонда. Төбенің оңтүстік бетінде кедейлер, шаруалар, татарлар мен қырғыздар тұрады. Қаланың басты шіркеуін төбенің басына салу жоспарланып, тіпті іргетасының бір бөлігі қаланған еді; бірақ қажетті қаражат табылмай, жұмыс тоқтап қалды. Егер салынғанда, бұл шіркеу Еуропа мен Азияның екі жағынан да талай миль жерден көрініп тұрар еді.

Көктемде Жайық өзені қатты көтеріліп, кейде Орскінің төменгі бөліктерін су басады, сондай-ақ айналада үлкен көлдер түзіледі. Ондай кездерде тұрғындар төбеге шығып, даланың теңізге айналған көрінісіне тандана қарайды. Көктемде мұз ери бастағанда, жай ғана бағандарға орнатылған көпірді бұзып кетеді, сондықтан оны жыл сайын қайта салуға тура келеді. Мұндай уақытта пошта өзеннен қайықпен тасымалданады.» - деп Орск қаласының сол кезеңдегі сипаттамасын көрсетеді (Hedin, 1898: 39-40). Свен Гедин саяхатта өз көзімен көргенін еңбегінде келтірген. Осындай деректердегі мәліметтер арқылы, XIX ғасырдағы жағдайды нақты анықтауға болады.

Саяхатшы қазақ даласының өзен-көлдерінің мекендеріне де тоқталады: «Жайық өзені, Каспий теңізі, Арал көлі, Сырдария және Ертіс аралығында Қырғыз даласының ұлан-ғайыр жазығы созылып жатыр. Қырғыз көшпенділері аз қоныстанған бұл дала қасқыр, түлкі, бөкен, қоян сияқты аңдардың мекені болып табылады; сонымен қатар мұнда қатал табиғи жағдайларға төзімді тікенді дала өсімдіктері өседі. Ылғал жеткілікті жерлерде қамыс өте көп өседі; тіпті ең құрғақ құмды шөлдердің өзінде бойы алты-жеті футқа жететін сексеуіл бұталары кездеседі. Оның өте қатты тамырлары қырғыздардың негізгі отыны болып табылады және оны күзде қысқы қолданыс үшін жинап алады. Әрбір дерлік ауылдан сексеуілдің үлкен бумаларын көруге болады және біз оны ғана тасымалдап бара жатқан үлкен керуендерді жиі кездестірдік.

Кей-кезде даланы су арналары кесіп өтеді, бірақ жылдың бұл мезгілінде олар әдетте құрғақ болады. Олар көктем мен күзде сансыз жыл құстары жиналатын шағын тұзды көлдерге құяды. Дәл осы өзендердің жағасында қырғыздар өздерінің қара үйлер мен қамыстан жасалған бастырмалардан тұратын ауылдарын тігеді. Ал олардың қысқы ауылдары — балшықтан немесе топырақтан салынған лашықтар. Жазда олар аптап ыстықтан қашып және күнге күйіп кетпеген жайылым табу үшін мал отарларымен бірге солтүстікке қарай көшеді. Көптеген қырғыздардың 3000-ға дейін қойы мен 500 жылқысы болады, мұндай жағдайда олардың тұрмысы өте жақсы деп есептеледі» (Hedin, 1898: 40-41). Свен Гединнің пайымдауынша, қазақ халқының сол кезеңдегі тұрмыс-тіршілігі жақсы болған, көшпелі мал шаруашылығымен айналысып, жазда, күзде, қыста тұрған жайларын сипаттайды. Атап өтетін жайт, көптеген қазақтардың 3000 қойдан, 500 жылқыдан болған, олардың ауқатты өмір сүргенін көрсетеді. Сонымен қатар, қазақ даласының флора мен фаунасына да тоқталады.

Автор қазақ халқына тән қасиеттерін байқап, нақты белгілеп кеткен: «Қырғыздар — жартылай жабайы, бірақ қабілетті, дені сау және ақкөңіл халық. Олар өздерін «Қайсақ», яғни ержүрек жауынгерлер деп атағанды жақсы көреді, даладағы онаша өмірлеріне риза, бостандықты сүйеді, ешқандай билікті мойындамайды және қалаларда тұратындарды немесе ауыл шаруашылығымен айналысатындарды менсінбейді. Өмір сүру үшін күресте олардың тағдыры ауыр. Мал отарлары — олардың негізгі күнкөріс көзі, оларды тамақпен және киіммен қамтамасыз етеді. Тақыр өсімдіктер мен топырақтың өзі олардың баспаналарына материал болады. Сексеуілдің ұзақ әрі қатты жанатын тамырлары оларды қысқы суықтан қорғайды. Олардың тілі өте бай емес; өзара сөйлескенде түсінісу үшін жанды ым-ишараларды қолданады. Олар ата-бабалары еркін өмір сүрген құлазыған даласын жан-тәнімен сүйеді, бейтаныс адам көз тоқтатар ештеңе таба алмаса да, олар даланы әдемі әрі алуан түрлі деп санайды.

Қырғыздардың өмір сүру ортасының физикалық жағдайларына байланысты, олардың жергілікті жерді бағдарлау қабілеті мен көру қабілеті жоғары деңгейде дамыған. Бейтаныс адам бірсарынды жазықтықтан басқа ештеңені байқамай, жолдың ешқандай белгісі жоқ өлкеде күндер бойы жүруі мүмкін болса, қырғыздар тіпті түнде де өз жолын қателеспей табады. Бұл ретте олар аспан денелерін нұсқаулық ретінде қолданбайды. Олар әрбір өсімдікті, әрбір тасты таниды; шөп шоғырларының әдеттегіден сирек немесе тығыз өскен жерлерін байқайды. Олар еуропалықтар аспапсыз байқай алмайтын жер бетіндегі тегіс емес жерлерді көре алады. Қырғыз көкжиектегі аттың түсін бейтаныс адам оның бар екенін байқамай тұрып-ақ ажырата алады; сондай-ақ ол дүрбімен қарағанда алыстағы нүкте болып көрінетін арбаның жақындап немесе алыстап бара жатқанын айта алады» (Hedin, 1898: 41-42). Қазақтарды еуропа халқымен салыстыра келе, еуропалықтар жапан далада арнайы құрылғыларға жүгінсе, жергілікті қазақ халқы өз даласының әр бір өсімдігін, тасын таниды деп ерекше сипаттайды. Қазақтардың мінез-құлқының ерекшелігін атай келе, олардың өз далаларына деген ерекше махабатын көрсеткен.

Свен Гедин өзінің саяхатын жалғастырып, Памир тауларына дейін жеткен. Осы жақта жергілікті қырғыз халқының арасында бірнеше ай тұрып, сол халықтың салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін зерттеген.

Ғалым қырғыздардың туғанда, үйленгенде және қайтыс болғанда өткізілетін рәсімдеріне тоқталып кеткен. Гедин келтіргендей, бала туғаннан кейін, келесі күні отбасын құттықтау үшін туыстары жиналады. Туыстарының басы қосылғанда, қой сойылып, Құран оқылады. Баланың туғанына үш күн болғанда, молда оған есімін қояды: «Бала дүниеге келгенде, келесі күні туған-туыстары құттықтап келеді. Қой сойылып, той жасалады және дұға оқылады. Үшінші күні балаға есім беріледі, оны молда кітаптан іздеп табады; әр күннің өзіне тиесілі есімі болады және бала сол есіммен танылады» (Hedin, 1898: 419). Дәстүрлі қазақ қоғамындағы баланың дүниеге келуіне байланысты атқарылатын «шілдехана» және нәрестеге ат қою рәсімдері де мал сойып, құдайы тамақ беру, исламдық қағидаларға сай азан шақырып ат қою, дұға бағыштау секілді жосындармен өтеді. Бұл салттық ұқсастықтар Орталық Азияның өзге де көшпелі мұсылман қауымдастықтарына ортақ рухани-мәдени құндылықтар мен тұрмыстық-діни синкретизмнің біртұтастығын айғақтайды.

Содан кейін Свен Гедин қырғыздардың үйлену рәсімін баяндайды: «Жас қырғыз жігіті үйленгісі келгенде, ата-анасы оған лайықты қалыңдық таңдап береді, ол оны алуға міндетті; ал егер қалыңдық келісімін бермесе, неке бұзылуы мүмкін, дегенмен қыз да көбінесе ата-анасының еркіне тәуелді болады. Егер жігіттің ата-анасы болмаса, ол қалыңдықты өзі таңдайды; бірақ ол әрқашан ата-анасына қалыңмал төлеуі тиіс... Егер қыз жас әрі сұлу болса, өте үлкен қалыңмал сұралады» (Hedin, 1898: 419-420). Жас қырғыз жігіті үйленген кезде ата-анасы баласына қалыңдықты таңдап беретіндігін және қалың-малдың міндетті түрде төленетіндігі баяндалған. Қалыңдық та көп жағдайда өзінің ата-анасының қалауымен келісуге міндетті. XIX ғасырда бұрыннан келе жатқан салт-дәстүр бойынша қазақтарда да екі жақтың ата-анасы келісіп, өзара құдаласатын. Автор бұл үзіндіде қалың-малдың «калым» деген орысша аудармасын келтірген. Қалыңдыққа құда түсіп, қалың-мал төленгеннен кейін, үлкен той тойланатын. Свен Гедин той рәсіміне қысқаша сипаттама береді, жаңа киіз үйлер тігіліп, тойға көп қонақтар келеді. Дастархан жайылып, молда екі жастың некесін қияды. Той кезінде бәйге болады. Бір айта кетерлік жайт, Свен Гедин 1894 жылғы Мұзтақ-ата тауының жанында тұрған бір қырғыз отбасында болған жағдайды келтіреді: «1894 жылы Мұзтақ-Ата маңында ерекше сұлу қырғыз қызы — Нәзира хан (Nevra Khan) өмір сүрді. Оған алыс-жақыннан сөз салып, құда түскісі келген бозбалалар көп еді, бірақ әкесінің тым жоғары, ақылға сыймайтын қалың мал сұрағаны соншалық — бойжеткен жиырма бес жасқа келсе де, әлі тұрмысқа шықпаған болатын» (Hedin, 1898: 420). Саяхатшы өз еңбегінде жергілікті халықтың отбасылық-неке институтындағы мүліктік қатынастардың көрінісін нақты мысалмен сипаттайды. Оның мәліметінше, аймаққа сұлулығымен танымал болған бойжеткенге алыс-жақыннан ниет білдірушілер, айттырушылар көп болғанымен, әкесінің тым шамадан тыс қалың мал талап етуі кесірінен қыздың жиырма бес жасқа дейін отырып қалғаны атап көрсетіледі. Бұл дерек көшпелі қоғамдағы некелесу үдерісінде қалың мал көлемінің шешуші рөл атқарғанын және бұл дәстүрдің кейде әлеуметтік қайшылықтарға алып келгенін айғақтайды.

Швед ғалымы қырғыздардың арасында төрт ай бойы тұрған кезде, барлық салт-дәстүрге көңіл аударып кейін кітабында жариялаған. Салт-дәстүрдің бірі, қайтыс болған кезде қырғыздарда өткізілетін рәсімдерді көрсетеді: «Қырғыз адамы қайтыс болғанда, мәйітті жақсылап жуып, таза ақ киіммен киіндіреді; содан кейін кендір матаға (кебінге) және киізге орап, мүмкіндігінше тезірек қабірге жеткізеді. Қабірдің тереңдігі үш фут етіп қазылады, ал шұңқырдың түбінен, дәлірек айтқанда бүйірінен тағы бір көлденең қуыс (ләһат) ойылады және мәйіт соның ішіне қойылады. Осыдан кейін қабір топырақпен толтырылып, үстіне тас қойылады; ал егер бақилық болған адам бай болса, оның зиратының басына тіктөртбұрышты негіздегі кішігірім күмбез тұрғызылады. Жерлеу рәсімінен кейін қырық күн бойы қаралы жақындары қабір басына барып тұрады» (Hedin, 1898: 420-423). С. Гедин жазбаларында Памир қырғыздарының өлікті жөнелту және жерлеу рәсімдерін сипаттаған. Оның деректері бойынша, мәйітті жуу, ақ матадан кебін кигізу, киізге орау және қабір басына тас қою секілді исламдық-дәстүрлі шарттар қатаң сақталған. Сондай-ақ, марқұмның әлеуметтік мәртебесіне

сай мазар тұрғызу және бақилық болған жанның «қырқын беру» секілді қаралы ғұрыптардың орындалуы XIX ғасырдағы қырғыз қоғамының рухани мәдениетін айғақтайды. Зерттеуші бұл рәсімдерді толық сипаттамаса да, келтірілген мәліметтер Орталық Азия көшпелілерінің, соның ішінде қазақ халқының жерлеу салтымен типологиялық тұрғыдан толық сәйкес келетінін көрсетеді.

Қырғыздар мал шаруашылығымен айналысқандықтан, әр кезеңде көшіп-қонып жүрген. Свен Гедин олардың өмірінен келесі үзінді келтіреді: «Қырғыз отбасының үй мүлкі мен тұрмыстық заттары аса көп емес. Олар көшкен кезде, барлық дүние-мүлкін тасымалдауға небәрі екі-үш қодас (жақ) жеткілікті болады. Көлемді заттардың ішіндегі ең үлкені — ағаш қаңқасы (уық-керегесі) мен қалың киіз жабуы бар киіз үйдің өзі, сондай-ақ ер-тоқымдар, ат көрпелер, төсек-орындар мен кілемдер. Келесі кезекте тұрмыстық ыдыс-аяқтар тұрады, олардың ішіндегі ең маңыздысы — үлкен шойын қазан; бұған қоса қыш тостағандар мен кеселер, жалпақ ағаш табақтар, тұтқасы мен қақпағы бар темір немесе мыс құмғандар мен шәйнектер. Сондай-ақ, дәулетті әрі жабдықталған кез келген киіз үйде тоқыма станогы (өрмек), қамыр илейтін ағаш астау, дәмді дақылдарды елейтін елеуіш, балталар, дән мен ұн сақтайтын қаптар (нар), бесік, қылқобыз (скрипка тектес аспап) бен домбыра (гитара тектес аспап), қазан орнататын темір таған (ошақ) секілді көптеген заттар ешқашан үзілмейді» (Hedin, 1898: 423). С. Гедин жазбаларында көшпелі халықтың тұрмыстық мәдениеті мен материалдық құндылықтарының жинақылығына назар аударады. Оның байқауынша, дәстүрлі киіз үй мен оның ішкі жабдықтарын, сондай-ақ үй мүліктерін тасымалдауға небәрі екі-үш көлік малы жеткілікті болған. Саяхатшы жүк көлемінің негізгі бөлігін киіз үйдің ағаш қаңқасы мен жабулары, ер-тоқымдар мен тоқыма бұйымдары құрайтынын, ал қалған бөлігі қазан, ағаш табақ, өрмек, астау, қанар қап және бесік сияқты тұрмыстық заттардан тұратынын жазады. Зерттеуші көшпелілердің баспанасын батыс әдебиетінде қалыптасқан «юрта» атауымен бергенімен, оның жергілікті түркілік атауы «үй» (уу) екенін дәл көрсетеді, бұл қазақ тілінің лексикасымен толық үйлеседі. Оған қоса, мәтіндегі ыдыс-аяқ атаулары (қазан, табақ, құмған т.б.) қазақтың дәстүрлі шаруашылық лексикасымен ортақ. Автордың тұрмыстық заттар қатарында батыстық «скрипка» мен «гитара» аспаптарын атап өтуі ерекше қызығушылық тудырады. XIX ғасырдағы Памир қырғыздарының тұрмысында еуропалық жиһангездің жергілікті ішекті-ысқышты (қыл қобыз/қыл қыяқ) және шертпелі (домбыра/қомыз) музыкалық аспаптарын өз дүниетанымы шеңберінде («скрипка» және «гитара» деп) ұқсас аспаптар ретінде қабылдауы ықтимал.

Автор көшпелі қырғыздардың сүттен дайындайтын келесі тағамдарын атайды: «Ең көп ішілетін сүйікті сусын — айран (қайнатылған сүтке су қосып, ашыту арқылы дайындалады), ол әсіресе жаз айларында шөл қандыратын ерекше сергіткіш сусын болып табылады. Қаймақ — қодас сүтінен алынатын, дәмі тіл үйіретін, бадам (миндаль) дәмі сезілетін, қою, тәтті әрі сары түсті ерекше өнім. Кәдімгі шикі сүтті сүт деп атайды. Сүт өнімдерінің бұл барлық түрлері ешкі терісінен жасалған торсықтарда сақталады» (Hedin, 1898: 423). С. Гедин Памир қырғыздарының дәстүрлі сүт тағамдарын дайындау технологиясына да айрықша назар аударған. Автордың сипаттамасында ашытылған сүт өнімі — «айранның» жазғы маусымда шөл қандыратын, шипалық әрі сергіткіш қасиеті жоғары сусын ретінде кеңінен тұтынылатыны көрсетіледі. Сонымен қатар, зерттеуші биік таулы өңірдің өзіндік ерекшелігі болып табылатын қодас сүтінен алынатын, қою, түсі сарғыш әрі дәмдік сапасы өте жоғары қаймақ өнімін ерекше атап өтеді. Саяхатшының күнделігіндегі сүт өнімдерінің жалпылама «сүт» деп аталуы және осы өнімдердің барлығын сақтау үшін ешкі терісінен арнайы дайындалған ыдыстардың қолданылатыны туралы мәліметтері — Орталық Азия халықтарының шаруашылық-тұрмыстық ұқсастығын көрсететін маңызды этнографиялық мәліметтер.

Свен Гедин қырғыздардың негізгі тамағы сүт пен қойдың еті дейді: «Қырғыздар негізінен қодас сүтін және қой етін қолданады. Аптасына бір немесе екі рет қой сойылып, содан кейін ауыл тұрғындары мәре-сәре болып, тоя тамақтанады. Олар киіз үйдің ішіне, қазан-ошақта ет қайнап жатқан оттың айналасына лық толы болып жиналады» (Hedin, 1898: 423). С.

Гединнің Памир қырғыздарының апталық ет тұтыну жиілігі мен ас ішу мәдениеті туралы берген мәліметтері көшпелі қоғамға тән дәстүрінің айқын көрінісі болып табылады. Көшпенділердің шаруашылық жағдайына сәйкес, олардың тағамдарында ет пен сүт өнімдерінің басым болуы — Орталық Азия өңіріндегі мал шаруашылығы мәдениетінің заңдылығы. Автор кітабында көрсеткен ет және сүт тағамдарының түрлері, сондай-ақ салт-дәстүрлер арқылы қазақ пен қырғыз халықтарының материалдық және рухани мәдениетіндегі ұқсастықтарын байқауға болады.

Қорытынды. Свен Гединнің «Азия арқылы» атты еңбегінде XIX ғасырдың соңындағы Памир қырғыздарының тарихы мен тұрмысына арналған екі арнайы тарау бар. Автор жай ғана бақылаушы емес, осы халықтың ортасында ұзақ уақыт болып, көрген-білгенін егжей-тегжейлі зерттеп, жазған.

Ғалымның Памир өңірінде жүргізген географиялық ізденістерінің нәтижелі болуына жергілікті қырғыздардың қосқан үлесі зор. Гедин өз жазбаларында олардың көрсеткен көмегін ерекше ілтипатпен атап өтеді. Экспедиция соңындағы қоштасу сәті автордың есінде ерекше қалған: алыстап бара жатқан керуенге ұзақ қарап тұрған көшпенділердің бейнесі арқылы ол екі түрлі әлемнің — зерттеуші ғалым мен оның мақсатын жұмбақ санаған халықтың кездесуін ерекше суреттейді. Гедин өз туындысын қырғыздардың көкейінде қалған: «Бұл жатжұрттық не іздеп келді?» дегендей таңданыс толы сауалдарымен түйіндейді.

«Азия арқылы» («Through Asia») атты Свен Гединнің еңбегін тарихи-географиялық тұрғыдан айта келе, бұл экспедициялық зерттеудің XIX ғасырдың соңындағы Орта Азия мен Орталық Азия аймағының зерттелмеген, қарастырылмаған беттерін ашудағы маңызы зор еңбек деген тұжырым жасауға болады. Зерттеушінің қолжазбалары жай ғана саяхатшының күнделігі емес, аймақтың геокеңістігін, климаттық ерекшеліктерін және демографиялық құрылымын айқындаған кешенді ғылыми еңбек болып табылады.

Әдебиеттер

Березин, Н.И. Ледяной плен. Плавание и зимовка Норденшильда у берегов Сибири: с 26 рисунками / Н. Березин. - Санкт-Петербург: Типография Санкт-Петербургского акционерного общества «Слово», 1907. 103.

<https://webirbis.aonb.ru/irbisdoc/kr/2017/13kp078/4/> <http://www.silk-road.com>

Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. СПб., 1911. Т 1. Лепсинский уезд. Киргизское хозяйство. 633 с.

Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. СПб., 1913. Т 2. Копальский уезд. Киргизское хозяйство. 529 с.

Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. СПб., 1912. Т 3. Джаркентский уезд. Киргизское хозяйство. 381 с.

Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. СПб., 1913. Т 4. Верненский уезд. Киргизское хозяйство. – 439 с.

Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. СПб., 1914. Т 5. Таранчи. Ч. 1. Текст. 353 с.

Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. СПб., 1914. Т 5. Таранчи. Ч. 2. Таблицы. 988 с.

Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. СПб., 1915. Т 6. Русские старожильческие селения Лепсинского, Копальского, Верненского, Пишпекского и Пржевальского уездов. 997 с.

Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. СПб., 1916. Т 7. Пишпекский уезд. Киргизское хозяйство. Вып. 2. Текст. 407 с.

Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. СПб., 1916. Т. 8. Пржевальский уезд. Киргизское хозяйство. Вып. 1. Таблицы. 603 с.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. /Под. ред. Ф. Щербина/. – Т. 1–13. – СПб., 1898–1909.

Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. Т. 1–8. СПб., 1911–1916.

Sven Hedin. Through Asia. Vol. I-II. London, 1898. 1278 p.

Гедин Свен (1865–1952). В сердце Азии: Памир. Тибет. Восточный Туркестан / Путешествие Свена Гедина в 1893–1897 гг.; пер. со швед. А. и П. Ганзен. - Санкт-Петербург: Изд. А.Ф. Девриена, 1899. 455 с. <https://elibrary.ru/handle/123456789/61095>

References

Berezin, N.I. Ledjanoy plen. Plavanie i zimovka Nordenshil'da u beregov Sibiri: s 26 risunkami [Ice Captivity. Nordenskiöld's Voyage and Wintering Off the Coast of Siberia: with 26 Drawings] / N. Berezin. Sankt-Peterburg: Tipografija Sankt-Peterburgskogo akcionernogo obshhestva «Slovo», 1907. 103. <https://webirbis.aonb.ru/irbisdoc/kr/2017/13kp078/4/> (In Russian)

<http://www.silk-road.com> (In English)

Materialy po obsledovaniju tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozjajstva i zemlepol'zovanija v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumjanceva [Materials on the survey of native and Russian old-timers' economy and land use in the Semirechye region, collected and developed under the supervision of P.P. Rummyantsev]. SPb., 1911. T 1. Lepsinskij uезд. Kirgizskoe hozjajstvo. 633 s. (In Russian)

Materialy po obsledovaniju tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozjajstva i zemlepol'zovanija v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumjanceva [Survey materials on native and Russian old-timer economy and land use in the Semirechye region, collected and developed under the supervision of P.P. Rummyantsev]. SPb., 1913. T 2. Kopal'skij uезд. Kirgizskoe hozjajstvo. 529 s. (In Russian)

Materialy po obsledovaniju tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozjajstva i zemlepol'zovanija v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumjanceva [Survey materials on native and Russian old-timer economy and land use in the Semirechye region, collected and developed under the supervision of P.P. Rummyantsev]. SPb., 1912. T 3. Dzharkentskij uезд. Kirgizskoe hozjajstvo. 381 s. (In Russian)

Materialy po obsledovaniju tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozjajstva i zemlepol'zovanija v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumjanceva [Survey materials on native and Russian old-timer economy and land use in the Semirechye region, collected and developed under the supervision of P.P. Rummyantsev]. SPb., 1913. T 4. Vernenskij uезд. Kirgizskoe hozjajstvo. 439 s. (In Russian)

Materialy po obsledovaniju tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozjajstva i zemlepol'zovanija v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumjanceva [Survey materials on native and Russian old-timer economy and land use in the Semirechye region, collected and developed under the supervision of P.P. Rummyantsev]. SPb., 1914. T 5. Taranchi. Ch. 1. Tekst. 353 s. (In Russian)

Materialy po obsledovaniju tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozjajstva i zemlepol'zovanija v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumjanceva [Survey materials on native and Russian old-timer economy and land use in the Semirechye region, collected and developed under the supervision of P.P. Rummyantsev]. SPb., 1914. T 5. Taranchi. Ch. 2. Tablicy. 988 s. (In Russian)

Materialy po obsledovaniju tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozjajstva i zemlepol'zovanija v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumjanceva [Survey materials on native and Russian old-timer economy and land use in the Semirechye region, collected and developed under the supervision of P.P. Rummyantsev]. SPb., 1915. T 6. Russkie starozhil'cheskie selenija Lepsinskogo, Kopal'skogo, Vernenskogo, Pishpekskogo i Przheval'skogo uездov. 997 s. (In Russian)

Materialy po obsledovaniju tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozjajstva i zemlepol'zovanija v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumjanceva [aterials on the survey of the native and Russian old-timer economy and land use in the Semirechye region, collected and developed under the supervision of P.P. Rummyantsev]. SPb., 1916. T 7. Pishpekskij uезд. Kirgizskoe hozjajstvo. Vyp. 2. Tekst. 407 s. (In Russian)

Materialy po obsledovaniju tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozjajstva i zemlepol'zovanija v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumjanceva [Materials on the survey of the native and Russian old-timer economy and land use in the Semirechye region, collected and developed under the supervision of P.P. Rummyantsev]. SPb., 1916. T 8. Przheval'skij uезд. Kirgizskoe hozjajstvo. Vyp. 1. Tablicy. 603 s. (In Russian)

Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the expedition to explore the steppe regions]. /Pod. red. F.Shherbina/. T. 1–13. SPb., 1898–1909. (In Russian)

Materialy po obsledovaniju tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozjajstva i zemlepol'zovanija v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumjanceva [Materials on the survey of native and Russian old-timer economy and land use in the Semirechye region, collected and developed under the supervision of P.P. Rumyantsev]. T. 1–8. SPb., 1911–1916. (In Russian)

Sven Hedin. Through Asia. Vol. I-II. London, 1898. – 1278 p. (In English)

Gedin Sven (1865–1952). V serdtse Azii: Pamir. Tibet. Vostochny Turkestan / Puteshestvie Svena Gedina v 1893–1897 gg. [Hedin Sven (1865–1952). In the Heart of Asia: Pamir. Tibet. East Turkestan / Sven Hedin's Travels in 1893–1897]; per. so shved. A. i P. Ganzen. - Sankt-Peterbŭrg: Izd. A.F. Devriena, 1899. 455 s. <https://elibrary.ru/handle/123456789/61095> (In Russian)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 563–574, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.61.91
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_563-574

ДРУГИЕ ПОЛЯКИ. ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ КАЗАХСТАНСКИХ ПОЛЯКОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПОЗНАНСКИХ ЭТНОЛОГОВ 1990-Х ГОДОВ

Шмыт Збигнев ¹

¹ Университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

 <https://orcid.org/0000-0002-1803-8328>. E-mail: szmytz@amu.edu.pl

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Збигнев Ш., 2026

Аннотация. В статье рассматривается, как познанские этнологи 1990-х годов описывали казахстанских поляков и какие проблемы классификации возникали в связи с этой группой. На материале работ Збигнева Ясевича, Марека Гавенцкого и последующей историографии показано, что польская идентичность казахстанских поляков не сводилась к сохранению языка, документов или ориентации на репатриацию. Она складывалась на пересечении семейной памяти, католической религии, пограничного происхождения, депортации 1936 года, спецпоселения, советской административной классификации и постсоветских режимов признания. Статья показывает, что категории «поляк», «соотечественник», «репатриант», «диаспора» и «мазур» не просто обозначали одну группу, а создавали разные способы ее понимания. Казахские поляки рассматриваются как важный случай для антропологии этничности, памяти и государства.

Ключевые слова: казахстанские поляки; этничность; депортация; репатриация; Познанская этнология; память; классификация

Для цитирования: Шмыт З. Другие поляки. Проблема классификации казахстанских поляков в исследованиях познанских этнологов 1990-х годов // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 563–574. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_563-574

БАСҚА ПОЛЯКТАР: 1990-ЖЫЛДАРДАҒЫ ПОЗНАНЬ ЭТНОЛОГТАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ПОЛЯКТАРЫН ЖІКТЕУ МӘСЕЛЕСІ

Шмыт Збигнев ¹

¹ Познаньдағы Адам Мицкевич атындағы университет, Познань, Польша

 <https://orcid.org/0000-0002-1803-8328>. E-mail: szmytz@amu.edu.pl

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Збигнев Ш., 2026

Аңдатпа. Мақалада 1990-жылдардағы Познань этнологтарының Қазақстан поляктарын қалай сипаттағаны және осы топқа қатысты қандай жіктеу мәселелері туындағаны қарастырылады.

Збигнев Ясевич, Марек Гавенцкий еңбектері мен кейінгі тарихнамалық зерттеулер негізінде Қазақстан поляктарының поляктық бірегейлігі тілді, құжаттарды немесе репатриацияға ұмтылысты сақтаумен ғана шектелмейтіні көрсетіледі. Ол отбасылық жады, католик діні, шекаралық шығу тегі, 1936 жылғы депортация, арнайы қоныстандыру, кеңестік әкімшілік жіктеу және посткеңестік тану режимдерінің қиылысында қалыптасты. Мақала «поляк», «отандас», «репатриант», «диаспора» және «мазур» категориялары бір ғана топты жай ғана атамай, оны түсінудің әртүрлі тәсілдерін қалыптастырғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: Қазақстан поляктары; этностық; депортация; репатриация; Познань этнологиясы; жады; жіктеу

Дәйексөз үшін: Шмыт З. Басқа поляктар: 1990-жылдардағы Познань этнологтарының зерттеулеріндегі Қазақстан поляктарын жіктеу мәселесі // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 563–574 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_563-574

OTHER POLES: THE PROBLEM OF CLASSIFYING KAZAKHSTAN POLES IN THE RESEARCH OF POZNAŃ ETHNOLOGISTS IN THE 1990S

*Szmyt Zbigniew*¹

¹ Adam Mickiewicz University in Poznań, Poznań, Poland

 <https://orcid.org/0000-0002-1803-8328> E-mail: szmytz@amu.edu.pl

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Zbigniew Sh., 2026

Abstract. The article examines how Poznań ethnologists of the 1990s described Kazakhstan Poles and what problems of classification emerged around this group. Drawing on the works of Zbigniew Jasiewicz, Marek Gawęcki and later historiography, it argues that Polish identity among Kazakhstan Poles cannot be reduced to the preservation of language, documents or an orientation toward repatriation. It was shaped at the intersection of family memory, Catholic religion, frontier origins, the 1936 deportation, special settlement, Soviet administrative classification and post-Soviet regimes of recognition. The article shows that the categories “Pole”, “compatriot”, “repatriate”, “diaspora” and “Mazur” did not simply name one group, but produced different ways of understanding it. Kazakhstan Poles are treated as an important case for the anthropology of ethnicity, memory and the state.

Keywords: Kazakhstan Poles; ethnicity; deportation; repatriation; Poznań ethnology; memory; classification

For citation: Szmyt Z. Other Poles: the problem of classifying Kazakhstan Poles in the research of Poznań ethnologists in the 1990s // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 563–574. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_563-574

Введение. Польскость как проблема классификации. В исследованиях познанских этнологов 1990-х годов казахстанские поляки были не просто малоизвестной польской общиной в Азии и не только потомками депортированных. Их опыт позволял иначе поставить вопрос о польской идентичности: как она сохраняется, меняется и распознается там, где связь с польским государством, школой, языком публичной жизни и национальными институтами была прервана или оставалась слабой, а повседневность определялась пограничным происхождением, депортацией, спецпоселением, советскими документами и жизнью в постсоветском Казахстане. Поэтому этот случай оказался важен не только для истории Полонии, но и для антропологического анализа этничности, памяти и официальных способов признания «своих» (Jasiewicz, 1992; Gawęcki, 2013).

В польском общественном дискурсе «поляки с Востока» часто представлялись как естественная часть польского народа, отрезанная от него историей, но сохраняющая внутреннюю связь с Польшей. Такая перспектива предполагала, что их польскую идентичность можно обнаружить, подтвердить, восстановить или вернуть в рамки польского государства. Этнографические исследования показывали более сложную картину. У казахстанских поляков польская идентичность могла быть связана с семейной памятью, религией, локальным происхождением, фамилией, рассказами о депортации и опытом дискриминации, но не обязательно принимала форму современного национального сознания и не всегда вела к желанию репатриации. Она существовала не как готовое культурное содержание, а как исторически сложившаяся форма принадлежности, распознаваемая по-разному в семье, местной среде, документах, польской политике и научном описании.

В этом и состояла антропологическая значимость познанских исследований. Они не столько «открывали» поляков в Казахстане, сколько показывали, что категории, с помощью которых говорили об этой группе, имели разное значение в семейной памяти, повседневной жизни, документах, польской политике и научном описании. «Поляк», «соотечественник», «репатриант», «ссылный», «диаспора», «мазур» – эти слова не просто называли одну и ту же реальность. В разных контекстах они по-разному связывали происхождение, память, религию, опыт депортации, отношение к Польше и административные процедуры. Поэтому главный вопрос состоял не в том, чтобы проверять подлинность польскости казахстанских поляков, а в том, как эта польскость сохранялась, переживалась, описывалась и по-разному признавалась в семье, местной среде, государстве и науке.

Новое поле и новый язык описания. Интерес познанских этнологов к казахстанским полякам был частью более широкой перестройки польской этнологии после 1989 года. Речь шла не только о расширении географии исследований. Менялся сам язык описания. Польская этнология, долго связанная с изучением народной культуры, локальных традиций и трансформации «традиционных обществ», все чаще обращалась к вопросам этничности, нации, миграции, памяти и политики признания. Политические изменения конца 1980-х и начала 1990-х годов, а также большая открытость польской науки к западным дискуссиям способствовали смене дисциплинарного фокуса от исследований народной культуры к этническим исследованиям и социальной антропологии (Buchowski, 2017). Казахстанские поляки стали важным случаем для такого перехода, поскольку их опыт нельзя было описать через простую схему сохранения или утраты национальной культуры.

Уже в статье 1992 года Збигнев Ясевич вписывал анализ казахстанских поляков в диалог с классическими исследованиями нации и этничности – с работами Геллнера, Хобсбаума и Смита (Jasiewicz, 1992). Это было важно не только как обращение к западной теории. Такой язык позволял уйти от вопроса о том, насколько данная группа «сохранила» польскую культуру, и поставить другой вопрос – как конкретные формы принадлежности исторически производятся, передаются, ослабляются, усиливаются и распознаются. В случае казахстанских поляков вопрос о культуре нельзя было отделить от вопросов о государственном насилии, перемещении, правовом статусе, языке администрации, религии, поколенческой памяти и отношениях с Польшей.

У этого поворота были и внутренние основания в самой познанской этнологии. Познанские исследователи уже имели опыт внеевропейских полевых работ, в том числе в Центральной Азии и Афганистане. Однако только политические изменения конца 1980-х и начала 1990-х годов открыли возможность систематического изучения польского населения в постсоветской Азии (Szmyt, 2020: 213–218). Поэтому позднее появление темы казахстанских поляков в польской этнологии не следует понимать как результат интеллектуального пренебрежения. Раньше такие исследования были ограничены политически, институционально и практически: доступ к людям, архивам и местным контактам оставался затрудненным, а сведения о поляках в Казахстане долго были фрагментарными и не складывались в устойчивую программу полевых исследований (Jasiewicz, 1992: 11–12).

Материалы и методы. Статья имеет обзорно-аналитический характер и основана на вторичном анализе работ познанских этнологов, прежде всего Збигнева Ясевича и Марека Гавенцкого, а также на сопоставлении этих исследований с польской, казахстанской и украинской историографией депортаций и истории польского меньшинства в СССР. Материалом анализа являются опубликованные этнографические исследования, архивные сборники документов, работы по истории советских депортаций, исследования о репатриации и тексты, посвященные памяти казахстанских поляков. Такой корпус источников позволяет рассматривать казахстанских поляков одновременно как предмет польской этнологии, объект советской административной классификации, участников социальной истории Казахстана и потомков населения польско-украинского фронта.

Методологически статья опирается на антропологический анализ категорий принадлежности. В центре внимания находится не проверка «подлинности» польской идентичности, а то, как разные акторы описывали, распознавали и институционально закрепляли польскость казахстанских поляков. Поэтому анализируются не только этнографические выводы, но и сами языки описания: этничность, национальность, соотечественники, репатрианты, депортированные, диаспора и мазуры. Такой подход позволяет показать, что эти категории не являются нейтральными обозначениями одной и той же группы. Они создают разные режимы видимости, связывая происхождение, память, религию, документы, право на репатриацию и отношения с Польшей, Казахстаном и Украиной.

Фронтирные поляки в СССР. В случае группы, описанной Ясевичем, казахстанская история польской общины начинается на украинском пограничье. До депортации это были жители подольско-волинского пограничья советской Украины, где польское происхождение, локальные связи, религия и подозрение в политической нелояльности постепенно были связаны в советской административной практике. Депортация 1936 года не была поэтому только принудительным переселением. Она была также актом политической классификации, в ходе которого государство признало часть пограничного населения ненадежной, удалило ее из приграничной зоны и поселило в Казахстане под административным надзором (Ciesielski, 1996; Грибанова и др. 2000; Panto 2019; Абылхожин 2015).

Депортации поляков из советской Украины были частью более широкой сталинской практики зачистки пограничья. Советская власть удаляла из приграничных зон группы, которые считала политически сомнительными, ненадежными или потенциально нелояльными. Одними из первых жертв этой политики стали поляки на западной границе СССР и корейцы на дальневосточной границе. Эти две группы, жившие на удаленных друг от друга рубежах государства, были признаны потенциально нелояльными и депортированы в Казахстан. Массовые выселения, охватывавшие целые национальные категории, были качественно новым явлением сталинской политики. В то же время они воспроизводили более старый имперский паттерн освоения пограничья через ссылку и принудительное расселение политически неблагонадежного населения. В этом смысле Казахстан выступал не только местом наказания и изоляции, но и пространством колонизации внутреннего фронта империи. Это было не обычное переселение, а принудительное выселение под административный надзор и включение депортированных в режим спецпоселения (Martin, 2001; Polian 2004; Peshkov 2017; Грибанова и др. 2000; Panto 2019; Абылхожин 2015). В случае поляков из советской Украины само польское происхождение стало основанием для подозрения, контроля и насильственного переселения.

В случае поляков из советской Украины польское происхождение стало не только частью семейной памяти, религиозной принадлежности и локальной истории, но и основанием для подозрения со стороны государства. В Казахстане они оказались не как добровольные переселенцы, а как депортированное население, чья лояльность была заранее поставлена советской властью под сомнение. Режим спецпоселения означал принудительное размещение в новом пространстве, административный надзор, крайне тяжелые материальные условия и

фактическое лишение основных гражданских прав. Поэтому позднейшая польскость казахстанских поляков формировалась на пересечении семейного сохранения памяти, религии и происхождения, а также опыта советской классификации, депортации и повседневного контроля (Jasiewicz, 1992: 11–16; Gawęcki, 2013: 89–93).

«Соотечественники с Востока» как публичная категория и этнографическая проблема. После 1989 года в Польше изменился язык разговора о поляках, живших в постсоветской Азии. Их все чаще представляли как потомков депортированных и одновременно как соотечественников, которых война, советские репрессии и послевоенные границы оставили за пределами польского государства. В этом образе соединялись национальная мартирология, чувство исторической несправедливости и убеждение, что Польша имеет моральное обязательство перед «поляками с Востока». Марек Гавенцкий, этнолог, а позднее посол Республики Польша в Казахстане, писал, что в польском общественном дискурсе складывался внеисторический образ польской общности в Казахстане как однородной группы, существующей будто бы вне времени, сохраняющей веру и язык предков и естественным образом ориентированной на репатриацию (Gawęcki, 2013: 102–103).

Именно здесь возникала одна из важнейших антропологических проблем: расхождение между польским режимом признания «соотечественников с Востока» и локальными формами идентификации казахстанских поляков. В польском публичном дискурсе они часто представлялись как «наши» – жертвы советского насилия, хранители кресовой памяти и потенциальные репатрианты. Этнографические исследования показывали, однако, что польская идентичность могла быть связана с генеалогией, религией, семейной передачей, фамилией, рассказом о депортации или опытом дискриминации, но не обязательно принимала форму современного национального сознания и не всегда вела к однозначному желанию выехать в Польшу. Это напряжение между внешним признанием и локальной практикой идентификации стало одним из главных источников теоретической ценности этих исследований.

Такой подход позволял не отрицать моральное значение депортации и репрессий, но одновременно не сводить исследуемую группу к фигуре жертвы. Казахстанские поляки были наследниками насильственного переселения, но они были также участниками локальных отношений, работниками, соседями, гражданами советского и затем постсоветского Казахстана, членами семей, в которых польская память сосуществовала с русским языком, советским опытом, казахстанским гражданством и разными жизненными стратегиями. Этнография делала видимой именно эту сложность.

Этничность, репатриация и государство. Публичный образ «поляков с Востока» упрощал то, что этнография показывала как исторически сложное и неоднозначное. Поэтому в центре познанных исследований оказался не вопрос о том, сохранили ли казахстанские поляки «полную» польскую культуру, а вопрос о том, как польская идентичность передавалась, переживалась и распознавалась в разных социальных и институциональных контекстах. Именно с этой перспективы следует читать работы Збигнева Ясевича и Марека Гавенцкого. Ясевич сосредоточился на соотношении этничности, истории и национальности, тогда как Гавенцкий показал, как после 1991 года та же проблема стала частью поля репатриации, документов и государственного признания.

Ясевич рассматривал казахстанских поляков как случай, позволяющий отделить этничность от национальности. Его интересовала не польская идентичность как готовая и единая национальная форма, а принадлежность, сложившаяся из локального происхождения, религии, семейной памяти, этнонимов и опыта депортации. Благодаря этому он показывал, что польская идентичность могла сохраняться и передаваться вне постоянного участия в институтах польского государства и вне полного отождествления с современной польской нацией (Jasiewicz, 1992, 1996).

Особенно важен здесь пример мазуров. У Ясевича это не жители Мазур в современном географическом смысле, а локальное название части польского католического населения

Подолья и Волыни. После депортации этот этноним сохранялся в Казахстане как след прежнего пограничного мира. Он показывает, что польская идентичность депортированной группы была неоднородной еще до выселения. Она формировалась не только через национальное происхождение, но и через локальные названия, религию, социальное положение, семейную память и повседневные формы самоописания. Поэтому депортация не создала эту идентичность с нуля, а перенесла в Казахстан уже сложный и внутренне неоднородный мир принадлежности (Jasiewicz, 1992).

У Гавенцкого эта проблема переносится в более институциональную плоскость. После 1991 года польская идентичность казахстанских поляков оставалась частью семейной памяти, религиозной практики и истории депортации, но одновременно становилась предметом документов, процедур и решений польского государства. Репатриационная политика требовала определить, кто может быть признан «соотечественником» и на каком основании получает право на переселение в Польшу. Именно здесь особенно хорошо видно напряжение между переживаемой принадлежностью и административным признанием. Гавенцкий подчеркивал, что категория «поляки в Казахстане» никогда не была однородной. Она включала депортированных 1930-х годов, более ранних поселенцев, потомков ссыльных, внутрисоветских мигрантов и людей, для которых память о польском происхождении оставалась важным, но не всегда единственным основанием самоопределения (Gawęcki 1994, 1996, 2013: 85–88).

Этнографический материал Гавенцкого показывал, что принадлежность не сводилась к одному признаку – языку, документам, декларации происхождения или религиозной практике. Память о польских предках могла сохраняться без знания польского языка; документы могли подтверждать происхождение, но не обязательно сопровождалась желанием переселиться в Польшу; сама Польша могла оставаться важной моральной и семейной точкой отсчета, тогда как повседневная жизнь, работа, соседские связи и жизненные планы были прочно связаны с Казахстаном. Именно это расхождение между биографией и процедурой, памятью и документом, переживаемой принадлежностью и правовой категорией делало казахстанских поляков важным случаем для антропологии государства и этничности (Gawęcki 2001a, 2001b, 2004a, 2004b, 2013).

В таком контексте репатриация была не только попыткой исправить историческую несправедливость. Она становилась также практикой административного упорядочивания сложных биографий. Государству нужны были критерии, документы и процедуры, но этнография показывала, что эти критерии не являются нейтральными – они переводят семейную память, опыт депортации и разные формы польской идентичности на язык правового признания. Поэтому прикладная антропология в работах Гавенцкого не сводилась к обслуживанию государственной политики. Она одновременно показывала пределы этой политики и выявляла неоднозначность категорий, с помощью которых государство пыталось распознавать «своих» (Gawęcki 2004a).

Мазуры: в сторону транснациональной перспективы. История казахстанских поляков плохо помещается в рамки одной национальной историографии. В случае мазуров ее исходным пространством был польско-украинский фронт советской Украины, где локальная католическая польскость формировалась в многоязычной, многоконфессиональной и социально смешанной среде. Депортация перенесла эту пограничную форму принадлежности в Казахстан, где она была переосмыслена в условиях спецпоселения, принудительного труда, административного надзора, адаптации и повседневного сосуществования. После 1989 года эта история заново связывалась с Польшей через репатриационные процедуры, семейные генеалогии, документы, визиты, переписку и ожидания признания.

Речь идет не о трех отдельных контекстах, а о поле отношений, в котором перемещались люди, архивные дела, семейные рассказы, документы и категории принадлежности. В таком подходе польско-украинский фронт остается пространством прежней жизни и локальной

польскости, из которого началась депортационная история многих семей. Казахстан становится не только местом принудительного расселения, но и пространством труда, соседства, адаптации и повседневной жизни. Польша, в свою очередь, появляется как страна памяти, возможной репатриации и государственного признания.

Именно поэтому искусственным оказывается сведение этой истории к оси Польша–Казахстан. Такая рамка важна, но она оставляет в тени польско-украинский фронт как пространство прежней жизни многих депортированных, советские механизмы классификации пограничного населения, а также послевоенные и позднесоветские возвращения части семей в места прежнего проживания в Украине. Здесь особенно полезна критика методологического национализма, то есть привычки рассматривать нацию или государство как естественную единицу анализа (Wimmer and Glick Schiller, 2002; Faist 2012). В случае казахстанских поляков более продуктивна перспектива, которая прослеживает не только перемещения людей, но и движение родословных, воспоминаний, репатриационных дел, фотографий и семейных рассказов между Украиной, Казахстаном и Польшей.

Транснациональная перспектива требует учитывать не только польские этнографические исследования, но и более широкий корпус исторических и архивных работ, создававшихся в Казахстане и Украине. В казахстанском случае особенно важна систематическая работа с документами советской администрации, материалами спецпоселений, статистикой депортаций, актами местных органов власти и свидетельствами о повседневной жизни депортированных групп. В качестве примеров этого направления можно назвать издание Из истории поляков в Казахстане: 1936–1956 гг., подготовленное коллективом исследователей и архивистов, связанных с Архивом Президента Республики Казахстан, в том числе Б. Ж. Абылхожиным, Л. Д. Дегитаевой, Е. М. Грибановой, А. С. Зулкашевой и М. У. Маскеевым, а также более поздние сборники документов о депортациях в Казахстане в 1930-е годы (Грибанова и др., 2000; Абылхожин 2015). Эти публикации важны не только как собрания источников о репрессиях. Они позволяют рассматривать поляков как часть социальной истории Казахстана, связанной со спецпоселением, принудительным трудом, административным надзором, адаптацией, локальными отношениями и межэтническим сосуществованием.

В этот же более широкий комплекс казахстанских исследований вписывается статья Yerlana Jiyenaliyeva и Sakena Razdykova о социально-культурной адаптации Полонии в Казахстане. Ее можно привести как пример работы, в которой поляки рассматриваются не только через травму депортации, но и через длительные процессы расселения, хозяйственной адаптации, повседневной жизни, культурных контактов, смешанных браков, религиозных практик и участия в развитии казахстанского общества (Jiyenaliyev and Razdykov, 2025). Для антропологического анализа это существенно, поскольку такая перспектива выводит исследование за пределы мартирологической модели. Казахстанские поляки предстают не только как объект польской памяти о ссылке, но и как участники локальной социальной истории Казахстана, включенные в отношения труда, соседства, институционального контроля, культурного обмена и гражданской принадлежности.

Украинская историография, в свою очередь, возвращает исследование к пространству, из которого началась депортационная история многих казахстанских поляков. Работы Станислава Кульчицкого, Ивана Лисевича, Олега Калакуры, Татьяны Еременко, Генриха Стронского, а также исследования М. П. Жолоба, М. А. Журбы и В. О. Доценко показывают поляков как меньшинство советской Украины. Это были участники национальных институтов 1920-х годов, жители польско-украинского фронта, а затем объект ликвидации коренизации, военной подозрительности и депортационной политики 1930-х годов (Кульчицкий, 1998; Лисевич 2004; Калакура 2007; Еременко 1994; Стронский 1992; Жолоб, Журба и Доценко 2022). Эта литература важна еще и потому, что часть депортированных поляков в советское время возвращалась именно в семейные места в Украине и заново

включалась в местные социальные отношения. Украина поэтому не остается только исходной точкой депортации. Она является также частью последующей истории этой группы.

Поэтому история казахстанских поляков не может быть сведена к оси Польша–Казахстан. Она требует анализа более широкого поля, в котором польско-украинский фронт, советская репрессивная политика в отношении национальных меньшинств, лагерно-поселенческая колонизация Казахстана, возвращения части семей в Украину и польская политика признания образуют взаимосвязанные части одной истории. В такой перспективе казахстанские поляки не сводятся к роли потомков депортированных или потенциальных репатриантов. Их история предстает как опыт жизни между советской политикой репрессий, казахстанской повседневностью, памятью о польско-украинском фронте, возвращениями в Украину и позднейшими отношениями с Польшей.

Казахстанские поляки как исследователи: память, архивы и ситуированное знание.

Работа с казахстанскими поляками постепенно смещала внимание от классификации к памяти, свидетельству и архиву. В этом отношении особое место занимает монография Виктории Кудели-Свѣнтек *Odpamiętane. O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym* [Перевоспоминание. Устная история в рассказах казахстанских поляков о репрессиях по национальному и религиозному признаку]. Куделя-Свѣнтек анализирует память не как простое хранилище фактов, а как практику упорядочивания опыта. Ее интересует не только то, что люди помнят о репрессиях, но и то, как они рассказывают о насилии, как связывают семейную биографию с польскими и постсоветскими нарративами, как превращают частное воспоминание в публичное свидетельство (Kudela-Świątek, 2013).

Работа Кудели-Свѣнтек фиксирует и другое важное смещение. Знание о казахстанских поляках все чаще создается не только из внешней польской перспективы. В это поле входят исследователи, биографически связанные с Казахстаном и с историей депортированной общности. Знание языка, семейных рассказов, локальных контекстов и архивных маршрутов становится для них не частным дополнением к исследованию, а частью профессиональной компетенции. Речь идет не о замене научной дистанции личным опытом, а об иной исследовательской оптике, в которой архивный документ, устное свидетельство и семейная память прочитываются как связанные формы присутствия прошлого.

В этом же ряду можно поместить Дмитрия Панто, историка, родившегося в Казахстане и работающего в Музее Второй мировой войны в Гданьске. Подготовленная им публикация документов о депортациях поляков и польских граждан в Казахстан в 1936–1941 годах важна не только как архивное издание. Она показывает, что изучение казахстанских поляков требует движения между казахстанскими архивами, советской историей депортаций, польской памятью о ссылке и современными музейными практиками (Panto, 2019). Панто важен здесь не как представитель «казахстанской Полонии» вообще, а как пример исследователя, который соединяет знание казахстанского контекста с участием в польском академическом и музейном поле.

Исследования казахстанских поляков показывают, что прошлое этой группы существует не только в архивных документах и не только в семейных рассказах. Оно удерживается на пересечении государственных записей, устных свидетельств, религиозной памяти, родственных связей и исследовательских биографий. Архив показывает язык власти и формы контроля. Семейная память показывает, как депортация и польское происхождение становились частью повседневного самоописания. Биографическая близость некоторых исследователей к казахстанскому контексту позволяет соединять эти уровни без сведения одного к другому. Именно поэтому этот материал важен для антропологии. Он показывает, что история казахстанских поляков является не только историей репрессий, но и историей того, как люди, документы и воспоминания продолжают связывать Украину, Казахстан и Польшу.

Результаты. Проведенный анализ позволяет выделить четыре взаимосвязанных результата. Во-первых, познанские исследования казахстанских поляков показали, что польская идентичность этой группы не может быть описана как простое сохранение национальной культуры за пределами государства. Она формировалась в условиях пограничного происхождения, депортации, спецпоселения, советской документальной классификации, русскоязычной повседневности и позднейших контактов с Польшей.

Во-вторых, эти исследования выявили различие между переживаемой принадлежностью и государственным признанием. Для семей польское происхождение могло означать память о предках, религию, фамилию или рассказ о депортации, тогда как для польского государства оно становилось предметом документов, процедур и репатриационных решений.

В-третьих, казахстанские поляки оказались важным случаем для критики методологического национализма. Их история не сводится к отношениям между Польшей и Казахстаном, поскольку включает польско-украинский фронт советской Украины, сталинскую политику в отношении национальных меньшинств, казахстанское пространство спецпоселений, возвращения части семей в Украину и постсоветские формы связи с Польшей.

В-четвертых, этот материал показывает значение архивов, устных свидетельств и исследовательских биографий. История казахстанских поляков существует на пересечении государственных документов, семейной памяти, этнографического описания и публичных режимов признания. Поэтому она является не только частью истории Полонии, но и важным случаем для антропологии этничности, памяти, государства и классификации.

Заключение. Для польской антропологии казахстанские поляки стали важны потому, что их опыт не укладывался в привычный образ польской диаспоры. Он показывал, что польская идентичность может сохраняться и изменяться далеко от польских институтов, в условиях депортации, советской повседневности и позднейших контактов с Польшей. Познанская этнология увидела в этой группе не только «соотечественников с Востока», но людей с разными биографиями, языками, семейными историями и способами понимания собственного происхождения. Поэтому исследования казахстанских поляков стали не простым дополнением к истории Полонии, а примером того, как антропология может заново рассматривать категории, которые в общественном языке обычно не вызывают сомнений.

В этом смысле исследования казахстанских поляков выходят за пределы истории Полонии и истории ссылки. Они важны для антропологии потому, что показывают, как национальные категории складываются в конкретных исторических условиях, как меняются их границы и как этнография может заново рассматривать понятия, которые в общественном языке обычно не вызывают сомнений. Существенно и то, что речь шла не о радикально чужих, а о людях, которых в Польше воспринимали как «своих», хотя их опыт не совпадал с привычными представлениями о польской идентичности. Именно это напряжение между близостью и различием, солидарностью и аналитической дистанцией стало одним из главных вызовов познанских исследований.

Значение этих исследований сохраняется потому, что они не позволяют говорить о казахстанских поляках одним готовым языком. Они показывают, что за словами «поляк», «соотечественник», «репатриант» или «диаспора» стоят разные семейные истории, разные формы памяти и разные отношения с Казахстаном, Украиной и Польшей. Тем самым познанская этнология позволила деконструировать эссенциализирующие представления о национальной принадлежности, согласно которым польскость мыслится как единая, устойчивая и легко распознаваемая сущность. В случае казахстанских поляков польская идентичность не исчезает и не остается неизменной. Она передается, ослабляется, переосмысливается и заново распознается в конкретных биографиях, документах, религиозных практиках и повседневных связях. Именно это делает казахстанских поляков важным случаем для антропологии этничности, памяти и государства.

Литература

- Абылхожин, Б. Ж. (ред.). (2015). Из истории депортации. Казахстан 1935–1939 гг. Сборник документов. Алматы: Архив Президента Республики Казахстан. (In Russian)
- Грибанова, Е. М., Зулкашева, А. С., Маскеев, М. У., Абылхожин, Б. Ж., & Дегитаева, Л. Д. (сост.). (2000). Из истории поляков в Казахстане: 1936–1956 гг. Сборник документов. Алматы: Издательский дом Казахстан. (In Russian)
- Еременко, Т. И. (1994). Польская национальная меньшина в Украине в 20–30 гг. XX ст. Киев: Институт истории Украины НАН Украины. (In Russian)
- Жолоб, М. П., Журба, М. А., & Доценко, В. О. (2022). Примусове переселення поляків і німців із прикордонної зони УСРР (1935–1936 рр.): перебіг, сприйняття, опір. (In Ukrainian)
- Калакура, О. Я. (2007). Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України. (In Ukrainian)
- Кульчицкий, С. (1998). Депортації польського і німецького населення з України (1934–1937 рр.). Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, 4, 196–208. (In Ukrainian)
- Лисевич, І. Т. (2004). Депортації поляків з території Української РСР. W: Енциклопедія історії України, т. 2. Київ: Наукова думка. (In Ukrainian)
- Стронский, Г. Й. (1992). Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті рр. Тернопіль. (In Ukrainian)
- Buchowski, M. (2017). Moieties, Lineages and Clans in Polish Anthropology Before and After 1989. In A. Barrera-González, M. Heintz, & A. Horolets (eds.), *European Anthropologies*. New York–Oxford: Berghahn Books, 187–207. (In English)
- Ciesielski, S. (red.). (1996). *Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. (In Polish)
- Faist, T. (2012). Toward a Transnational Methodology: Methods to Address Methodological Nationalism, Essentialism, and Positionality. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 28(1), 51–70. (In English)
- Gawęcki, M. (1994). Charakter zmian zbiorowości polskiej w strukturze etnicznej Kazachstanu. *Przegląd Wschodni*, 3(2/10), 165–199. (In Polish)
- Gawęcki, M. (1996). *Kazachstańscy Polacy*. Polskie Towarzystwo Demograficzne. (In Polish)
- Gawęcki, M. (2001a). Nowa repatriacja. Problem powrotu Polaków z terenów byłego Związku Radzieckiego. *Zesłaniec*, 6, 87–94. (In Polish)
- Gawęcki, M. (2001b). Repatriacja Polaków z terenów byłego Związku Radzieckiego. W *Polacy i Polonia u progu nowego Tysiąclecia. Referaty II Zjazdu Polonii i Polaków z Zagranicy* (s. 182–190). (In Polish)
- Gawęcki, M. (2004a). *Kazachstańscy Polacy. Czy antropologia stosowana jest stosowana?* W Z. Jasiewicz (red.), *Wschód w polskich badaniach etnologicznych i antropologicznych. Problematyka, badacze, znaczenie* (s. 53–59). (In Polish)
- Gawęcki, M. (2004b). Kontakty z ojczyzną a tożsamość Polaków w postsowieckim Kazachstanie. W A. Kuczyński i M. Michalska (red.), *Kultura i świadomość etniczna Polaków na Wschodzie* (s. 421–429). (In Polish)
- Gawęcki, M. (2004c). Pragmatic patriotism: The Kazakhstan Poles in post-Soviet condition. W R. Apanavicius (red.), *Ethnic culture. Traditions and innovations* (s. 324–330). Vytautas Magnus University. (In Polish)
- Gawęcki, M. (2013). Polacy w Azji Centralnej. Analiza czynników kształtujących zesłaną zbiorowość i jej stan obecny. *Studia BAS*, 34(2), 85–106. (In Polish)
- Jasiewicz, Z. (1992). Polacy z Ukrainy w Kazachstanie. *Etniczność a historia*. *Lud*, 75, 11–54. (In Polish)
- Jasiewicz, Z. (1996). Wymiary kultury i tożsamości etnicznej i narodowej. *Polskość i Polacy w Kazachstanie i na innych terenach dawnego ZSRR*. W S. Ciesielski i A. Kuczyński (red.), *Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność* (s. 503–517). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. (In Polish)
- Jiyenaliyev, Y., & Razdykov, S. (2025). Adaptacja społeczno-kulturowa Polonii w Kazachstanie w pierwszej połowie XX i na początku XXI wieku. *Forum Wschodnie*, 27–45. (In Polish)
- Kudęła-Świątek, W. (2013). Odpamiętane. O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym. *Universitas*. (In Polish)
- Marcus, G. E. (1995). Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24(1), 95–117. (In English)
- Martin, T. (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca: Cornell University Press. (In English)
- Panto, D. (wstęp i oprac.). (2019). *Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941. Dokumenty ze zbiorów Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu. Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku*. (In Polish)
- Peshkov, I. (2017). In the Shadow of "Frontier Disloyalty" at Russia–China–Mongolia Border Zones. *History and Anthropology*, 28(4), 429–444. (In English)
- Polian, P. (2004). *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest: Central European University Press. (In English)

Szmyt, Z. (2020). Poznańskie badania azjanistyczne (perspektywa etnocentryczna). W A. W. Brzezińska i W. Dohnal (red.), *Myśli–pasje–działania. 100 lat etnologii uniwersyteckiej w Poznaniu* (s. 213–234). Instytut im. Oskara Kolberga. (In Polish)

Wimmer, A., & Glick Schiller, N. (2002). Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, 2(4), 301–334. (In English)

References

Abylkhozhin, B. Zh. (ed.). (2015). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan 1935–1939 gg. Sbornik dokumentov* [From the history of deportation. Kazakhstan 1935–1939. Collection of documents]. Almaty: Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan. (In Russian)

Gribanova, E. M., Zulkasheva, A. S., Maskeev, M. U., Abylkhozhin, B. Zh., & Degitaeva, L. D. (comps.). (2000). *Iz istorii poliakov v Kazakhstane: 1936–1956 gg. Sbornik dokumentov* [From the history of Poles in Kazakhstan, 1936–1956. Collection of documents]. Almaty: Izdatel'skii dom Kazakhstan. (In Russian)

Eremenko, T. I. (1994). *Pol'skaia natsional'naia men'shina v Ukraine v 20–30 gg. XX st.* [The Polish national minority in Ukraine in the 1920s–1930s]. Kyiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. (In Russian)

Zhlob, M. P., Zhurba, M. A., & Dotsenko, V. O. (2022). Prymusove pereselenia poliakiv i nimtsiv iz prykordonnoi zony USRR (1935–1936 rr.): perebih, spryiniattia, opir [Forced resettlement of Poles and Germans from the border zone of the Ukrainian SSR, 1935–1936: course, perception, resistance]. (In Russian)

Kalakura, O. Ya. (2007). *Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX stolitti* [Poles in ethno-political processes in the lands of Ukraine in the twentieth century]. Kyiv: Znannia Ukrainy. (In Russian)

Kulchytskyi, S. (1998). *Deportatsii polskoho i nimetskoho naseleattia z Ukrainy (1934–1937 rr.)* [Deportations of the Polish and German population from Ukraine, 1934–1937]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 4, 196–208. (In Russian)

Lysevych, I. T. (2004). *Deportatsii poliakiv z terytorii Ukrainy RSR* [Deportations of Poles from the territory of the Ukrainian SSR]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, vol. 2. Kyiv: Naukova dumka. (In Russian)

Stronskyi, H. Y. (1992). *Zlet i padinnia: Pol'skyi natsionalnyi raion v Ukraini u 20–30-ti rr.* [Rise and fall: The Polish national district in Ukraine in the 1920s–1930s]. Ternopil. (In Russian)

Buchowski, M. (2017). *Moieties, Lineages and Clans in Polish Anthropology Before and After 1989*. In A. Barrera-González, M. Heintz, & A. Horolets (eds.), *European Anthropologies*. New York–Oxford: Berghahn Books, 187–207. (In English)

Ciesielski, S. (ed.). (1996). *Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność* [Poles in Kazakhstan. History and the present]. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. (In Polish)

Faist, T. (2012). Toward a Transnational Methodology: Methods to Address Methodological Nationalism, Essentialism, and Positionality. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 28(1), 51–70. (In English)

Gawęcki, M. (1994). Charakter zmian zbiorowości polskiej w strukturze etnicznej Kazachstanu. *Przegląd Wschodni*, 3(2/10), 165–199. (In Polish)

Gawęcki, M. (1996). *Kazachstańscy Polacy. Polskie Towarzystwo Demograficzne*. (In Polish)

Gawęcki, M. (2001a). *Nowa repatriacja. Problem powrotu Polaków z terenów byłego Związku Radzieckiego*. *Zesłaniec*, 6, 87–94. (In Polish)

Gawęcki, M. (2001b). *Repatriacja Polaków z terenów byłego Związku Radzieckiego*. In *Polacy i Polonia u progu nowego Tysiąclecia. Referaty II Zjazdu Polonii i Polaków z Zagranicy* (pp. 182–190). (In Polish)

Gawęcki, M. (2004a). *Kazachstańscy Polacy. Czy antropologia stosowana jest stosowana?* In Z. Jasiewicz (ed.), *Wschód w polskich badaniach etnologicznych i antropologicznych. Problematyka, badacze, znaczenie* (pp. 53–59). (In Polish)

Gawęcki, M. (2004b). *Kontakty z ojczyzną a tożsamość Polaków w postsowieckim Kazachstanie*. In A. Kuczyński & M. Michalska (eds.), *Kultura i świadomość etniczna Polaków na Wschodzie* (pp. 421–429). (In Polish)

Gawęcki, M. (2004c). *Pragmatic patriotism: The Kazakhstan Poles in post-Soviet condition*. In R. Apanavicius (ed.), *Ethnic culture. Traditions and innovations* (pp. 324–330). Vytautas Magnus University. (In Polish)

Gawęcki, M. (2013). *Polacy w Azji Centralnej. Analiza czynników kształtujących zesłańczą zbiorowość i jej stan obecny*. *Studia BAS*, 34(2), 85–106. (In Polish)

Jasiewicz, Z. (1992). *Polacy z Ukrainy w Kazachstanie. Etniczność a historia*. *Lud*, 75, 11–54. (In Polish)

Jasiewicz, Z. (1996). *Wymiary kultury i tożsamości etnicznej i narodowej. Polskość i Polacy w Kazachstanie i na innych terenach dawnego ZSRR*. In S. Ciesielski & A. Kuczyński (eds.), *Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność* (pp. 503–517). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. (In Polish)

Jiyenaliyev, Y., & Razdykov, S. (2025). *Adaptacja społeczno-kulturowa Polonii w Kazachstanie w pierwszej połowie XX i na początku XXI wieku*. *Forum Wschodnie*, 27–45. (In Polish)

Kudęła-Świątek, W. (2013). *Odpamiętane. O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym*. Universitas. (In Polish)

Marcus, G. E. (1995). *Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography*. *Annual Review of Anthropology*, 24(1), 95–117. (In English)

Martin, T. (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca: Cornell University Press. (In English)

- Panto, D. (intro. and ed.). (2019). Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941. Dokumenty ze zbiorów Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu. Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku. (In Polish)
- Peshkov, I. (2017). In the Shadow of "Frontier Disloyalty" at Russia–China–Mongolia Border Zones. *History and Anthropology*, 28(4), 429–444. (In English)
- Polian, P. (2004). *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest: Central European University Press. (In English)
- Szmyt, Z. (2020). Poznańskie badania azjanistyczne (perspektywa etnocentryczna). In A. W. Brzezińska & W. Dohnal (eds.), *Myśli–pasje–działania. 100 lat etnologii uniwersyteckiej w Poznaniu* (pp. 213–234). Instytut im. Oskara Kolberga. (In Polish)
- Wimmer, A., & Glick Schiller, N. (2002). Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, 2(4), 301–334. (In English)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal

“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 575–583, 2026

Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

[https://doi.org/10.64970/3105-](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_575-583)

[241X_2026_2_3_575-583](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_575-583)

SOURCE STUDIES OF THE HISTORY OF THE BUKHARA EDUCATION SYSTEM (1920s)

*Ergashev Sukhrob Mukhiddinovich*¹

¹Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Samarkand, Republic of Uzbekistan

Doctor of Philosophy in History (PhD)

 <https://orcid.org/0009-0005-7481-0764>. E-mail: suxrob-muxiddinovich@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Ergashev S.M., 2026

Abstract. *Introduction.* At the beginning of the 20th century, the education system in the Bukhara region was based mainly on religious and pedagogical traditions, and schools and madrassas played an important role in the spiritual life of society. Primary education was provided in district schools, and higher education in madrassas. The main objective of the study is to conduct a comprehensive analysis of the transition of the education system in Bukhara from the traditional form to the Soviet labor school model based on documentary and press sources. Literature analysis and methodology. The main sources of the study were archival documents, charters and decrees, as well as the press of the 1920s. In particular, a comparative analysis of statistical data on the number of schools, student enrollment, literacy courses and female education was conducted based on the charters of the Main Waqf Administration, materials on civil rights and Soviet-era newspapers. The research methodology was based on historicism, systematics and comparative approaches, and also took into account the differences between the historiography of the Soviet period and interpretations of the independence period. *Results and discussion.* The study's findings confirm that the education system in the Bukhara region at the beginning of the 20th century was primarily based on religious and educational traditions. However, the political and administrative changes of the 1920s radically renewed education, centralized governance with national-territorial demarcation, and formed new republican structures. The Main Endowment Administration, part of the People's Commissariat of Education, played a key role in this process, overseeing, reorganizing, and adapting religious educational institutions to the Soviet model in accordance with the decrees of the Central Executive Committee of Turkestan. *Conclusion.* The traditional education system in Central Asia was radically restructured during the Soviet period, introducing a unified ideological direction under the slogan «the eradication of illiteracy». During this process, religious educational institutions were reformed through the Main Endowment Administration, and Soviet-style labor schools were established in their place. As a result, the education system underwent fundamental changes in its organizational structure, content, and ideological focus.

Keywords: Bukhara education system, Sovietization, voucher, localization, Main Directorate of the Voucher Fund, national-territorial demarcation, eradication of illiteracy, religious and pedagogical education for women, ideological policy, school, madrasah, press.

For citation: Ergashev S.M. Source studies of the history of the Bukhara education system (1920s) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 575–583. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_575-583

БҰХАРАДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТАРИХЫН ДЕРЕКТІК ЗЕРТТЕУ (1920-ЖЫЛДАР)

Эргашев Сухроб Мухиддинович¹

¹Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті

Самарқанд, Өзбекстан Республикасы

Тарих бойынша философия докторы (PhD)

 <https://orcid.org/0009-0005-7481-0764>. E-mail: suxrob-muxiddinovich@mail.ru

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Ергашев С.М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* XX ғасырдың басында Бұхара аймағындағы білім беру жүйесі негізінен діни және педагогикалық дәстүрлерге негізделген, ал мектептер мен медреселер қоғамның рухани өмірінде маңызды рөл атқарды. Бастауыш білім аудан мектептерінде, ал жоғары білім медреселерде берілді. *Зерттеудің негізгі мақсаты* – Бұхарадағы білім беру жүйесінің дәстүрлі түрінен кеңестік еңбек мектебі моделіне өтуін құжаттық және баспасөз дереккөздеріне негізделген кешенді талдау жүргізу. Әдебиеттерді талдау және әдіснама. Зерттеудің негізгі дереккөздері мұрағат құжаттары, жарғылар мен қаулылар, сондай-ақ 1920 жылдардағы баспасөз болды. Атап айтқанда, Бас Вакф басқармасының жарғыларына, азаматтық құқықтар туралы материалдарға және кеңес дәуіріндегі газеттерге сүйене отырып, мектептер саны, оқушылар саны, сауат ашу курстары және әйелдерді оқыту туралы статистикалық деректерді салыстырмалы талдау жүргізілді. *Зерттеу әдіснамасы* тарихшылыққа, жүйелілікке және салыстырмалы тәсілдерге негізделген, сондай-ақ кеңестік кезеңдегі тарихнама мен тәуелсіздік кезеңінің түсіндірмелері арасындағы айырмашылықтарды ескерген. *Нәтижелер және талқылау.* Зерттеу нәтижелері 20 ғасырдың басындағы Бұхара аймағындағы білім беру жүйесінің негізінен діни және білім беру дәстүрлеріне негізделгенін растайды. Дегенмен, 1920 жылдардағы саяси және әкімшілік өзгерістер білім беруді түбегейлі жаңартты, ұлттық-территориялық шекарасы бар орталықтандырылған басқаруды және жаңа республикалық құрылымдарды қалыптастырды. Халықтық білім беру комиссариатының құрамына кіретін Бас Қор басқармасы бұл процесте маңызды рөл атқарды, Түркістан Орталық Атқару Комитетінің жарлықтарына сәйкес діни білім беру мекемелерін басқарды, қайта құрды және кеңестік үлгіге бейімдеді. *Қорытынды.* Орталық Азиядағы дәстүрлі білім беру жүйесі кеңестік кезеңде түбегейлі қайта құрылды, «сауатсыздықты жою» ұранымен бірыңғай идеологиялық бағыт енгізілді. Бұл процесс барысында Бас Қор басқармасы арқылы діни білім беру мекемелері реформаланды және олардың орнына кеңестік үлгідегі еңбек мектептері құрылды. Нәтижесінде білім беру жүйесі өзінің ұйымдастырушылық құрылымында, мазмұны мен идеологиялық бағытында түбегейлі өзгерістерге ұшырады.

Түйін сөздер: Бұхара білім беру жүйесі, кеңестендіру, ваучер, жергіліктендіру, Ваучер қорының бас басқармасы, ұлттық-территориялық шекараны белгілеу, сауатсыздықты жою, әйелдерге діни және педагогикалық білім беру, идеологиялық саясат, мектеп, медресе, баспасөз.

Дәйексөз үшін: Эргашев С.М. Бұхар білім беру жүйесі тарихының дерек зерттеуі (1920 жылдар) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 575–583 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_575-583

ИСТОЧНИКОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ БУХАРСКОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ (1920-е годы)

Эргашев Сухроб Мухиддинович¹

¹Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова

Самарканд, Республика Узбекистан

Доктор философии по истории (PhD)

 <https://orcid.org/0009-0005-7481-0764>. E-mail: suxrob-muxiddinovich@mail.ru

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Эргашев С.М., 2026

Аннотация. *Введение.* В начале XX века система образования в Бухарской области основывалась главным образом на религиозно-педагогических традициях, а школы и медресе играли важную роль в духовной жизни общества. Начальное образование предоставлялось в районных школах, а высшее – в медресе. Главная цель исследования – провести всесторонний анализ перехода системы образования в Бухаре от традиционной формы к советской трудовой школьной модели на основе документальных и прессовых источников. *Анализ литературы и методология.* В качестве основных источников исследования были изучены архивные документы, уставы и указы, а также пресса 1920-х гг. В частности, был проведен сравнительный анализ статистических данных о количестве школ, охвате учащихся, курсах по борьбе с неграмотностью и женском образовании на основе уставов Главного вакуфного управления, материалов по гражданским правам и газет советской эпохи. Методология исследования основывалась на историцизме, систематике и сравнительном подходе, а также учитывались различия между историографией советского периода и интерпретациями периода независимости. *Результаты и обсуждение.* Результаты исследования подтверждают, что система образования в Бухарской области в начале XX в. в основном базировалась на религиозно-просветительских традициях. Однако политические и административные изменения 1920-х гг. радикально обновили образование, централизовали управление с национально-территориальным разграничением и сформировали новые республиканские структуры. В этом процессе важную роль сыграло Главное вакуфное управление в составе Народного комиссариата образования, осуществлявшее контроль, реорганизацию и адаптацию религиозных учебных заведений к советской модели в соответствии с постановлениями Центрального исполнительного комитета Туркестана. *Заключение.* Традиционная система образования в Центральной Азии была коренным образом перестроена в советский период, и было введено единое идеологическое направление под лозунгом «искоренение неграмотности». В ходе этого процесса религиозные учебные заведения были реформированы через Главное управление пожертвований, а на их месте были созданы трудовые училища советского образца. В результате система образования претерпела фундаментальные изменения в организационной структуре, содержании и идеологической направленности.

Ключевые слова: Бухарская система образования, советизация, ваучер, локализация, Главное управление ваучерного фонда, национально-территориальное разграничение, искоренение неграмотности, религиозно-педагогическое женское образование, идеологическая политика, школа, медресе, пресса.

Для цитирования: Эргашев С.М. Источниковое исследование истории бухарской системы образования (1920-е годы) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 575–583. (На англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_575-583

Introduction. The education system that developed in the Bukhara region at the beginning of the 20th century developed mainly on the basis of religious and educational traditions, and schools and madrasahs were an integral part of the spiritual life of society. Primary education was carried out in neighborhood schools, and higher education in madrasahs. However, with the strengthening of Soviet power in the region in the 1920s, the education system was reorganized in accordance with new political and ideological requirements. The national-territorial delimitation carried out in 1924 and the formation of new republican structures accelerated the process of centralizing educational management in the Bukhara region.

In particular, the decisions of the Central Executive Committee of Turkestan and changes in the system of the People's Commissariat of Education aimed to adapt traditional educational institutions to the Soviet educational model. In this process, the Main Endowment Department became an important tool for controlling religious and educational institutions and reforming them. The purpose of this study is to conduct a comprehensive analysis of the transition of the education system in the Bukhara region from the traditional form to the Soviet labor school model, based on documents and press materials.

Literature analysis and methodology. During the research, archival documents, statutes and decrees, as well as press materials from the 1920s were used as the main sources. For example, the statutes of the Main Foundation Administration, documents on the Civil Code, and newspaper articles from the Soviet era were analyzed. Based on statistical data, the number of schools, student coverage, the activity of literacy courses, and indicators of women's education were compared. The literature analysis took into account the methodological differences between Soviet-era historiography and studies of the period of national sovereignty.

While educational reforms in the Soviet era were mainly interpreted as an «achievement», modern studies also evaluate this process from the perspective of ideological pressure, centralization, and the limitation of traditional institutions. Methodologically, the research relied on the principles of historicity, systematicity, and comparative analysis. Also, quantitative (statistical) and qualitative (substantive-legal) analysis methods were combined. This approach allowed for a comprehensive assessment of the changes in the Bukhara education system not only in terms of quantity, but also in terms of content and ideological orientation.

The education system in the Bukhara region was formed during a long historical development and went through several complex stages. According to historical sources, the acquisition of initial literacy and religious and educational knowledge by the younger generation was carried out mainly in schools operating under the jurisdiction of neighborhood guzars, private homes, as well as mosques and madrasahs. This traditional model remained almost unchanged until the beginning of the 20th century. This is also confirmed by the observations of Vladimir Petrovich Nalivkin. He noted that 142 primary schools operated in mosques, mosque cells, and private buildings in the Bukhara emirate (Feruza Bobodzonova. 2014: 22).

This information shows that the education system in Bukhara was formed in close connection with religious institutions. Students who completed the primary stage continued their education at the next level in madrasahs. The fact that the number of madrasahs in Bukhara alone reached about 300 at the beginning of the 20th century indicates the extensive development of the educational infrastructure (Abdusattor Dzumanazarov. 2017: 53).

The political and administrative changes that took place in the region in the 1920s also had a significant impact on the education sector. In September 1920, the establishment of the Main Endowment Administration of the Bukhara People's Soviet Republic, with the center of the Soviet government in Bukhara, effectively ended the full sovereign rights of the Bukhara government (NARUz. Collection R-34, Description 1, File 2727, Sheet 47). This department was engaged in the management of all endowment properties in the territory of the BSSR until November 1924 and initially began to organize endowment offices in the regions and districts.

These endowment offices were established in: Zarafshan region – in the city of Bukhara, Karmana, Ziyovuddin, Khatirchi, Gijduvan, Dabkan, Shafirkan and Karakul districts; in Kashkadarya

uyezd – in the city of Kashkadarya (Behbudiy), Sabzavod, Guzar, Yanabog and Chuanchi districts; in Surkhan region – in the city of Sherabad, Boysun, Sariosiyo, Dushanbe and Chorzhu districts. As a result of the national-territorial delimitation carried out at the end of 1924, the educational structure of the Bukhara region began to adapt to the new political conditions. During this period, the Main Endowment Office, which operated as part of the People's Commissariat of Education, also played an important role in educational changes.

The charter, approved on March 15, 1923, clearly defined the tasks and areas of activity of this department. The document was aimed at implementing the decree No. 173 of the Central Executive Committee of Turkestan dated December 28, 1922, according to which the Main Endowment Department was divided into three main departments – organizational-information, scientific and financial-economic departments (NARUz. Collection R-34, Description 1, File 1783, Sheet 13).

This structure was intended to control religious and educational institutions, reorganize them, and establish their activities on the basis of new political and ideological principles. One of the most important tasks assigned to the administration was to reform old schools and madrasahs and adapt them to Soviet educational policy and Sovietize them. After the formation of the Uzbek Soviet Socialist Republic, the Bukhara and Khorezm regions were also involved in this political and programmatic process. As a result, the traditional religious and educational system was gradually brought under state control and attempts were made to harmonize it with the new Soviet educational model. This situation led to the transition of the Bukhara education system from a traditional religious and educational basis to a centralized Soviet education system in the first quarter of the 20th century, which led to fundamental changes in the content and ideological direction of education.

Based on the archive of O.K.Kamilov, he stated that by October 1924, 105 schools were operating in Old Bukhara and Zarafshan regions at the expense of endowment funds. However, after October, the number of these schools decreased, and only 30 schools introduced the new Usul educational program. A total of 800 students were educated in these schools, and 38 teachers taught them. The share of social sciences in the educational program was only 30 percent. Also, 124 out of a total of 267 schools in Gijduvan, Karakul and Karmana uyezds operated on the basis of the new Usul educational program (Kamilov O.K., 2009: 77). In 1924–1925, significant amendments and additions were made to the work plan of the Main Endowment Department, which operated within the People's Commissariat of Education (NARUz. Collection R-34, Description 1, File 2722, Sheet 66).

These changes were primarily due to the national-territorial delimitation carried out in Turkestan and the need to re-regulate the issue of foundations on a legal and regulatory basis in the conditions of the newly established Uzbek Soviet Socialist Republic. In the updated work plan, the department was tasked with developing a draft regulation "On Foundations" based on the commentary to Article 52 of the Civil Code and coordinating it with the relevant departments. It was determined that this draft would be prepared by December 15, 1924 and submitted to the central government of Uzbekistan for approval. This procedure indicates the intention to temporarily remove the issue of managing foundation property from the administrative procedure and transfer it to a solid legal basis.

Another important issue on the agenda was the need to study the number of Vakf departments, staff units and personnel composition of the former Bukhara People's Soviet Republic and Khorezm People's Soviet Republic, in connection with the accession of part of the territories of Uzbekistan to the country by January 1, 1925.

This measure was aimed at forming a unified management system in the territory of the new republic and centralizing existing structures. It was also tasked with developing a draft temporary regulation by December 5, 1924, until the approval of the new regulation «On Wakf».

This document was to be submitted for approval by the Revolutionary Committee of Uzbekistan through the Council of the People's Commissariat of Education. This process indicates that decisions in the Soviet system of governance were made through a multi-stage approval mechanism. Although the Soviet authorities pursued a policy of "localization" (Korenization) in the national republics in

the 1920s, it was observed that 10–15 percent of leadership positions remained in the hands of European personnel. This practice made it possible to keep the political, economic, and cultural spheres under central control. In particular, in press materials subordinated to communist ideology, the abolition of old schools was interpreted as a "great achievement". For example, in articles about the Bukhara district, the upbringing of the children of the working masses and the rapprochement of the education system with the broad masses of the people were indicated as an important result of Soviet policy.

The complete abolition of 250 old religious schools that existed in the 1927–1928 academic year by the following year and the establishment of Soviet schools in their place were ideologically assessed as a "living achievement" (Journal «Education and Teacher». № 7–8. 1929: 36). These processes, on the one hand, aimed at centralizing and secularizing the education system, and on the other hand, led to the gradual liquidation of traditional religious and educational institutions. This order represented changes in the activities of the Main Endowment Department not only as an organizational and legal reform, but also as a practical expression of Soviet ideological policy in the field of education and religious heritage.

In the late 1920s, one can trace the educational policy and its practical results in the Bukhara district through press materials. For example, the article "Preparation for the academic year in the Bukhara district" analyzed the indicators of attracting school-age children to education (Journal «Education and Teacher». № 9–10. 1929: 24). The article notes that in 1928 the number of school-age children in rural areas was 31,800, of which 4,293 (about 13 percent) were enrolled in schools. In urban areas, only 7 percent of the total number of children attended school. However, this figure is given as a significant change, as by the 1928–1929 academic year, 19 percent of children in rural areas and 90 percent in cities were enrolled in educational institutions. These figures indicate that Soviet educational policy sought to expand coverage in a short period of time.

The issue of directing women to the education system is covered in the article "Bukhara Women's Educational and Training College".

It notes that special attention was paid to women's education in Bukhara, and it is noted that 1st-level schools, short-term courses, and vocational schools were established for them (Journal «Education and Teacher». № 5. 1929: 21). In particular, the opening of the Bukhara Women's Educational Technical School in October 1925 was considered an important event. In the 1928–1929 academic year, it was noted that there were 39 special schools for girls and 29 mixed schools operating together with boys in the Bukhara district (Journal «Education and Teacher». № 9–10. 1929: 24). This fact confirms that increasing female literacy was one of the priorities of Soviet policy.

The article "The results of the 1928–1929 academic year in the Bukhara district" covers the results of the educational process. According to it, a total of 8,806 students studied in the district schools, of which 1,773 were girls (Journal «Education and Teacher». № 7–8. 1929: 35). This indicator shows that the share of girls in the education system is increasing. The results of the transfer from class to class are recorded as follows: 1,930 boys and 238 girls moved from the 1st to the 2nd grade; 570 boys and 59 girls from the 2nd to the 3rd grade; 323 boys and 24 girls from the 3rd to the 4th grade. Also, in the 1928–1929 school year, 2,823 students moved from class to class in rural schools outside the city of Bukhara, while 2,682 remained in their class. In schools in the city of Bukhara, out of 2,542 students, 2,038 moved to the next grade, while 504 remained in their class (Journal «Education and Teacher». № 7–8. 1929: 35).

The fact that almost 49 percent of students remained in their classes indicated serious problems in the education system. The press also indicated the reasons for these shortcomings. For example, the lack of sufficient experience of teachers, the lack of a unified program and method of teaching, and the irresponsible attitude of some teachers to their duties were cited as the main factors. Even the failure of some teachers to use approved curricula was criticized. For example, the example of Rajab Yakubov, a teacher in the Romiton district, who did not even open the state ("Gos") program sent by the education authorities is given as an example.

Although this article shows that in the late 1920s there was a significant quantitative increase in the education sector in the Bukhara district, it also revealed serious shortcomings in quality indicators, the training of pedagogical personnel, and the organization of the educational process. This means that along with the rapid expansion of Soviet education policy, systemic and methodological problems also persisted. The article "Preparation for the academic year in the Bukhara district" provides important statistical data on the activities carried out in 1928–1929 as part of the fight against illiteracy.

It notes that in 1928, 203 literacy courses were organized, in which 7,146 students studied. It was announced that by 1929, the number of courses was planned to be increased to 323 and the number of students to 9,690 (Journal «Education and Teacher». № 9–10. 1929: 24). These figures indicate that the campaign to eradicate illiteracy was widespread in a short period of time. The article "The End of the Trials in the Bukhara District in the 1928–1929 Academic Year" written under the pseudonym "Teacher" separately analyzed the results of the illiteracy eradication courses. The author noted that in the 1928–1929 academic year, a total of 303 illiteracy eradication courses were operating in the Bukhara District, of which 17 were intended for people with low literacy (Journal «Education and Teacher». № 7–8. 1929: 36).

8,109 people studied in these courses, 914 of whom were women. These figures show that the issue of involving women in the literacy process was not ignored. The article specifically notes that the socio-political composition of the students: 956 were party members, 1,183 were Komsomol members, and the rest were members of various trade unions and unorganized populations. This indicates that the campaign to eradicate illiteracy was carried out not only as an educational, but also as an ideological process, under the influence of the ruling communist ideology.

Also, the article "Preparation for the academic year in the Bukhara district" provides the following indicators for schools in the 1928–1929 and 1929–1930 academic years (Journal «Education and Teacher». № 9–10. 1929: 24): in 1928–1929, there were 168 first-level schools in the district, with 316 groups or 10,000 students, and in the 1929–1930 academic year, it is planned to increase the number of first-level schools to 187 and 434 groups. The number of second-level schools, which was 2 and 8 groups last year, remained unchanged in the 1929–1930 academic year. From this table, the number of first-level schools increased from 168 to 187, and the number of groups increased from 316 to 434.

This indicates the expansion of the school network in a short period of time. The presence of special schools for girls and mixed schools confirms the consistent continuation of the policy of involving women in education. In general, the data presented show that in the late 1920s, a significant quantitative increase was observed in the Bukhara district in terms of eliminating illiteracy and expanding the scope of general education. However, the ideological orientation of the process, the separate mention of the political composition of the audience, also shows that the educational policy was carried out in close connection with the Soviet ideological goals. The sources note that, along with the reforms in the education system, the Soviet authorities also pursued a discriminatory and centralizing policy towards the local population.

At the beginning of the 20th century, a number of difficulties arose in administrative work due to the fact that the majority of the local population did not know the Russian language perfectly. Therefore, the charter of the Main Endowment Department stipulated that the work process should be carried out in parallel in Russian and Uzbek. This norm seems to be aimed at taking into account the interests of the local population and ensuring clarity in management. However, in practice, it is observed that this procedure was not fully implemented. For example, in document No. 389 dated February 28, 1926, in relation to Nasir Said, the Bukhara Waqf Department was criticized for conducting proceedings in Russian. It is known that the document used harsh phrases such as «Procedures in Russian again? This is unacceptable and a crime from a political point of view» (NARISP. Collection 81, Description 3, File 127, Sheets 206–233).

This attitude indicates that there was a demand for official documents to be written in the local language – uzbek. Nevertheless, the language issue took on a political character. In the report on

political moods in Uzbekistan, submitted by the OGPU to the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks on May 31, 1928, the demands for the widespread use of the local language were assessed as «nationalist». This situation shows that, despite the official declaration of a policy of «localization», the Soviet authorities did not completely abandon the chauvinistic approach that served the interests of the center.

Results and Discussion. The results of the study confirm that the education system formed in the Bukhara region at the beginning of the 20th century had a traditional religious-educational basis. However, in the 1920s, political and administrative changes in the region brought about a radical change in the education system. As a result of national-territorial delimitation and the formation of new republican structures, education management was centralized. The Main Endowment Department, which operated within the People’s Commissariat of Education, played an important role in this process. In accordance with the regulation of March 15, 1923 and the decree of the Central Executive Committee of Turkestan No. 173 of December 28, 1922, the department was divided into three departments – organizational-information, scientific and financial-economic departments. This structure was intended to control religious-educational institutions, reorganize them and adapt them to Soviet ideological principles.

The results show that after 1924, especially after the formation of the Uzbek Soviet Socialist Republic, the waqf system in the former Bukhara and Khorezm regions was subordinated to a single central administration. Traditional religious educational institutions were gradually taken under state control and Sovietized. The quality indicators also revealed serious problems. The fact that about 49 percent of students were left in the classroom is explained by the low qualification of teachers, the lack of a unified methodology, and organizational shortcomings. Criticism that some teachers did not use approved programs indicates that the rapid expansion of the system was prioritized over methodological support.

The issue of language policy also emerged as an important factor in the discussion. Although the charter of the Main Waqf Administration stipulates that work should be conducted in Russian and Uzbek, in practice this requirement was not always met. While documents from 1926 criticized the use of Russian in official work, OGPU reports from 1928 described demands for the widespread use of the local language as “nationalist”. This suggests a conflict between the Soviet authorities’ official “localization” policy and their actual centralizing approach.

Conclusion. In conclusion, the results demonstrate that during the 1920s the education system in Bukhara experienced substantial quantitative expansion and increasing administrative centralization. The number of newly established schools grew rapidly, unified management structures were introduced, and curricula were standardized according to state requirements. These measures broadened access to education for wider segments of the population. However, this transformation was accompanied by a decline in traditional religious and educational foundations, the gradual marginalization of long-established madrasa networks, and the growing ideologization of teaching materials. Problems related to teacher qualifications, instructional quality, and material resources also became apparent. Therefore, this period should be assessed not merely as an “enlightenment rise” nor solely as a “decline of the traditional system,” but rather as a complex and contradictory stage of structural transformation.

The traditional educational and cultural framework that had developed in Central Asia over centuries was fundamentally reconstructed during the Soviet era. Under the slogan of “uniting the proletariat of the whole world” and eliminating illiteracy, Soviet government authorities promoted a unified communist ideology within public consciousness in the Bukhara region. As part of these reforms, the Main Endowment Administration reorganized religious and educational institutions, replacing many of them with Soviet-type labor schools. Consequently, the education system underwent profound changes not only in organizational structure but also in its content, objectives, and ideological orientation.

Moreover, subjects such as history, literature, and social sciences were increasingly interpreted through Marxist-Leninist frameworks, while elements of national and religious heritage were often

critically reassessed or excluded. Teachers were frequently trained through short-term pedagogical courses, which created challenges in maintaining consistent educational standards. At the same time, the reforms produced certain positive outcomes, including rising literacy rates and broader access to education for women and lower socio-economic groups. Overall, the educational reforms of the 1920s within the territory of the Soviet Union, particularly in Bukhara, represented a period in which historical traditions intersected with new political and ideological objectives. The legacy of this era significantly shaped the subsequent development of the region's educational system, making it essential to evaluate the period through a balanced and multidimensional historical perspective.

Литература

- Феруза Бобожонова. Система образования в Бухарском эмирате (конец XIX – начало XX века). Ташкент: 2014.
- Абдусаттор Джуманазаров. История бухарской системы образования. Ташкент: 2017.
- Камилов О.К. Изменения в национальном образовании Узбекистана в 20-е годы XX века. Андижан: 2009.
- Учитель: Бухарский женский педагогический колледж // Журнал «Образование и учитель». Самарканд: 1929. № 5.
- Учитель: Окончание 1928–1929 учебного года в Бухарском районе // Журнал «Образование и учитель». – Самарканд: 1929. № 7–8.
- Учитель: Подготовка к 1929–1930 учебному году в Бухарском районе // Журнал «Образование и учитель». – Самарканд: 1929. № 9–10.
- НАРУз. Фонд Р-34, описание-1, дело-2727, лист-47.
- НАРУз. Фонд Р-34, описание-1, дело-1783, лист-13.
- НАРУз. Фонд Р-34, описание-1, дело-2722, лист-66.
- РГАСПИ. Фонд-81, описание-3, дело-127, листы: 206–233.

References

- Feruza Bobodzonova. The Education System in the Bukhara Emirate (late 19th – early 20th centuries). – Tashkent: 2014. (In Russian)
- Abdusattor Dzumanazarov. History of the Bukharan Education System. Tashkent: 2017. (In Russian)
- Kamilov O.K. Changes in National Education in Uzbekistan in the 1920s. Andijan: 2009. (In Russian)
- Teacher: Bukhara Women's Pedagogical College // Journal «Education and Teacher». – Samarkand: 1929. № 5. (In Russian)
- Teacher: Completion of the 1928–1929 Academic Year in the Bukhara District // Journal «Education and Teacher». – Samarkand: 1929. № 7–8. (In Russian)
- Teacher: Preparation for the 1929–1930 academic year in the Bukhara region // Journal «Education and Teacher». – Samarkand: 1929. № 9–10. (In Russian)
- NARUZ. Collection R-34, Description 1, File 2727, Sheet 47. (In Russian)
- NARUZ. Collection R-34, Description 1, File 1783, Sheet 13. (In Russian)
- NARUZ. Collection R-34, Description 1, File 2722, Sheet 66. (In Russian)
- NARISP. Collection 81, Description 3, File 127, Sheets 206–233 (In Russian)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 3, pp. 584–592, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_584-592

ИЗ ИСТОРИИ ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН В ТУРКЕСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА – НАЧАЛЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ЮЖНЫХ СЛАВЯН И ЯПОНСКИХ ПОДДАННЫХ)

Ярматов Ойбек Шайманович¹

¹Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова
Самарканд, Республика Узбекистан

Доктор философии по истории (PhD), доцент

 <https://orcid.org/0009-0000-0182-8027>. E-mail: oybekyarmatov78@gmail.com

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Ярматов О.Ш., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается историческая динамика контактов между Центральной Азией и Японией в широком хронологическом диапазоне – от раннесредневекового периода до начала XX века. Актуальность исследования определяется необходимостью комплексного осмысления межрегиональных связей, которые проявлялись не только в демографической плоскости, но и в религиозной, культурной, научной и миграционной сферах. *Цель и задачи.* Цель работы заключается в выявлении основных этапов и форм взаимодействия Центральной Азии с Японией, а также в определении роли иностранных сообществ в социально-экономической и культурной жизни Туркестана. Для достижения этой цели поставлены задачи проанализировать ранние каналы контактов, исследовать культурный обмен в рамках Великого шелкового пути, рассмотреть участие японцев в жизни Туркестана и охарактеризовать деятельность южнославянских групп в регионе. *Материалы и методы.* Методологически работа опирается на историко-сравнительный, проблемно-хронологический и биографический подходы, позволяющие проследить как общие тенденции, так и индивидуальные формы межкультурного взаимодействия. Установлено, что первоначальные представления японцев о Центральной Азии формировались под влиянием буддийских миссий, паломнических маршрутов и письменных сведений, распространявшихся через Китай и другие регионы Восточной Азии. Материалы исследования показывают, что контакты между двумя регионами носили двусторонний характер и включали не только торговые связи, но и обмен письменными традициями, музыкальными инструментами, художественными образами и элементами прикладного искусства. *Обсуждение и результаты.* Особое значение имеет биографический пример Иосимура Таса, который демонстрирует, что миграционные процессы конца XIX – начала XX вв. сопровождались глубокой социальной, культурной и религиозной интеграцией иностранцев в туркестанскую среду. *Результаты исследования* также свидетельствуют, что в годы Первой мировой войны южнославянские военнопленные стали заметным элементом социальной структуры Туркестана, а их трудовая, профессиональная и общественная активность оказала влияние на хозяйственное и культурное развитие региона. Показано, что

часть этой диаспоры постепенно перешла от статуса вынужденного миграционного контингента к положению квалифицированных специалистов, общественных деятелей и участников локальных политических процессов. *Заключение.* В заключение обосновывается вывод о том, что связи Центральной Азии с Японией и южнославянским миром представляли собой многослойный исторический феномен, изучение которого углубляет понимание механизмов межрегионального взаимодействия и культурной интеграции в мировой истории.

Ключевые слова: Центральная Азия, Япония, Туркестан, миграция, буддизм, военнопленные, диаспора, межкультурные связи.

Для цитирования: Ярматов О.Ш. Из истории иностранных граждан в Туркестане во второй половине XIX века – начале XX века (на примере южных славян и японских подданных) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 584–592. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_584-592

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАНДАҒЫ ШЕТЕЛ АЗАМАТТАРЫНЫҢ ТАРИХЫНАН (ОҢТҮСТІК СЛАВЯНДАР ЖӘНЕ ЖАПОН АЗАМАТТАРЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)

*Ярматов Ойбек Шайманұлы*¹

¹Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті

Самарқанд, Өзбекстан Республикасы

Тарих бойынша философия докторы (PhD), доцент

 <https://orcid.org/0009-0000-0182-8027> . E-mail: oybekyarmatov78@gmail.com

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Ярматов О.Ш., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Орталық Азия мен Жапония арасындағы кең хронологиялық кезеңде – ерте ортағасырлық кезеңнен XX ғасырдың басына дейінгі байланыстардың тарихи динамикасы қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі тек демографиялық деңгейде ғана емес, сонымен қатар діни, мәдени, ғылыми және миграциялық салаларда да көрініс тапқан аймақаралық байланыстарды жан-жақты түсіну қажеттілігімен анықталады. *Мақсаты мен міндеттері.* Жұмыстың мақсаты – Орталық Азия мен Жапония арасындағы өзара әрекеттесудің негізгі кезеңдері мен формаларын анықтау, сондай-ақ Түркістанның әлеуметтік-экономикалық және мәдени өміріндегі шетелдік қауымдастықтардың рөлін анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін байланыс арналарының алғашқы арналарын талдау, Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени алмасуды зерттеу, жапондардың Түркістан өміріне қатысуын қарастыру және аймақтағы оңтүстік славян топтарының қызметін сипаттау міндеттері қойылған. *Материалдар мен әдістер.* Әдістемелік тұрғыдан алғанда, жұмыс тарихи-салыстырмалы, мәселелік-хронологиялық және өмірбаяндық тәсілдерге негізделген, бұл мәдениетаралық өзара әрекеттесудің жалпы үрдістерін де, жеке формаларын да бақылауға мүмкіндік береді. Жапондардың Орталық Азия туралы алғашқы түсініктері будда миссиялары, қажылық жолдары және Қытай мен Шығыс Азияның басқа аймақтары арқылы таралған жазбаша ақпаратпен қалыптасқаны анықталды. Зерттеу нәтижелері екі аймақ арасындағы байланыстардың екіжақты сипатта болғанын және тек сауданы ғана емес, сонымен қатар жазбаша дәстүрлермен, музыкалық аспаптармен, көркем бейнелермен және қолданбалы өнер элементтерімен алмасуды да қамтығанын көрсетеді. *Талқылау және нәтижелер.* Йошимура Тасаның өмірбаяндық мысалы ерекше маңызды, ол 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басындағы көші-қон процестері шетелдіктердің Түркістан қауымдастығына терең әлеуметтік, мәдени және діни интеграциясымен қатар жүрді деп көрсетеді. *Зерттеу нәтижелері* сонымен қатар Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде оңтүстік славян әскери тұтқындары Түркістанның

элеуметтік құрылымының маңызды элементіне айналғанын және олардың еңбек, кәсіби және элеуметтік қызметі аймақтың экономикалық және мәдени дамуына әсер еткенін көрсетеді. Бұл диаспораның бір бөлігі біртіндеп мәжбүрлі қоныс аударудан білікті мамандарға, қоғам қайраткерлеріне және жергілікті саяси процестерге қатысушыларға айналғаны көрсетілген. Қорытынды. Мақалада Орталық Азияның Жапониямен және Оңтүстік Славян әлемімен байланысы көп қабатты тарихи құбылыс болғаны туралы қорытынды негізделді, оны зерттеу әлемдік тарихтағы аймақаралық өзара әрекеттесу мен мәдени интеграция механизмдерін тереңдетеді.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Жапония, Түркістан, миграция, буддизм, әскери тұтқындар, диаспора, мәдениетаралық қатынастар.

Дәйексөз үшін: Ярматов О.Ш. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Түркістандағы шетел азаматтарының тарихынан (оңтүстік славяндар және жапон азаматтарының мысалында) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 584–592 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_584-592

FROM THE HISTORY OF FOREIGN CITIZENS IN TURKESTAN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (USING THE EXAMPLE OF YUGOSLAV AND JAPANESE CITIZENS)

*Yarmatov Oybek Shaimanovich*¹

¹Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Samarkand, Republic of Uzbekistan

Doctor of Philosophy (PhD) in History, Associate Professor

 <https://orcid.org/0009-0000-0182-8027>. E-mail: oybekyarmatov78@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Yarmatov O.Sh., 2026

Abstract. Introduction. This article examines the historical dynamics of contacts between Central Asia and Japan over a broad chronological period – from the early medieval period to the early 20th century. The relevance of the study is determined by the need for a comprehensive understanding of interregional ties, which manifested themselves not only in demographic terms, but also in religious, cultural, scientific, and migratory spheres. *Purpose and objectives.* The aim of the study is to identify the main stages and forms of interaction between Central Asia and Japan, as well as to determine the role of foreign communities in the socio-economic and cultural life of Turkestan. To achieve this goal, the following objectives were set: analyzing early channels of contact, exploring cultural exchange along the Great Silk Road, examining the participation of the Japanese in the life of Turkestan, and characterizing the activities of South Slavic groups in the region. *Materials and methods.* Methodologically, the study relies on historical-comparative, problem-chronological, and biographical approaches, allowing us to trace both general trends and individual forms of intercultural interaction. It has been established that the Japanese's initial perceptions of Central Asia were shaped by Buddhist missions, pilgrimage routes, and written information spreading through China and other regions of East Asia. The research findings demonstrate that contacts between the two regions were bilateral in nature and included not only trade but also the exchange of written traditions, musical instruments, artistic images, and elements of applied art. *Discussion and results.* Of particular significance is the biographical example of Yoshimura Tasa, who demonstrates that migration processes in the late 19th and early 20th centuries were accompanied by profound social, cultural, and religious integration of foreigners into the Turkestan community. The research findings also indicate that during World War I, South Slavic prisoners of war became a significant element of the social structure of Turkestan, and their labor, professional, and social activities influenced the

economic and cultural development of the region. It is shown that part of this diaspora gradually transitioned from the status of forced migrants to that of qualified specialists, public figures, and participants in local political processes. *Conclusion.* The conclusion is that Central Asia's ties with Japan and the South Slavic world represented a multilayered historical phenomenon, the study of which deepens our understanding of the mechanisms of interregional interaction and cultural integration in world history.

Keywords: Central Asia, Japan, Turkestan, migration, Buddhism, prisoners of war, diaspora, intercultural relations.

For citation: Yarmatov O.Sh. From the history of foreign citizens in Turkestan in the second half of the 19th century – beginning of the 20th century (using the example of Yugoslav and Japanese citizens) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 584–592. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_584-592

Введение. Исторические связи между Центральной Азией и Японией представляют собой сложный и многослойный процесс, формировавшийся на протяжении длительного времени. Несмотря на то, что по статистическим данным 1926 г. на территории Узбекистана было зарегистрировано лишь три японских гражданина, что свидетельствует о крайне ограниченных демографических контактах между регионами, исторические источники указывают на гораздо более глубокие и древние формы взаимодействия. Уже с середины первого тысячелетия н.э. формируются первые представления японцев о Центральной Азии, чему способствовало распространение буддизма через территорию региона. Буддийские миссионеры сыграли ключевую роль в передаче географических, культурных и религиозных знаний в Восточную Азию. Значительный вклад в расширение этих знаний внесли путешествия китайского монаха Сюань Цзана, чьи записи стали важным источником информации для стран Восточной Азии, включая Японию. Связи между регионами носили двусторонний характер. Археологические и письменные источники, в частности согдийские надписи, обнаруженные в храме города Нара, свидетельствуют о присутствии центральноазиатских торговцев в Японии.

В рамках Великого шелкового пути происходил не только экономический обмен, но и активное культурное взаимодействие, включая передачу музыкальных традиций и инструментов. В последующие периоды данные контакты эволюционировали, приобретая новые формы. В XIX – начале XX вв. Центральная Азия, находившаяся в составе Российской империи, стала объектом научного, военного и стратегического интереса со стороны японских исследователей. Наряду с этим, индивидуальные биографии, такие как судьба японки Иосимура Таса, отражают процессы межкультурной интеграции и миграции. Одновременно в начале XX в. на территории Туркестана формируется иная группа иностранного населения – южные славяне (сербы, хорваты, словенцы), значительная часть которых оказалась здесь в качестве военнопленных в годы Первой мировой войны. Их социально-экономическая и культурная деятельность оказала заметное влияние на развитие региона.

Цель и задачи исследования. Целью данного исследования является комплексный анализ исторических связей между Центральной Азией и Японией, а также изучение роли иностранных сообществ (японцев и южных славян) в социально-экономическом и культурном развитии Туркестана в конце XIX – начале XX вв. Для достижения поставленной цели определены следующие задачи:

проанализировать ранние этапы формирования контактов между Центральной Азией и Японией, включая роль буддизма и Великого шелкового пути;

исследовать формы культурного обмена, в том числе в сфере искусства, музыки и письменной традиции;

рассмотреть участие японских исследователей и отдельных представителей японского населения в жизни Туркестана в XIX – начале XX вв.;

изучить биографический кейс Иосимура Таса как пример межкультурной интеграции;

проанализировать численность, социальный состав и экономическую деятельность южнославянских военнопленных в Туркестане;

выявить их роль в формировании социально-экономической и культурной среды региона;

определить особенности трансформации статуса военнопленных в активных участников общественной жизни.

Материалы и методы. Согласно данным 1926 г., на территории Узбекистана было зарегистрировано всего три японских гражданина, что свидетельствует о крайне ограниченных прямых демографических контактах между двумя регионами в тот период [Этнический атлас Узбекистана, 2002: 261]. Однако исторические источники подтверждают, что связи между Центральной Азией и Японией не ограничиваются XX в., а уходят корнями в значительно более ранние эпохи. Первые представления японцев о Центральной Азии начали формироваться уже в середине первого тысячелетия н.э. В этом процессе особую роль сыграли проповедники буддизма – миссионеры. Именно через них географические, культурные и религиозные знания о Центральной Азии распространялись в Восточную Азию, в том числе в Японию. Распространение буддизма через Центральную Азию в Китай, а затем в Японию стало одним из ключевых факторов усиления взаимосвязанности этих регионов.

В VII в. значительный вклад в расширение знаний о данном регионе внесли путешествия известного буддийского монаха Сюань Цзана в Центральную Азию. Собранные им сведения впоследствии стали важным источником информации для стран Восточной Азии, включая Японию. Японские ученые и религиозные круги формировали свои представления о Центральной Азии именно на основе подобных письменных источников. Следует отметить, что данные связи носили не только односторонний характер. Исторические факты свидетельствуют о том, что купцы из Центральной Азии также достигали Восточной Азии, включая Японию. Это подтверждается согдийскими надписями, сохранившимися в храме города Нара [Байпаков, 1998: 28]. Эти надписи свидетельствуют о том, что в рамках Великого шелкового пути активно осуществлялся не только экономический, но и культурный и письменный обмен.

Ярким примером культурных контактов являются взаимовлияния в сфере музыкального искусства. В настоящее время в сокровищнице японского императорского двора хранится музыкальный инструмент «лютня», относящийся к Центральной Азии [Вызго, 1980: 68–69]. Данный инструмент является не только результатом культурного обмена, но и свидетельствует о взаимном проникновении эстетических и художественных представлений двух регионов. Таким образом, связи между Центральной Азией и Японией, зародившись в древности на основе религиозных и торговых контактов, впоследствии обогатились культурными и научными взаимодействиями. Эти исторические процессы и сегодня служат важной теоретической основой для понимания сотрудничества между регионами. Согласно данным музыковеда Т.С. Вызго, в IX–X вв. из Центральной Азии в Японию направлялись различные культурные дары. Этот процесс являлся составной частью масштабного культурного обмена, осуществлявшегося по Великому шелковому пути. Особенно значимыми были контакты в сфере музыкальной культуры, где инструменты и музыкальные традиции передавались как уникальное культурное наследие с Востока на Восток. Это свидетельствует о проникновении центральноазиатской культуры в отдалённые регионы, включая придворную культуру Японии.

Исторические источники также подтверждают, что связи между двумя регионами продолжались и в последующие периоды. В частности, в XIX в. зафиксированы случаи прибытия японцев в Туркестан с различными политическими, научными и военными целями. В этот период Центральная Азия входила в состав Российской империи и представляла собой важный объект международного научного и стратегического интереса. В связи с этим японские путешественники, военные специалисты и исследователи посещали данный регион с целью изучения его историко-культурного наследия. Согласно данным 1897 г., в летописях

Самаркандской области зафиксировано, что один японский военный изучал исторические памятники города Самарканда. В частности, при осмотре комплекса Шахи-Зинда он обратил внимание на керамические изразцы в некоторых помещениях, отметив, что отдельные изображения и орнаменты могли быть выполнены японскими мастерами. Данный факт указывает на возможное взаимовлияние Центральной Азии и Японии в сфере искусства и ремесел [Литопись Самаркандской области 1897–1898 гг., 1899: 285].

Безусловно, данный факт требует дополнительного научного анализа, однако он позволяет предположить, что культурные связи между регионами не ограничивались лишь торговлей или религиозными контактами, но могли проявляться и в прикладном искусстве и архитектурном декоре. Особенно вероятным представляется синтез различных художественных традиций в таких сложных системах, как керамическое оформление. В целом, несмотря на незначительное численное присутствие японцев в Туркестане в XIX в., сам факт их фиксации в исторических источниках имеет важное значение. Это свидетельствует о непрерывности контактов между регионами, которые в разные исторические периоды проявлялись в различных формах и содержании. Связи между Центральной Азией и Японией представляют собой сложный и многоэтапный исторический процесс – от культурного обмена IX–X вв. до научного и военного интереса XIX в. Их глубокое изучение позволяет лучше понять не только историю двух регионов, но и процессы глобальной культурной интеграции.

Особый интерес представляет информация о японке Иосимура Таса, проживавшей в Туркестане в конце XIX – начале XX вв. Её биография является важным источником для изучения миграционных и культурных контактов данного периода, отражая не только индивидуальную судьбу, но и практическое проявление межрегиональных связей между Японией и Центральной Азией. Согласно архивным данным, 7 мая 1899 г. Иосимура Таса получила официальную визу в консульстве Российской империи в городе Нагасаки на основании распоряжения военного губернатора Приморской области. Этот факт свидетельствует о взаимосвязанности административных и миграционных систем Российской империи на Дальнем Востоке и в Центральной Азии. Путь Тасы из Японии в Туркестан через территорию Российской империи отражает сложный, но четко регламентированный механизм международной мобильности того времени.

2 октября 1902 г. Таса прибыла в Туркестан, что ознаменовало новый этап в её жизни. Уже 25 ноября 1903 г. она получила официальное разрешение на проживание, выданное военным губернатором Ферганской области Арандаренко. Данный документ подтверждает наличие системы регистрации и контроля иностранных граждан в рамках административного аппарата Российской империи. Ключевым событием в её жизни стало 22 декабря 1905 г., когда в возрасте 39 лет она вступила в брак с жителем города Чуст Ферганской области Мамаджоном Мир Бобоевым и приняла ислам. Это свидетельствует о глубокой интеграции в местное общество, включая адаптацию не только на территориальном, но и на религиозно-культурном уровне. Подобные случаи также отражают толерантный и многокультурный характер туркестанского общества.

Таким образом, на примере Иосимура Таса можно увидеть, что Туркестан конца XIX – начала XX вв. являлся не только перекрёстком торговых и политических интересов, но и пространством активного взаимодействия различных народов и культур. Её судьба демонстрирует глубину и многогранность связей между Центральной Азией и Японией. Архивные материалы о ней позволяют изучать данные процессы не только на макроуровне, но и через призму индивидуального человеческого опыта, что делает историческое исследование более конкретным и наглядным [Этнический атлас Узбекистана, 2002: 202].

Обсуждение и результаты. В начале XX в. среди иностранного населения, проживавшего на территории Туркестана, присутствовала небольшая группа представителей южнославянских народов – сербов, хорватов и словенцев, входивших в состав Австро-Венгерской империи. Изначально их численность была незначительной: в Туркестане проживало около 20 человек югославянского происхождения. Они вели хозяйственную

деятельность преимущественно как владельцы мелких торговых лавок, ремесленники, рабочие, а также сельскохозяйственные работники. Это свидетельствует о том, что Туркестан в тот период являлся экономически открытым регионом, испытывавшим потребность в трудовых ресурсах. Однако в годы Первой мировой войны (1914–1918) численность данной группы резко возросла.

Это было связано, прежде всего, с размещением на территории Туркестана военнопленных, захваченных Российской империей из состава армии Австро-Венгрии. По состоянию на 1 ноября 1914 г. на территории современного Узбекистана находилось более 4000 югославских военнопленных. Среди них было зарегистрировано 39 офицеров, 33 представителя духовенства и 1 врач, что свидетельствует о социальной разнородности данной группы. Военнопленные размещались преимущественно в Ташкенте, Самарканде, Скобелеве (ныне Фергана), Джизаке, Каттакургане, Намангане и Новом Бухаре [Надточий, 1985: 74].

С 1915 г. Российская империя начала активно реализовывать политику использования труда военнопленных. В частности, рядовые солдаты выводились из состава армии и распределялись по группам по 25 человек, закрепляясь за русскими крестьянами для выполнения сельскохозяйственных работ. Данный процесс способствовал восполнению дефицита рабочей силы в экономике Туркестана, особенно в аграрном секторе. С 16 марта 1916 г. был введён новый порядок, касавшийся военнопленных, включая югославов. Согласно ему, военнопленным, занятым на частных предприятиях, предоставлялись определённые послабления, что фактически означало смягчение их правового статуса. Это привело к заметным изменениям в их социальном положении и расширению возможностей трудовой деятельности. В результате среди военнопленных сформировались квалифицированные специалисты – кузнецы, механики, токари. В дальнейшем эти специалисты начали активно участвовать не только в экономической, но и в общественно-политической жизни региона.

Среди них выделяются такие личности, как Антон Кокотович, Лукас Критинич, Йозеф Навач, Петер Матанович, занявшие определённое место в жизни местного общества. Таким образом, военнопленные, первоначально привлечённые в качестве принудительной рабочей силы, со временем трансформировались в активный социальный слой. На фоне революционных событий 1917 г. и политической нестабильности значительная часть сербских, хорватских и словенских военнопленных смогла бежать из плена и вернуться на родину. Вместе с тем, часть из них осталась в Туркестане и продолжила свою деятельность. Это обстоятельство стало одним из факторов усложнения этнической структуры региона и формирования новых социальных групп [Надточий, 1985: 64–80]. В целом, появление и деятельность югославских военнопленных в Туркестане в начале XX в. оказали заметное влияние на социально-экономическую жизнь региона. Пройдя путь от принудительной рабочей силы до квалифицированных специалистов и общественно активных участников, они стали важной составляющей туркестанского общества.

В начале XX в. представители южнославянских народов – сербы, хорваты, словенцы, а также чехи и словаки – играли заметную роль не только в экономической, но и в социально-политической и культурной жизни Туркестана. Особенно их активность усилилась в годы Первой мировой войны. В августе 1915 г. офицеры сербской армии – Семиз Лусан, Йозеф Млисевиц и Голубис Мустафа – прибыли в Туркестан и развернули агитационную деятельность среди югославских военнопленных. Их основной целью было привлечение добровольцев в сербские военные формирования. В результате только в Самарканде было зарегистрировано 101 доброволец из числа югославов, что свидетельствует о высоком уровне национального самосознания и политической активности среди военнопленных [Этнический атлас Узбекистана, 2002: 257].

Среди славянских групп особенно выделялись словаки, значительная часть которых относилась к интеллигенции – учителям, врачам и представителям умственного труда. Это способствовало формированию в Туркестане определённого интеллектуального слоя. Кроме того, отдельные представители чешского и словацкого населения участвовали в научных

экспедициях. Так, в 1905–1906 гг. астроном Милан Ростислав Штефаник посетил Самарканд в составе научной экспедиции, где занимался наблюдением солнечного затмения [Петрачкова, Выпуск от 27 сентября 2001 г.].

Среди славянских переселенцев были не только представители интеллигенции, но и специалисты прикладных профессий – строители, резчики по дереву, музыканты и ремесленники. Их деятельность сыграла значительную роль в формировании материально-культурного облика городов, прежде всего Ташкента. В частности, именно они принимали участие в создании скульптурного декора Римско-католической церкви и здания зимнего театра в Ташкенте [Жукова, 1998: 225–236]. В начале XX в. славянская диаспора также проявляла активность в сфере самоорганизации. Чехи и словаки создали в Ташкенте отделение Союза русского, чешского и словацкого общества. В 1918 г. в Коканде в состав данной организации входило более 40 чехов и словаков, а также 405 представителей других славянских народов [Матвеев, 1976: 72].

Инициаторами создания офицерского комитета в Ташкенте в 1917 г. также выступили представители славянских народов – Федер Шай, Адольф Пухес и Матвей Ликулич, что свидетельствует об их активном участии в политических процессах. Летом 1918 г. в состав «Союза иностранных граждан» входило 429 хорватов, одним из лидеров которого был Божидар Муврин. В последующие годы следы данной диаспоры сохранялись. В частности, в 1920-е гг. часть югославы, создавших семьи в Туркестане, осталась проживать в регионе, тогда как другие вернулись на родину. По данным 1920–1930-х гг., на территории Ташкентской области насчитывалось не менее 30 хорватских семей [Матвеев, 1975: 77].

Заключение. Проведённый анализ показывает, что связи между Центральной Азией и Японией имеют глубокие исторические корни и формировались задолго до XX в. Их развитие происходило поэтапно: от религиозно-культурных контактов в эпоху распространения буддизма до более сложных форм взаимодействия, включающих научные, военные и миграционные процессы в период Российской империи.

Несмотря на ограниченное присутствие японцев в Туркестане в количественном отношении, их участие в исследовательской и социальной жизни региона, а также отдельные примеры межкультурной интеграции свидетельствуют о значимости этих контактов. Особый интерес представляет биография Иосимура Таса, отражающая процессы адаптации и включения в местное общество. В то же время, южнославянские военнопленные, оказавшиеся в Туркестане в годы Первой мировой войны, сыграли важную роль в экономической и социальной жизни региона.

Их трансформация из принудительной рабочей силы в квалифицированных специалистов и активных участников общественных процессов демонстрирует сложность и динамичность миграционных явлений. Таким образом, исторические связи между Центральной Азией, Японией и европейскими регионами представляют собой многомерное явление, включающее демографические, культурные и социально-экономические аспекты. Их изучение позволяет глубже понять процессы межрегионального взаимодействия и культурной интеграции в контексте мировой истории.

Литература

- Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом шелковом пут. Алматы: 1998.
 Вызго Т.С. Музыкальные инструменты Средней Азии. Москва: 1980.
 Этнический атлас Узбекистана. Ташкент: 2002.
 Жукова Л.И. К истории римско-католического костела в Ташкенте // К истории христианства в Средней Азии. Ташкент: 1998.
 Литопись Самаркандской области 1897–1898 гг. // сост. М.Вирицкий. Самарканд: 1899.
 Матвеев А.М. Участие зарубежных выходцев в общественно-политической жизни Туркестана в марте-сентябре 1917 г. // Научные труды ТашГУ. Ташкент: 1975. Выпуск 473.
 Матвеев А.И. Из истории европейских выходцев в Туркестане после Февральской революции // Научные труды ТашГУ. Ташкент: 1976. Выпуск 422.

Надточий О.П. Югославские военнопленные в Туркестане (1914–1917) // Вопросы социально-экономической истории дореволюционного Туркестана. Ташкент: 1985.

Петрачкова Н. Астроном, солдат, политик // Правда Востока. Выпуск от 27 сентября 2001 г.

References

Baipakov, K.M. Medieval Cities of Kazakhstan on the Great Silk Road. Almaty: 1998. (In Russian)

Vyzgo, T.S. Musical Instruments of Central Asia. Moscow: 1980. (In Russian)

Ethnic Atlas of Uzbekistan. Tashkent: 2002. (In Russian)

Zhukova, L.I. On the History of the Roman Catholic Church in Tashkent // On the History of Christianity in Central Asia. – Tashkent: 1998. (In Russian)

Litopis of the Samarkand Region, 1897–1898 // compiled by M.Virisky. Samarkand: 1899. (In Russian)

Matveyev, A.M. Participation of Foreign Emigrants in the Socio-Political Life of Turkestan in March-September 1917 // Scientific Works of TashSU. Tashkent: 1975. Issue 473. (In Russian)

Matveyev, A.I. From the History of European Emigrants in Turkestan after the February Revolution // Scientific Works of TashSU. Tashkent: 1976. Issue 422. (In Russian)

Nadtochiy, O.P. Yugoslav Prisoners of War in Turkestan (1914–1917) // Issues of the Socio-Economic History of Pre-Revolutionary Turkestan. Tashkent: 1985. (In Russian)

Petrachkova, N. Astronomer, Soldier, Politician // Pravda Vostoka. Issue of September 27, 2001. (In Russian)

Жамолова Д. ПОЛОЖЕНИЕ ЖЕНЩИНЫ В ОБЩЕСТВЕ ТУРКЕСТАНСКОГО РЕГИОНА И КИТАЯ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)	406
Жандарбек З. ТҮРКІСТАН АТАУЫНЫҢ ШЫҒУ НЕГІЗІ МЕН КИЕЛЛІК СИПАТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	418
Жеңіс Е.Ж. ДІН МЕН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ЖАЙЛЫ СОҢҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР	432
Жеңіс Ж.Ж. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫНДАҒЫ ЙАССАУИ ОРЫНЫ	442
Жуматай С. ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕБЫВАНИЯ КАЗАХСТАНЦЕВ В ЛАГЕРЯХ ДЛЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛОРУССИИ (НА ПРИМЕРЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ СУДЕБ ФРОНТОВИКОВ ИЗ КАЗАХСТАНА)	455
Imomov U.I. COVERAGE OF THE HISTORY OF SAMARKAND IN FOREIGN SOURCES: A HISTORICAL ANALYSIS OF THE WORKS OF GERMAN, FRENCH AND RUSSIAN HISTORIANS	465
Кузембайұлы А., Абиля Е. ДУХОВНАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД	478
Kyrkymbekova A., Nurat I. PARADIGMATIC FEATURES OF STUDYING THE SPIRITUAL AND MORAL EVOLUTION OF PERSONALITY: A SYNTHESIS OF SOCIALIZATION PROCESSES, IDEOLOGICAL PRINCIPLES, AND WORLDVIEW CONCEPTS.	490
Рахмонов Х.Х. ФОРМИРОВАНИЕ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ В УЗБЕКИСТАНЕ	507
Сатенова М.Р. КАЗАХСКОЕ СТУДЕНЧЕСТВО В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КАЗАНИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ	517
Сиддиков М.Б. СОСТОЯНИЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКСКОЙ ССР В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ	528
Tergembay K., Beisembayeva A. EXTREME JOURNALISM AND DIGITAL REPRESENTATION OF HISTORICAL EVENTS	537
Тлеубекова Г.Б., Калиева Б.Т. XIX ҒАСЫР АЯҒЫНДАҒЫ СВЕҢ ГЕДИННІҢ ОРТА АЗИЯҒА САЯХАТЫ: «АЗИЯ АРҚЫЛЫ» («THROUGH ASIA») ЕҢБЕГІНІҢ НЕГІЗІНДЕ	550
Шмыт З. ДРУГИЕ ПОЛЯКИ. ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ КАЗАХСТАНСКИХ ПОЛЯКОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПОЗНАНСКИХ ЭТНОЛОГОВ 1990-Х ГОДОВ	563
Ergashev S.M. SOURCE STUDIES OF THE HISTORY OF THE BUKHARA EDUCATION SYSTEM (1920s)	575
Ярматов О.Ш. ИЗ ИСТОРИИ ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН В ТУРКЕСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА – НАЧАЛЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ЮЖНЫХ СЛАВЯН И ЯПОНСКИХ ПОДДАННЫХ)	584

Редакцияның мекен-жайы:

010000, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қабанбай батыр даңғ., 11/5
Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты
Scientific Journal “Central Asian courier” редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://sjcacourier.com/>
Тел.: +7 (776) 301-11-11 (Ұялы телефон)
+7 (775) 537-77-72 (whatsapp)

E-mail: hkca.kz@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде
2025 ж. 20 маусымда тіркеліп, № KZ20VPY00122471 куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.